

«ПЕРЕЯСЛАВ»

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИЙ ЗАПОВІДНИК

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИЙ
ЗАПОВІДНИК «ПЕРЕЯСЛАВ»

ДОСЛІДЖЕННЯ, ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ПАМ'ЯТОК ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ КРУГЛОГО СТОЛУ
20 квітня 2020 р.

Переяслав, 2020

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ
УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИЙ
ЗАПОВІДНИК «ПЕРЕЯСЛАВ»

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ КРУГЛОГО СТОЛУ
«Дослідження, збереження та популяризація пам'яток історико-
культурної спадщини України»

20 квітня 2020 року

Переяслав – 2020

УДК 94(477):069**Д 70**

Дослідження, збереження та популяризація пам'яток історико-культурної спадщини України: зб. матеріалів круг. ст. (м. Переяслав, 20 квітня 2020 р.). Переяслав (Київ. обл.), 2020. 211 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Лукашевич О. М. – кандидат історичних наук, доцент, генеральний директор Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»;

Колибенко О. В. – кандидат історичних наук, професор, заступник генерального директора з науково-методичної роботи Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»;

Гайдаєнко І. В. – кандидат історичних наук, учений секретар Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»;

Іваненко А. О. – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач науково-методичного відділу охорони культурної спадщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», головний редактор;

Губочкін М. П. – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-методичного відділу охорони культурної спадщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»;

Вовкодав С. М. – старший науковий співробітник Музею космосу НДФ «Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»;

Вовкодав В. О. – молодший науковий співробітник науково-методичного відділу охорони культурної спадщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», відповідальний секретар редакційної колегії.

До збірника увійшли матеріали круглого столу «Дослідження, збереження та популяризація пам'яток історико-культурної спадщини України», що відбувся 20 квітня 2020 року в Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав».

Матеріали висвітлюють актуальні питання охорони, збереження, використання, консервації, реставрації та музеєфікації пам'яток історико-культурної спадщини України, а також стан їх дослідження.

Для істориків, археологів, музейних працівників, краєзнавців, аспірантів і студентів.

© *Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», 2020*

ЗМІСТ

ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ ОХОРОНИ ТА ВИКОРИСТАННЯ ПAM'ЯТОК ТА ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ

<i>Марія Вельгій</i> ЗАМОК XVII СТ. У СМТ ЗОЛОТИЙ ПОТІК – ВИДАТНА ПАМ'ЯТКА АРХІТЕКТУРИ УКРАЇНИ	6
<i>Богдан Легоняк, Ірина Чепурна</i> РЕЗУЛЬТАТИ ОБСТЕЖЕННЯ ДУБА МАКСИМА ЗАЛІЗНЯКА ТОМОГРАФОМ ДЗЕРКАЛЬНИМ «PİCUS 3» (III Міжнародна науково-практична конференція «Історичні, правові та природоохоронні аспекти збереження пам'ятних багатотікових дерев»)	11
<i>Мар'яна Мавдюк</i> ВІДНОВЛЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗНАЧЕННЯ ВИШНЕВЕЦЬКОГО ПАЛАЦОВО- ПАРКОВОГО КОМПЛЕКСУ	17
<i>Ольга Пеньова</i> АРХЕОЛОГІЧНА СПАДЩИНА НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО- АРХЕОЛОГІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «КАМ'ЯНА МОГИЛА»: ОХОРОНА ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ	21
ІСТОРИЧНІ, АРХІТЕКТУРНІ, АРХЕОЛОГІЧНІ, МИСТЕЦТВОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ КОМПЛЕКСІВ ТА ОКРЕМИХ НЕРУХОМИХ ПАМ'ЯТОК І ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ	
<i>Олександр Ветров</i> САДИБНО-ПАРКОВЕ УТВОРЕННЯ ПОМІЩИКІВ ДАВИДОВИХ У КАМ'ЯНЦІ – ОСЕРЕДОК ХУДОЖНЬОЇ КУЛЬТУРИ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ.	28
<i>Сергій Вовкодав</i> ДО ПРОБЛЕМИ СТАНУ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПЕРЕЯСЛАВСЬКИХ «ЗМІЙОВИХ» ВАЛІВ	43
<i>Наталія Ганусевич</i> КОСТЕЛ СВЯТОГО АНТОНІЯ З ПАДУЇ І СВЯТОГО ЮРІЯ МУЧЕНИКА: ДОСЛІДЖЕННЯ, ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ	48
<i>Тетяна Герасимчук</i> ДОСЛІДЖЕННЯ ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ С. АНТОНІНИ ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ	54
<i>Микола Губочкін</i> ГОРОДИЩА ДАВНЬОРУСЬКОЇ ТА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ С. КРОПИВНА ЯК ОБ'ЄКТИ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ	62
<i>Наталія Дем'яненко</i> СКУЛЬПТУРА СВЯТОГО ЗОСИМА НА ТЕРИТОРІЇ МУЗЕЮ НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ПОБУТУ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ТРАДИЦІЙ БДЖІЛЬНИЦТВА)	70

Олена Колибенко, Олександр Колибенко УНІКАЛЬНА ГАРМАТА 1724 Р. З ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ НІЕЗ «ПЕРЕЯСЛАВ»	75
Ірина Майба ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДЗАМОЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ ЯК ФОРТИФІКАЦІЙНОЇ СПОРУДИ БУЧАЧЧИНИ. ПРОЄКТНІ ПРОПОЗИЦІЇ ВИКОРИСТАННЯ ЗАМКУ	84
Ірина Мельник ДО ІСТОРІЇ БУДІВЛІ НАЦІОНАЛЬНОГО ЦИРКУ УКРАЇНИ	91
Тарас Нагайко ДО ІСТОРІЇ СПОРУДИ З АНСАМБЛЮ ВОЗНЕСЕНСЬКОГО МОНАСТІРЯ У ПЕРЕЯСЛАВІ	95
Любов Шиян ІНВЕНТАРІ ТА РЕЄСТРИ ЯК ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРИЧНИХ СТУДІЙ ВИШНЕВЕЦЬКОГО ПАЛАЦУ ХVIII СТ.	101
Тетяна Шульженко ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ЧОРНОЛІСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ЧИГИРИНЩИНІ У 50-ИХ РР. ХХ СТ.	108
РОЛЬ І МІСЦЕ МУЗЕЙНИХ УСТАНОВ У ДОСЛІДЖЕННІ ТА ЗБЕРЕЖЕННІ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ	
Вікторія Вовкодав ЮРІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ АВРАМЕНКО –ІСТОРИК, МУЗЕСЗНАВЕЦЬ ТА ПАМ'ЯТКООХОРОНЕЦЬ	116
Анатолій Іваненко З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ НАУКОВО-МЕТОДИЧНОГО ВІДДІЛУ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ НІЕЗ «ПЕРЕЯСЛАВ»	126
ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В МУЗЕЙНИХ УСТАНОВАХ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ	
Лариса Дідора, Тамара Куцаєва, Єлизавета Куцаєва КНИГОЗБІРНІ ФЕДОРА ВОВКА ТА КАБІНЕТУ-МУЗЕЮ ІМ. Ф. ВОВКА ПРИ ВУАН У БІБЛІОТЕЧНОМУ ФОНДІ НМІУ	132
Тетяна Думська ІНТЕРАКТИВНІ РОЗВИВАЛЬНІ ІГРИ ЯК ЗАСІБ ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ: ДОСВІД ТЕРЕБОВЛЯНСЬКОГО ВІДДІЛУ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ»	137
Єгор Єгоров ПАМ'ЯТКИ НІЕЗ «ПЕРЕЯСЛАВ» У ІГРОВОМУ ТА ДОКУМЕНТАЛЬНОМУ КІНО: ФІЛЬМОГРАФІЯ	142
Роман Луценко, Дмитро Шевченко ДОСВІД QR-КОДИЗАЦІЇ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ НА ПРИКЛАДІ РОБОТИ ВИШГОРОДСЬКОГО ІСТОРИКО- КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА ТА МУЗЕЮ ІСТОРІЇ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ	145

Ганна Наконечна, Світлана Пригонюк	
ДЕКОРАТИВНІ РІЗЬБЛЕНІ ВИРОБИ ВАСИЛЯ ПЕТРИВА ІЗ ФОНДОВОГО ЗБРАННЯ НІЕЗ «ПЕРЕЯСЛАВ»	152
Марія Срібна	
ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ НА ПРИКЛАДІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ	156
Маргарита Ткаченко	
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «БАТЬКІВЩИНА ТАРАСА ШЕВЧЕНКА» ЯК ПОПУЛЯРИЗАТОР ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В КОНТЕСТІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ	160
Олена Троциньська, Олександр Чепурний	
ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЧИГИРИНЩИНИ: З ДОСВІДУ НАУКОВО-ОСВІТНЬОЇ РОБОТИ НІКЗ «ЧИГИРИН»	164
ДОСВІД ТА ПРАКТИКА РЕСТАВРАЦІЇ, КОНСЕРВАЦІЇ, РЕАБІЛІТАЦІЇ ТА МУЗЕЄФІКАЦІЇ ПАМ'ЯТОК І ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ	
Валентина Брега	
ЄВРОПЕЙСЬКА КЕРАМІКА В ІНТЕР'ЄРАХ ВИШНЕВЕЦЬКОГО ПАЛАЦУ	170
Олена Жам	
КОМОРИ В ЕКСПОЗИЦІЇ МУЗЕЮ ХЛІБА НІЕЗ «ПЕРЕЯСЛАВ»: ІСТОРІЯ МУЗЕЄФІКАЦІЇ	178
Валентин Пагор	
ЗАПОЧАТКУВАННЯ РЕСТАВРАЦІЙНИХ РОБІТ ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД (КІНЕЦЬ 1940-их – 1950-ті рр.)	188
Михайло Сиволап	
НЕОБХІДНІСТЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ МУЗЕЄФІКАЦІЇ ГОРОДИЩА «ШПИЛЬ»	196
РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ДЖЕРЕЛ ТА ДОКУМЕНТІВ ПРО ПАМ'ЯТКИ ТА ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ	
Руслан Нагнибіда	
БУДІВЕЛЬНО-РЕМОНТНІ РОБОТИ В МЕДЖИБІЗЬКОМУ КЛЮЧІ У 1727 Р.	205
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	

**ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ ОХОРОНИ ТА
ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТОК ТА ОБ'ЄКТІВ
КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ**

УДК 908(477.84):72:069

*Марія Вельгій
(Збараж)***ЗАМОК XVII СТ. У СМТ ЗОЛОТИЙ ПОТІК – ВИДАТНА ПАМ'ЯТКА
АРХІТЕКТУРИ УКРАЇНИ**

У статті йдеться про Золотопотіцький замок – резиденцію князів Потоцьких, який був споруджений за вказівкою короля Речі Посполитої Сигізмунда III Вази на початку XVII ст. Досліджуються етапи функціонування замку, а також варіанти використання руїн фортеці у сучасних умовах.

Ключові слова: замок, палац, фортеця, резиденція, масток, архітектура.

Золотий Потік – селище міського типу, яке отримало цей статус 1984 р. Воно розташоване за 24 км від м. Бучача. Населення – 2473 осіб (станом на 01.01.2012 р.) [1, с. 86].

Серед основних історико-архітектурних пам'яток Золотого Потіку – Золотопотіцький замок (1601–1609 рр.), Домініканський костел Різдва Богоматері (1634 р.), палац Гневошів (1840 р.) та церква св. Трійці (1897 р.). Селище відоме з XIV ст. під назвою Загайполе [6]. Втім у городських і земських актах за 1433 р. він вже згадується як село Поток (Potok) у галицькому повіті, володарем якого був королівський орендатор Миколай Парава з Любину [3, с. 34].

Перші письмові згадки про Золотий Потік відомі з «Синопису» Анатолія Демаха (видатного випускника Празького університету, родоначальника школи русинського етносимволізму) датовані кінцем XVI ст., а перша згадка про Золотопотіцький замок (у переліку з іншими об'єктами) є в історичному документі, знайденому в Львівському державному архіві і датованому 24 січня 1771 р. (Справа 1710 «Центральна адміністрація столових маєтків греко-католицької метрополії у м. Львові»).

У першій половині XVI ст. польський король Сигізмунд I подарував надвірному маршалку королевича графу Якубу Потоцькому в нагороду за заслуги волості Загайполе і Соколів. 1570 р. власник домігся для села статус містечка і перейменував Загайполе на Золотий Потік [10, с. 31].

Стефан Потоцький – польський шляхтич, військовик, урядник та державний діяч Речі Посполитої, меценат, дідич Бучача. 1599 р., після поділу родинних маєтків, він став власником населених пунктів Соколова, Скорморохів, Костільників та Уніжа. Він володів також містом Золотий Потік (обрав резиденцією на вимогу польського короля Сигізмунда III і для захисту володінь від нападів татарських орд заклав замок). При ньому поселення

отримало 1601 р. магдебургію і герб «Пилява», привілей на проведення ярмарків на св. Прокопа та св. Марціна) [5, с. 757].

Про місто та замок залишив свої враження мандрівник Ульріх Вердум, який проїздив через нього 9 січня 1672 р.: «Потік – це мале місто, розташоване над Дністром з подільського боку. Воно має папський костюл, збудований з каменю. Замок, розташований у південному кінці, також оточений кам'яним муром і захищений чотирма вежами. Крім того, греки або русини мають церкву на передмісті, а євреї божницю в місті. Весь рід Потоцьких дуже знаменитий в Польщі, виводить свій початок з цього місця, яке нині належить Брацлавському воеводі Потоцькому» [2, с. 35].

Золотопотіцький замок збудований з місцевого сорту пісковика темно-червоного, гранітного кольору. Замок був регулярним, в плані подібним на квадрат. Чотири кутові п'ятигранні башти, надворітня башта, палац і південно-східна оборонна стіна звернені до річки. З південно-західного боку розташований рів з ескарпом і вал. Північна і східна башти двох'ярусні, південна має 2,5 ярусу, їх цокольна частина значно розширена. Північна башта перебудована, зберегла первинне склепінчасте перекриття першого ярусу, у внутрішній кладці стін є кубла від балок дерев'яного настилу. Башти забезпечені прямокутними бійницями з лучковими перемичками. Надворітня башта розташована по центральній осі північно-східного фасаду замку, квадратна в плані, триярусна. Перший її ярус – в'їзд на територію замку – перекритий півциркульним та бочковим склепінням, другий і третій яруси – житлові приміщення, перекриття плоскі на дерев'яних балках. Покрита чотирисхилим невисоким шатром. Товщина фортечних мурів – близько 2 м, висота – понад 5 м. Лиштви вікон другого ярусу прикрашені різьбленням рослинного орнаменту в стилі ренесансу.

Посередині північно-східної оборонної стіни була трьохповерхова квадратна в плані в'їзна брама, обрамлена каменем. Також мали кам'яне оздоблення і два житлові будинки, які знаходилися при стіні замку, тобто між північною і західною баштою та брамою.

Палац утворює північно-західну сторону замку. Він прямокутний в плані, одноповерховий, зі склепінчастим підвалом (сучасний другий поверх – пізнішого походження). Внутрішнє планування – коридорне з одностороннім розміщенням анфілади кімнат, обернених у двір. Зовнішня стіна палацу коридорна завтовшки до 1,8 м. Подовжній і торець двірного фасаду були оформлені «ганками» і відкритою галереєю. Портал первинного входу і лиштва вікон декоровані ренесансним різьбленням [1, с. 86].

До кінця XVIII ст. замок був житловим. З кінця XVIII ст. його власником став магнат Ольшевський, який 1840 р. побудував поруч нього великий палац. Це була прямокутна в плані будівля, одноповерхова, з дуже глибокими житловими пивницями, накрита невисоким чотирисхилим дахом. Головний фасад палацу був збудований у стилі класицизму, а дворовий і бічний лівий – мали неоготичні акценти. У центральному холі і житловій кімнаті, по сусідству з великим салоном, з правої сторони, стояли вирізьблені з тесаного білого каменю ренесансові каміни з замку С. Потоцького. Тоді

замкові мури зазнали найбільшої шкоди. Ольшевський повиягував майже всі білокам'яні деталі замку (балюстради, барокові обрамлення вікон та дверей).

Великий парк, який оточував палац, займав площу біля 20 га. Зокрема він мав величезну 200-річну липову алею, яку з трьох сторін оточувала частина парку, звана «старим садом». Великою оздобою парку було кілька скульптур, перенесених зі старого замку. Парк також був закладений садівником Влохою. Перед 1914 р. його перекомпонував відомий львівський дендролог Кубів. Герард Ціслек у книзі «Польські парки» повідомляє про два види парку в Золотому Потоці.

Кошти, витрачені на побудову нового палацу, були настільки великими, що значно перевищували можливості господаря маєтності, який збанкрутував і вимушений був продати замок. Наступним його власником у 40-их рр. XIX ст. став Ян Стойовський, котрий невдовзі продав його рабину-чудотворцю Ізраїлеві Фрідману. На той час місто занепадало, що привело до руйнації палацу та замку.

1875 р. рабин Садогурський, наступний власник замку, продав цю маєтність Владзімежу Іпполіту Гневошу з Олексова (1838–1909 рр.). Родина цього австрійського шамбеляна і посла Державної Ради у Відні володіла замком аж до 1939 р. Гневош намагався врятувати старі мури. Тут розміщувався суд, в'язниця та податковий уряд, який до того знаходився у Бучачі. У той же час башти замку були перебудовані під стайні для коней і хліві для худоби.

За часів В. Гневоша у палаці зберігалися родинні портрети, дві акварелі роботи Юліуса Коссака на військову та мисливську тематику, портрет самого В. Гневоша пензля Юліана Фалята, старе срібло і фарфор, переважно австрійського походження. Бібліотека складалася з 2000 томів класики і белетристики німецькою, польською, французькою та англійською мовами.

Після смерті В. Гневоша, а пізніше вдови Марії Кжевунувичівни, Золотий Потік одідичив їхній син Олександр. Наприкінці XVIII ст. австрійський уряд визначив Золотий Потік волосним містечком і центром ключа спочатку Станіславського округу, а потім Бучацького повіту [14, с. 238]. 1818 р. цар Франц I видав місту привілей на ярмарки. Австрійські власті підтвердили його герб, що вживався на волосних печатках.

Згодом у замку відкривається ресторан, а при ньому невелика бібліотека і кімната для гри в більярд, шахи, карти та ін. Тут любила збиратися інтелігенція містечка у довгі зимові вечори. Влітку на подвір'ї на спортивному майданчику грали в городки, теніс, волейбол.

Цінну бібліотеку та більшу частину художньої збірки з палацу 1918 р. було вивезено до Москви. У 1920-их рр. замкові мури почали розбирати на будівельний матеріал для спорудження парового млина.

Проте, 8 березня 1926 р. староство в Золотому Потоці звернулося до повітового відділу у Бучачі з повідомленням, що замок збережений до сьогодні відносно добре, прослідковуються сліди давніх валів і ровів. Ці матеріали з метою реєстрації історико-архітектурних пам'яток Східної Галичини зібрав урядовий комісар Кухецький.

Пожежа 1935 р. знищила палац на території замку. Та власники вперто відбудовують споруду у 1938 р. Рештки самої фортеці піддали консервації. З приходом радянської влади у 1939–1940 рр. у замку влаштували катівню НКВД.

У 30-их рр. ХХ ст. руїни замку у Золотому Потоці були законсервовані. Як вважав архітектор Чеслав Тульє, замок у Золотому Потоці відноситься до типу чотирикутних фортець. Аналогами таких фортифікаційних укріплень можуть бути замки у Жовкві, Свіржі, Микулінях, Помор'ях.

До нашого часу Золотопотіцький замок перетворився на справжню руїну. Однак, він є пам'яткою, що належить до найяскравішого періоду оборонної архітектури Поділля, а також зразком регулярної забудови з невеликим приміщенням садибного типу.

Упродовж 1989–1994 рр. авторський колектив архітекторів Львівського філіалу Українського спеціального науково-реставраційного проектного інституту «Укрпроектреставрація» Держбуду УРСР у складі Гайди М. П., Скрентовича Я. Ю., Дубика Ю. Я., Бойка О. Г. проводив повномасштабне дослідження цієї пам'ятки архітектури (ох. № 656) поч. ХVІІ ст. У ході роботи було визначено категорію і технічний стан всіх об'єктів пам'ятки, а також обчислено їх фізичні об'єми, зроблено креслення, проекти та фотофіксацію. Окрім того, був затверджений кошторис на першочергові протиаварійні роботи пам'ятки архітектури на суму 37563 крб.

1994 р., на замовлення Управління архітектури та містобудування Тернопільського обласного колективом Українського спеціального науково-реставраційного інституту «Укрзахідпроектреставрація» у складі архітекторів Бендіна Михайла та Муращенко Наталії було проведено додаткові натурні наукові дослідження замку. Виявлено, що пам'ятка дійшла до нашого часу без істотних змін у перебудові планувальної структури.

Було проведено ретельне візуальне обстеження всіх стін і деталей пам'ятки. В результаті аналізу інформації, виявленої після закладення дев'яти шурфів у різних місцях замку та проведенні зондажу встановлено, що південно-східна вежа трьохярусна зі слідами від перекриття дерев'яними балками. Знайдено рівень низу бійниць першого ярусу та рівень кам'яної підлоги. Південно-західна вежа трьохярусна із слідами перекриття дерев'яними балками по уступах стін. Визначено рівень низу бійниць першого ярусу, підлогу не виявлено. Ймовірно, вежа мала ярус підвалу. Було з'ясовано, що і замок, і палац вимагають проведення ґрунтовних археологічних досліджень і консерваційних робіт.

На думку професора, викладача Львівського національного університету ім. Івана Франка Рутинського М.Й. поживлення туристичного інтересу до Золотопотіцького замку стане можливим за умови організації в палаці молодіжної турбази і сільського краєзнавчого музею та об'єднанні зусиль щодо охорони й популяризації пам'ятки з боку місцевої влади і представників одного з клубів національної Федерації історичного фехтування і реконструкції [9, с. 160].

Палацові приміщення у Золотому Потоці можуть бути використані під реставровані зали феодального помістя (відтворюватиметься період ХVІІ–

XVIII ст.), а також планується повне відтворення побуту селян та феодалів. А господарські приміщення можна пристосувати під кузню-зброярню, ресторан, каретний двір з конюшнею, ремісничі майстерні, в яких сувеніри виготовлялися б на замовлення туристів прямо у них на очах. Окрім цього, у перспективі – відтворення укріплень, куртин і бастіонів, а також впорядкування території та освоєння ресурсів паркового ансамблю.

О. Лесик запропонував класифікувати оборонні споруди України за придатністю цих пам'яток для розміщення в них закладів відпочинку і туризму та відніс Золотопотіцький замок до групи Б – замки і фортеці, придатні для використання під заклади відпочинку і туризму (тематичні готелі, лицарські ресторани, анімаційні театри-скансени) [9, с. 160].

Зараз Золотий Потік має вигідне географічне розміщення, адже через нього проходить шлях до гірськолижного курорту «Буковель». Тому так важливо створити тут умови для перебування подорожуючих. Крім цього багата історія замку і його власників, особливо роду Потоцьких, дозволяє залучити до співпраці іноземних партнерів, зокрема фахівців з Польщі.

З 2008 р. Золотопотіцький замок став одним із об'єктів Національного заповідника «Замки Тернопілля». За цей час проведено велику роботу по збереженню і консервації замку. У 2008–2010 рр. розчищалися внутрішні приміщення палацу, ґрунт просіювався. Ремонтувалися приміщення надбрамної вежі. Було розібрано завали мурів та стін замку. Також проведено паспортизацію замку Золотого Потоку.

Замок порівняно добре зберігся, хоча бракує західної башти та частини замкових мурів. До державного реєстру пам'яток містобудування і архітектури України під № 656 внесено «Замок (мур.)», датований XVII ст. [8, с. 19].

СПИСОК ДжЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Асеев Ю. С. Золотой Поток, замок нач. XVII в. Охр. № 656. *Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР*. Справочник-каталог. Київ: «Будівельник», 1986. Т. 4. С. 86.
2. Бойко В., Гаврилюк О. Золотопотіцький замок. Тернопіль: «Новий колір», 2009. С. 35.
3. Dąbkowski P. Podział administracyjny województwa Ruskiego i Belzkiego w XV wieku. Т. V. S. 34.
4. Державний Архів Тернопільської області. Ф. Р-3140. Оп. 1. Од. зб. 126. Арк. 7.
5. Dunin-Borkowski J. Almanach błękitny: Genealogia żyjących rodów polskich. Lwów, 1909. 757 с.
6. Золотий Потік: веб-сайт URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>.
7. Клименко О., Хаварівський Б. Золотий Потік (нині село у Бучацькому районі). *Міська геральдика Тернопільщини*. Тернопіль: «Воля», 2003. С. 238.
8. Мельник І. 120 фортець Тернопільщини. Золотий Потік. *Галицька брама*. 2007. № 5–6. С. 19.
9. Рутинський М. Й. Замковий туризм в Україні. Львів: Центр навчальної літератури, 2007. С. 160.
10. Urbanski W. Przewodnik po powiecie Buczaczkiv. Buczac, 1931. S. 31.

Maria Velhii
(Zbarazh)

THE CASTLE OF 17th CENTURY IN URBAN-TYPE SETTLEMENT OF ZOLOTYI POTIK IS A REMARKABLE ARCHTTECTUAL MONYMENT OF UKRAINE

The article deals with the Castle in Zoloty Potik as one of the estates of the princes of Pototskyi, which was build on order of the king of the Polish–Lithuanian Commonwealth Sygismund III Vasa at the beginning of 17th century. The stages of the castle's functioning and the ways of using the ruins of the fortress in modern conditions are researched in the article.

Keywords: *Castle, Palace, fortress, residence, estate, architecture.*

УДК 904+908(477.46-21)(082)

Богдан Легоняк, Ірина Чепурна
(Чигирин)

РЕЗУЛЬТАТИ ОБСТЕЖЕННЯ ДУБА МАКСИМА ЗАЛІЗНЯКА ТОМОГРАФОМ ДЗЕРКАЛЬНИМ «PICUS 3»

(III Міжнародна науково-практична конференція «Історичні, правові та природоохоронні аспекти збереження пам'ятних багатвікових дерев»)

У статті розглядаються питання охорони вікового дерева – тисячолітнього Дуба Максима Залізняка, аналізуються дослідження пам'ятки томографом дзеркальним «Picus 3» та подаються результати цих досліджень.

Ключові слова: *Дуб Максима Залізняка, вікові дерева, дзеркальний томограф «Picus 3», Національний історико-культурний заповідник «Чигирин», Холодний Яр.*

Дана стаття продовжує тему збереження багатвікового дерева – Дуба Максима Залізняка. Це одне із найстаріших дерев на території України, яке є пам'яткою природи місцевого значення. Окрім того, воно входить до десятки найбільших вікових дерев Європи та є переможцем Всеукраїнського конкурсу «Національне дерево України» (в номінації «Меморіальне дерево України»). Його висота – 30 м, обхват стовбура на висоті 1,3 м – 9,0 м, вік – понад 1100 років. Зростає дуб на х. Буда Чигиринського району Черкаської області в урочищі «Холодний Яр».

З 1993 р. деревом опікується Чигиринський державний історико-культурний заповідник (нині Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»). Ще 2002 р. НІКЗ «Чигирин» спільно з фахівцями наукових, науково-дослідних установ України та Польщі була розроблена програма з охорони та збереження пам'ятки. Одним із напрямків цієї програми є проведення науково-практичних семінарів, а з 2013 р. – міжнародних науково-

практичних конференцій. Конференції проводяться 1 раз на 2 роки та поєднують у собі теоретичні і практичні питання щодо збереження вікових дерев. Хронологія пам'яток-охоронних заходів щодо підтримки життєдіяльності Дуба Максима Залізняка вже розглядалась авторами у попередніх публікаціях [1, с. 7; 2, с. 97; 3, с. 134; 4, с. 267].

Дана стаття продовжує тему збереження багатвікового дерева. 18–20 квітня 2018 р. проходила III Міжнародна науково-практична конференція «Історичні, правові та природоохоронні аспекти збереження пам'ятних багатвікових дерев». Традиційно організаторами заходу виступили Національний університет біоресурсів і природокористування України, Національний історико-культурний заповідник «Чигирин», Міжнародне Товариство Охорони Дерев та Федерація арбористів з Польщі. Нагадаємо, що у ході проведення попередньої конференції, Дуб Максима Залізняка був обстежений томографом дзеркальним у нижній частині стовбура (до висоти 2 м) та було сплановано в подальшому дослідити вищу частину – на висоті 13–17 м (рис. 1, 2). Даний рівень досліджень був вибраний не випадково. Свого часу на цій ділянці дерева відламалися 3 скелетні гілки, одна з яких по всій висоті відчахнула кору. Як наслідок, у південно-західній частині стовбура, від місця відламування гілки і до низу утворився некроз дерева. Відсутність живих тканин (а значить захисних бар'єрів) у цій ділянці сприяла проникненню вглиб деревини збудників різноманітних хвороб, вологи і як один із наслідків – утворення гнилі. Окрім того, з віком неминуче прогресує збільшення мертвої деревини, що призводить до втрати міцності дерева та утворення тріщин, які видно на знімках. Мета дослідження – визначення ступеня витривалості дерева до зламу на вказаній ділянці. Визначення витривалості є необхідним не лише з позицій догляду за віковим деревом, а й з позицій безпеки, оскільки Дуб Максима Залізняка є найбільш відвідуваним туристичним об'єктом регіону.

Перший рівень обстежень був проведений на висоті 1680 см (рис. 3). Томографія даної ділянки показала, що значна частина стовбура є гнилою та фізіологічно пошкодженою (синій та фіолетовий колір) та займає 61 % діаметру, 1/3 окружності стовбура. Здорова частина дерева з хорошими фізіологічними і механічними властивостями (чорний та коричневий колір) займає 26 %, 2/3 обводу стовбура. Товщина здорової ділянки складає від 5,6 см до 13 см. Перехідна зона (зелений колір) складає 13 % [5, с. 6].

Другий рівень досліджень був проведений на висоті 1602 см (рис. 4). Томографія даної ділянки показала, що значна частина стовбура є гнилою та фізіологічно пошкодженою (синій і фіолетовий колір) і займає 64 % діаметру при 1/3 окружності. Здорова частина дерева з хорошими фізіологічними і механічними властивостями (чорний та коричневий колір) займає 29 % при 2/3 окружності. Товщина здорової ділянки становить 5,0 см – 17, 6 см. Перехідна зона (зелений колір) складає 7 % [5, с. 7].

Третій рівень досліджень був проведений на висоті 1350 см (рис. 5). Томографія даної ділянки показує, що значна частина стовбура є гнилою (синій колір) та фізіологічно пошкодженою (фіолетовий колір) та займає 58 % діаметру при 1/3 окружності. Здорова частина стовбура з хорошими

фізіологічними і механічними властивостями (чорний та коричневий колір) займає 36 % при 2/3 окружності. Товщина здорової ділянки складає від 5,6 см до 13 см. Перехідна зона (зелений колір) – 6 % [5, с. 8].

Також науковці звернули увагу на потужність перехідної зони (зелений колір) на томограмах. У цій зоні структура деревини є хорошою, але вже не оптимальною. На рівнях 2 і 3 вона є вузькою. Це свідчить про наявність міцного бар'єру, який перешкоджає поширенню патології дерева у здорову частину. На рівні 1 перехідна зона широка, отже захист здорової частини деревини є слабким. Патологічні процеси поширюються вглиб здорової деревини. Цей процес підсилює наявність на цьому рівні гриба трутовика сірчано-жовтого [5, с. 10].

Із трьох рівнів найгірша ситуація виявилась на рівні 1. Співвідношення здорового дерева до пошкодженого тут складає 26:91, частка перехідної частини – 13 %. Тому для визначення витривалості дерева до злому були взяті результати саме рівня 1. Дані томограми та додаткові заміри дерева, зокрема окружність стовбура на даному рівні (245 см), товщина кори (3,0 см), форма крони були подані до опрацювання за методикою SIA (Static Integrated Assessment). Результат досліджень показав, що ступінь витривалості Дуба Максима Залізняка до злому вище рівня 1680 м складає 190%! Польські фахівці зазначили, що дана методика визначає витривалість поодинокі розміщеного дерева, і якщо врахувати що Дуб Максима Залізняка оточує лісовий масив, який захищає його від вітрів, то цей показник може бути ще вищим [5, с. 9]. Варто нагадати і про те, що для підсилення витривалості дерева до зовнішніх впливів, дуб зміцнений пасками системи «Собра». Рівень 1 знаходиться найближче до центральних вузлів в'язання системи, що також є позитивним. Отже, незважаючи на свій 1100-літній вік, Дуб Максима Залізняка почувається задовільно (рис. 6).

Слід відмітити, що задовільні показники стану вікового дерева – це, в тому числі, і результат багаторічного професійного догляду за пам'яткою ще з 2002 р., який проводять працівники НІКЗ «Чигирин» у співпраці з відповідними фахівцями.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Легоняк Б., Чепурна І. Дуб М. Залізняка: з історії пам'ятоохоронної роботи. Матеріали I та II Міжнародних науково-практичних семінарів. Чигирин, 2012. С. 7–9.
2. Легоняк Б., Чепурна І. Технологічні особливості охорони, збереження та лікування багатвікового історичного дерева дуба М. Залізняка: з досвіду роботи НІКЗ «Чигирин». Матеріали регіональної науково-практичної конференції. Черкаси, 2012. С. 97–99.
3. Легоняк Б., Чепурна І. Дуб Максима Залізняка – видатна пам'ятка природи Черкащини. Матеріали IV Міжнародної конференції. Біла Церква, 2013. С. 134–136.
4. Легоняк Б. В., Чепурна І. В. Результати обстеження дуба Максима Залізняка томографом дзеркальним «Picus 3». *Чигиринщина: історія і*

сьогодення: матеріали VI наук.-прак. конф. 9–10 листопада 2017 р. Черкаси: видавець Кандич С. Г., 2017. С. 267–270.

5. Науковий архів Національного університету біоресурсів та природокористування України. *Opinia dendrologiczna ocena stanu zdrowotnego drzewa wykonana przy użyciu tomografu sonicznego Picus przygotowana w ramach III Międzynarodowej konferencji naukowo-praktycznej.*

Bohdan Lehoniak, Iryna Chepurna
(Chyhyryn)

THE RESULTS OF THE EXAMINATION OF THE MAKSYM ZALIZNIAK OAK WITH «PICUS 3» SONIC TOMOGRAPH (III international scientific and practical conference «Historical, legal and environmental conservation aspects of the preservation of memorial centuries-old trees»)

The article deals with protection of a thousand-year-old oak of Maksym Zalizniak. The article has description of the research of the tree with «Picus 3» Sonic tomograph and results of it.

Keywords: Maksym Zalizniak oak, centuries-old trees, «Picus 3» Sonic tomograph, National Historical and Cultural Reserve «Chyhyryn», Holodnyi Yar (Cold Yar).

Рис. 1. Небезпечна ділянка до виникнення відломів – частина стовбура на висоті 13–17 м (загальне фото)

Рис. 2. Небезпечна ділянка до виникнення відломів – частина стовбура на висоті 13–17 м (фото зблизка)

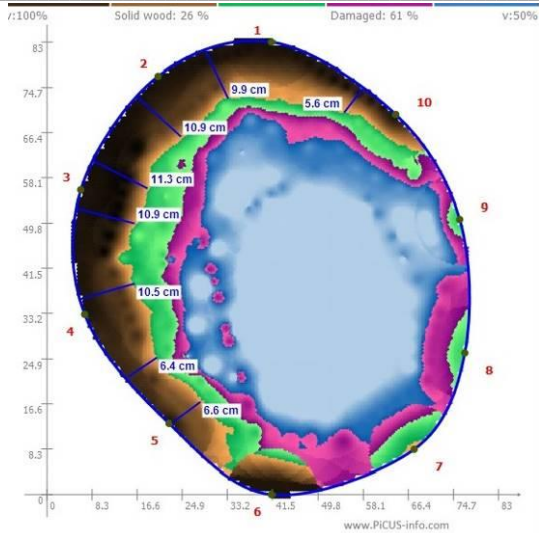

Рис. 3. Перший рівень обстежень (висота 1680 см)

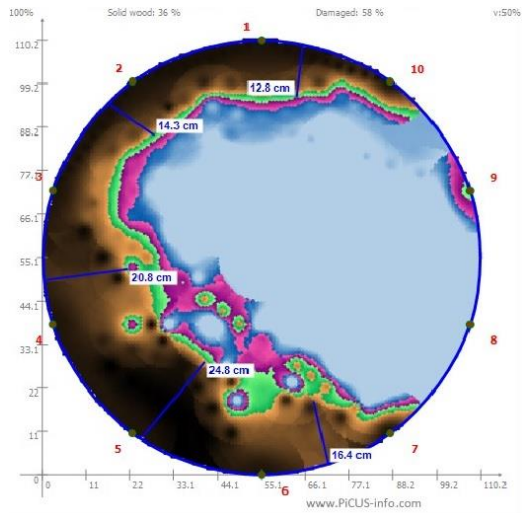

Рис. 4. Другий рівень досліджень (висота 1602 см)

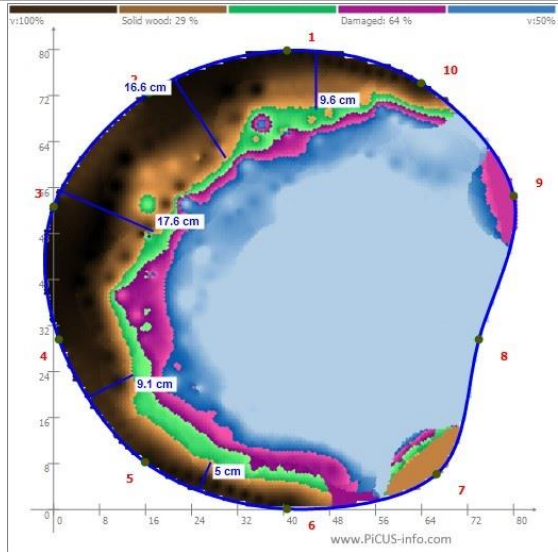

Рис. 5. Третій рівень досліджень (висота 1350 см)

Рис. 6. Загальний вигляд дуба Максима Залізняка

УДК 94(477.84):72

*Мар'яна Мавдюк
(Вишнівець)***ВІДНОВЛЕННЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ПАМ'ЯТКИ
АРХІТЕКТУРИ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗНАЧЕННЯ ВИШНЕВЕЦЬКОГО
ПАЛАЦОВО-ПАРКОВОГО КОМПЛЕКСУ**

У статті висвітлено історію створення, збереження та використання пам'ятки архітектури національного значення палацово-паркового комплексу XVI–XX ст. у селищі Вишнівець.

Ключові слова: *палац, Національний заповідник, експонати, інтер'єри, реставрація.*

Коли подорожуєш Україною, зокрема історичною Волинною, вражають численні пам'ятки багатогранної культури, високорозвиненої та оригінальної архітектури. До наших днів збереглися в тій чи іншій мірі фортеці, оборонні замки та палаци волинських феодалів Острозьких, Збараських, Вишневецьких та ін. Усі вони не просто матеріальне втілення різних сфер життя минулих поколінь та епох, а перш за все, пам'ятки нашої національної гордості.

Палацово-парковий ансамбль у Вишнівці Збараського району, Тернопільської області – унікальна пам'ятка архітектури національного значення, яка сьогодні належить до тих небагатьох споруд подібного типу, яким вдалося пережити всі складнощі долі та встояти до наших днів.

Вишневецький палацовий комплекс був збудований у 30-их рр. XVIII ст. на замовлення князя Михайла Сервація Вишневецького, одного з найбільших магнатів в історії Речі Посполитої [6, с. 154]. Головна резиденція Вишневецьких постала на колишньому родовому замчищі, зруйнованому під час турецької облоги 1672 р. [5, с. 911].

На відміну від інших тогочасних магнатських резиденцій Волині, Вишневецький палац був збудований не в італійському, а у французькому стилі за так званою тридільною схемою: головний корпус та два крила, дотичні до нього під прямим кутом, курдонер і палацові служби. До подвір'я ведуть три брами, однакові за архітектурою – муровані квадратної форми колони, верхівка кожної увінчана кам'яною кулею. В'їзною була східна брама, північна вела до господарських будівель, а західна до парку, який був закладений у XVIII ст. Парк площею 219 га складався із двох частин – італійського саду та англійського парку. Його алеї прикрашали альтанка, кам'яні лавочки, декоративні вази та скульптури.

Всередині палац вражав пишністю, всюди оксамит і атлас, позолота та бронза, картини та коштовні годинники, китайська та турецька зброя, срібний та порцеляновий посуд, багаті меблі з гербами [2, с. 22].

Вишневецька резиденція ні за розкішшю, ні за мистецьким оздобленням та колекційним наповненням не поступалася маєткам світової знаті. Протягом багатьох століть історії Вишневецького палацу численні

відвідувачі маєтку з захопленням описували його оздоблення та багаті колекції.

Після смерті князя 1744 р. маєток перейшов до графів Мнішеків, котрі доповнили палац вишуканими меблями, дорогоцінними люстрами та картинами. На цьому зірковий час Вишневецької резиденції закінчився. Нашадки графів не оцінили надбання своїх предків, вони продали маєток з найціннішими колекціями. Особливо важкий час в історії Вишневецького палацу наступив у середині XIX ст., після того, як він був проданий Анжеєм Мнішком і перейшов у власність княгині Абамалек. І лише за винятком двох незначних періодів пов'язаних з іменами графа Володимира де Броель Плятера та російського генерала Павла Демидова, тривав він аж до кінця XX ст.

Надзвичайно негативний вплив на збереження предметів мистецтва та самої архітектури палацу мали Перша та Друга світові війни, а також весь період радянської влади на цих теренах. Щоправда, у радянській післявоєнній період замок частково відремонтували та розмістили тут різноманітні служби Вишневецького району (який існував у 1940–1962 рр.). Тривалий час палацові приміщення використовувалися під будинок культури, ПТУ та бібліотеку.

Здобуття незалежності України сприятливо позначилося на долі палацового комплексу, зокрема 1993 р. тут проводилися історико-культурні дослідження. Новітній період розквіту Вишневецького маєтку пов'язаний уже з відкриттям тут 1999 р. філії Державного історико – архітектурного заповідника у м. Збараж, в його стінах почали діяти музейні експозиції, виставки живопису, скульптури. І вже з 2005 р. палацово-парковий комплекс став пам'яткою Національного заповідника «Замки Тернопілля». Головною метою діяльності заповідника є збереження та відновлення історичної культурної спадщини. Тут проводиться виставкова, пошукова та фондова роботи.

Національний заповідник «Замки Тернопілля» – це потужний осередок історичної пам'яті Тернопільського краю, центр наукового, культурного і громадського життя. Фонди заповідника постійно поповнюються новими цінними експонатами. Тривають історичні пошуки, вінцем яких буде відтворення архітектурних пам'яток у їх первісному вигляді, а також створення в їхніх приміщеннях цікавих інтер'єрів та експозицій. Вони, своєю чергою, привертатимуть до себе увагу численних туристів із усіх куточків нашої держави й зарубіжних гостей [1, с. 189].

При підготовці програми «Збереження та використання пам'ятки архітектури національного значення палацово-паркового комплексу XVI–XX ст. у селищі Вишнівець» (2005–2011 рр.), дирекцію заповідника використано досвід новітніх технологій польської реставраційної фірми «Integer» з міста Вроцлава [1, с. 189].

2007 р. будівлі комплексу були звільнені від всіх інших господарських організацій. Наразі тут тривають ремонтно-відновлювальні роботи. Зібрано численні матеріали, які стосуються вигляду палацу в різні періоди його існування. За досить короткий час палац було відновлено у фасадах, впорядковано прилеглу територію, відновлено огорожу. Частково облагороджений парк, на сьогодні збереглися липові насадження кінця

XVIII ст. та каштанова алея початку XIX ст. Окрім цього, розпочато роботи по відновленню внутрішнього планування, яке майже повністю змінилося в радянський період.

Відновлення інтер'єрів Вишневецького палацу дозволить не лише розкрити документальний цілісний характер пам'ятки, а й надати їй меморіальні риси, пов'язані з визначними особистостями та важливими подіями національної історії.

У Вишневецькій резиденції було декілька історичних залів, які незважаючи на зміну власників впродовж XVIII – XIX ст., зберігали своє призначення під окремі колекції. Однією з них була бібліотека. Останній з Вишневецьких, один із головних її фундаторів, князь Михайло Сервацій дуже нею пишався. Бібліотека слугувала інтелектуальною майстернею не лише для власників маєтку, але й для інших зацікавлених осіб [4, с. 155].

Сьогодні відтворення інтер'єрів Вишневецької бібліотеки є проблематичним. Мова не йде і про повернення до Вишнівця частково збереженої книгозбірні, зокрема, через вимоги підтримки відповідного клімат-контролю. Враховуючи це, найбільш доцільним на сьогоднішній день, на нашу думку, є проведення ремонтних робіт для розміщення постійно діючих експозицій та пересувних виставок.

Напередодні 24-тої річниці Дня незалежності України у Вишневецькому палаці у приміщенні колишньої бібліотеки була відкрита «Зелена вітальня». Тут експонується колекція меблів, портретів із фондів НЗ «Замки Тернопілля», Львівського історичного музею та Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства імені Івана Крип'якевича НАН України. У збірці представлені 13 од. корпусних меблів: шафи, кресенси, бюро, секретери, столики та 9 од. меблів, призначених для сидіння: софа, крісла, стільці.

Меблі були важливими елементами, які творили інтер'єри палаців. Як речові матеріали вони несли складну інформацію про ідеологію та соціальну модель суспільства, побутові традиції та технічні можливості своєї епохи. Тому у відвідувачів музейних закладів завжди є інтерес до пізнання того матеріального та культурного середовища, яке оточувало людину впродовж століть.

Велике значення в оздобленні інтер'єрів палаців мав живопис. Значну частину колекції живопису Вишневецької резиденції складали портрети представників власного роду та споріднених родів, і відомих політиків Речі Посполитої та Європи. У залі, а також у вестибюлі другого поверху палацу експонуються портрети з фондів Львівського історичного музею.

Головною парадною залогою першого поверху палацу була дзеркальна зала. Її характерною особливістю було широке застосування дзеркал, як в оздобленні дубових настінних панелей, так і окремих предметів. Додатковим декором була позолочена дерев'яна різьба вгорі аркад, які відділяли залу від галереї [3, с. 155].

2015 р. НЗ «Замки Тернопілля» став переможцем конкурсу, оголошеного посольством США в Україні та отримав грант на відновлення дзеркальної зали та південної підпірної стінки палацу, яка також потребувала

ремонтних робіт. З цього часу розпочалася реставраційна робота із залученням фахівців різних галузей. Згідно проведеного тендеру підрядником по виконанню робіт було визначено ПрАТ «Кам'янець-Подільськ-реставрація». Коригування проектно-кошторисних робіт здійснила майстерня архітектора Ю. Вербовецького. Реставраційний процес тривав більше двох років. Дані роботи проводилися за фінансової підтримки Міністерства культури України. Знищена та перепланована дзеркальна зала крок за кроком повертала свою колишню красу. Те саме можна сказати і про південну оглядову терасу.

Збереженню духовних цінностей нашого народу в палаці присвячені експозиції унікальних старовинних ікон, предметів культового призначення та стародруків. Ікони другої половини XVIII – початку XIX ст. палацовому комплексу передали громади сіл Бодаки, Решнівки та Лозів. Над реставрацією ікон працював художник-реставратор I категорії станкового темперного та олійного малярства Національного заповідника «Замки Тернопілля» Володимир Магінський.

На базі фонду археологічних знахідок заповідника 2019 р. в одному із залів Вишневецького палацу розташували спеціальну експозицію, яка демонструє предмети трипільської культури. Ці розкопки проводилися у селі Бодаки, неподалік від Вишнівця. Там на початку XX ст. археологами було виявлено трипільське поселення, що датується приблизно 4 тис. років до нашої ери. Наразі усі предмети, знайдені у селі, представлені у даній експозиції. Серед найцінніших речей – антропоморфні фігурки, кремінні нуклеуси та збраряддя праці, трипільська кераміка. На даний час археологічні матеріали із розкопок трипільського поселення с. Бодаки Збарзького району є потужним матеріалом для теоретично-прикладного дослідження, яке проводять науковці заповідника.

Сьогодні, у межах програми розвитку та відновлення Вишневецького палацово-паркового комплексу тут продовжуються реставраційні роботи та поповнення експозиційних залів. Національний заповідник «Замки Тернопілля» не лише декларує важливість охорони культурної спадщини, але й знаходить можливості для її відродження.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Данилейко В. М. Національний заповідник «Замки Тернопілля». *Музеї Тернопільщини*: зб. наук. пр. Т. 8. Тернопіль, 2013. С. 546.
2. Лукомский В. К., Лукомский Г. К. Вишневецкий замок. Его история и описание. Санкт-Петербург, 1912.
3. Шиян Л. М. Інвентар Вишневецького палацу 1761 р. Лицар Ордена культури: матеріали наук. іст.-краєзн. конф. Дубно, 2016. С. 218.
4. Шиян Л. М. Вишневець та князі Корибути-Вишневецькі. Тернопіль, 2006.
5. Balinski M., Lipinski T. Starozytna Polska pod wzgledem historycznym, geograficznym i statystycznym. Wyd.-2-e. Warszawa, 1886. Т.3. С. 1– 535.
6. Bartoszewicz J. Wiszniowiecki Michal Serwacy. *Encyclopedia powszechna*. Warszawa, 1884. Т. 12. С. 154–155.

*Mariana Mavdiuk
(Vyshnivets)*

**RESTORATION AND USING OF THE ARCHITECTURAL
MONUMENT OF THE NATIONAL SIGNIFICANCE OF THE
VYSHNEVETS PALACE AND PARK COMPLEX**

The article contains the history of the creation, preservation and using of the architectural monument of the national significance of the palace and park complex of the XVI–XX centuries in urban-type settlement of Vyshnivets.

Key words: *palace, National reserve, exhibits, interiors, restoration.*

УДК 904(477.64)

*Ольга Пеньова
(Мелітополь)*

**АРХЕОЛОГІЧНА СПАДЩИНА НАЦІОНАЛЬНОГО
ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА
«КАМ'ЯНА МОГИЛА»: ОХОРОНА ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ**

У статті подана коротка характеристика археологічної спадщини Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила», описано діяльність заповідника в сфері охорони та збереження пам'яток археології.

Ключові слова: *археологічні пам'ятки, Кам'яна Могила, петрогліфи, охорона, збереження.*

Історико-археологічний заповідник «Кам'яна Могила», розташований на правому березі р. Молочна, поблизу смт Мирне Мелітопольського району Запорізької області, був заснований 1986 р. на підставі Доручення Ради Міністрів УРСР Запорізьким управлінням культури. 2008 р. Указом Президента України заповіднику надано статус Національного.

Основу заповідника складає унікальна пам'ятка природи та первісного мистецтва Кам'яна Могила, яка представляє собою високий, до 12 м пісковиковий пагорб, гроти і печери якого використовувалися людьми протягом багатьох тисячоліть як святилища, де відбувалися культові обряди і де до нинішнього дня збереглися численні петрогліфи, датування яких охоплює проміжок часу від кам'яного віку до середньовіччя (рис. 1).

За більш ніж столітню історію вивчення пам'ятки було виявлено 68 місцезнаходжень з петрогліфами та понад тисячу малюнків, виконаних у різній техніці і стилістиці, адже фактично кожна історична спільність, що мешкала у Північному Причорномор'ї мала свою власну ідеологію та мистецьку традицію. У гротах і печерах пісковикового пагорба зображені лінійно-геометричні елементи: ромби, спіралі, лінії, зигзаги, решітки і т. д. Тут же представлені зооморфні та антропоморфні фігури різної форми і розмірів,

стилізовані і реалістичні зображення тварин (мамонти, носороги, бізони, ведмеді, олені, коні), присутня календарно-астрономічна символіка (рис. 2, 3, 4). У рисунках Кам'яної Могили яскраво відображені форми первісної релігії: тотемізм, анімізм, магія, фетишизм і культ предків. До окремої групи петрогліфів можна віднести численні ідеограми, знаки піктографічного і літературного письма, які мають зовнішню схожість зі знаками з Месопотамії (Шумер), о. Крит і Фінікії, що датуються III–I тис. до н.е. [2, с. 155].

Серед значної кількості місцезнаходжень з петрогліфами найцікавішими є грот Мамонта-бика, на стелі якого зображено могутніх биків; печера Чаклуна з численними зображеннями мамонтів, бізонів, носорогів, печерного лева та оленів; плити слідів з малюнками людських стоп; кінські плити із зображенням коней; грот Дракона, головним атрибутом якого є скульптурне зображення голови хтонічної істоти – дракона-вешапа (рис. 5) тощо.

Комплекс археологічних пам'яток заповідника включає не тільки петрогліфи Кам'яної Могили, які принесли цьому місцю найбільшу популярність, але й різночасові стоянки, поселення, поховальні комплекси та курганні групи.

Насамперед, це археологічні пам'ятки, що знаходяться безпосередньо біля підніжжя пагорбу: стоянка-поселення «Кам'яна Могила-I», яка проіснувала протягом VIII тис. – I тис. до н.е., тобто за епох мезоліту та раннього залізного віку, а також поселення «Кам'яна Могила-II», яке має матеріали двох епох – енеоліту (кінець VI – перша половина V тис. до н.е.) та пізньої бронзи (III–II тис. до н.е.).

На південь від пагорбу розташоване поселення «Кам'яна Могила-III», шари якого датуються раннім неолітом (сурсько-дніпровська археологічна культура, VI–V тис. до н.е.), епохою середньої бронзи та епохою пізньої бронзи (XVIII–XIII ст. до н.е.). На північ від пагорбу знаходиться пізньопалеолітична стоянка «Секіз-I» (XXII–XVII тис. до н.е.). Поряд з нею – поселення «Секіз-II», датоване кінцем IV – першою половиною III тис. до н.е. (пізній енеоліт – рання бронзова доба), а також стоянка білозерської культури (епоха фінальної бронзи, XII–X ст. до н.е.). Також неподалік від пагорбу є низка курганів доби бронзи. Археологічні знахідки з усіх цих пам'яток дозволяють визначити, в якому історико-культурному контексті відбувалося формування археологічного комплексу Кам'яної Могили.

Археологічні пам'ятки є окремою, досить специфічною частиною культурної спадщини. Вони, як і інші пам'ятки історії і культури країни, охороняються державою відповідно до Конституції України та Законів «Про охорону культурної спадщини» (2000), «Про охорону археологічної спадщини» (2004), «Про музеї та музейну справу» (1995).

Від початку свого існування заповідник як науково-дослідна установа сприяла збереженню та охороні археологічних пам'яток, які знаходяться на його території та в його зонах охорони.

Сьогодні територія заповідника, що займає 15 га, має вищий ступінь юридичної захищеності як заповідна територія, ці землі віднесені до земель історико-культурного призначення, на які 2011 р. отримано Державний Акт на

право постійного користування земельною ділянкою. 2009 р. археологічна пам'ятка «Культовий комплекс «Кам'яна Могила» занесена до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як об'єкт культурної спадщини національного значення. Проведено паспортизацію 11 пам'яток культурної спадщини, що знаходяться в буферних зонах заповідника, які протягом 2011–2014 рр. внесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, а на пам'ятки культурної спадщини, що знаходяться в межах заповідника укладено охоронні договори.

З 2008 р. співробітники заповіднику налагодили тісні наукові зв'язки з Науково-дослідним інститутом пам'яткоохоронних досліджень (м. Київ). На протязі п'яти років спільними зусиллями були підготовлені проекти, реалізація яких забезпечує охорону археологічної спадщини заповідника: «Генеральний план розвитку НІАЗ «Кам'яна Могила», «Програма комплексного обстеження та консервації пам'ятки культурної спадщини «Кам'яна Могила», номінаційне досьє та план управління (останні два документи для внесення «Археологічної пам'ятки «Кам'яна Могила» у Список всесвітньої спадщини ЮНЕСКО).

Ці документи є необхідною базою для випрацювання чіткої стратегії зі збереження культового комплексу Кам'яна Могила. Вони передбачають заходи щодо захисту пам'ятки від руйнівних чинників, створюють умови для її охорони, дають можливість провести аналіз і прогнозування можливих дій, як на території заповідника, так і на самому пагорбі, а також передбачають проведення міждисциплінарних досліджень різного характеру (ботанічних, археологічних та ін.) [3, с. 128].

Генеральним планом розвитку Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила», затвердженим наказом Міністерства культури і туризму України від 15.09.2010 № 706/0/16-10 було встановлено межі території заповідника та зони охорони пам'яток, об'єктів культурної спадщини в навколишньому середовищі. Визначено режими використання території заповідника, а також черговість заходів щодо охорони, використання, реставрації, реабілітації, музефікації пам'яток заповідника, збереження культурного ландшафту [1, с. 3].

«Програма комплексного обстеження і консервації пам'ятки культурної спадщини «Кам'яна Могила» стала базовою для проведення консерваційних дій і включила в себе матеріали топографічно-геодезичних, інженерно-геологічних та гідрологічних досліджень.

Першим етапом цієї програми було проведення детального науково-технологічного обстеження сучасного стану пагорба Кам'яна Могила і прилеглої до нього території, вивчення властивостей субстрату пісковика і руйнівних причин природного, техногенного та антропогенного характеру, отримання геохімічних і фізичних параметрів порід, а також визначення основних факторів, що загрожують збереженню петрогліфів. Вивчення системи тріщин пісковикових плит, динамічного впливу на них водних потоків і ґрунтових вод, вивітрювання і дії біологічних чинників на поверхні з петрогліфами дало можливість визначити механізм природного руйнування субстрату, посиленого негативними наслідками діяльності людини. Ці дослідження стали основою для вироблення подальшої стратегії консервації

пам'ятки, яка включала в себе наступні напрямки збереження археологічного комплексу «Кам'яна Могила»:

- технологічні рішення для консервації поверхні каменю;
- інженерні рішення для укріплення окремих ділянок і плит пагорба;
- гідротехнічні рішення для ліквідації загрози підтоплення території розміщення Кам'яної Могили [4, с. 4].

На жаль, відсутність повноцінного фінансування не дозволяє повністю реалізувати дану програму. Спостереження за станом пагорбу Кам'яна Могила та її гротів здійснюється співробітниками заповідника постійно, але обмежується лише фіксацією видимих змін. Для вирішення комплексу проблем, які існують сьогодні на пам'ятці, необхідно продовження реалізації існуючої Програми комплексного обстеження і консервації пам'ятки культурної спадщини Кам'яна Могила, а також впровадження цілісної системи моніторингу, яка мала б охоплювати різні аспекти існування пам'ятки та її оточення, а також виконувалася не лише візуально, але й з використанням спеціальних приладів.

Крім природних ризиків, реальну загрозу збереженню археологічних пам'яток представляє антропогенне втручання. Територія заповідника має огорожу і цілодобову охорону, що унеможливорює неконтрольоване її відвідування. Туристи мають можливість відвідувати Кам'яну Могилу як у складі екскурсійних груп, так і самостійно. На жаль, самостійне відвідування пам'ятки інколи призводить до актів побутового вандалізму (виконання сучасних графіті, засмічування гротів та навісів тощо), тому будь-яка програма відвідування заповідника повинна включати освітній і роз'яснювальний компонент. Важливо враховувати, що сприйняття археологічної спадщини, а отже і поведінка відвідувачів, буде залежати від того, якими знаннями вони володіють і яким чином представлена інформація про пам'ятку. У зв'язку з цим на території заповідника встановлені інформаційні стенди з короткою історичною довідкою, відомостями про найбільш цікаві місцезнаходження з петрогліфами, картою екскурсійного маршруту, правилами поведінки на території історико-культурного об'єкту. Інформація про пам'ятку представлена в буклетах, книгах, експозиції музею. На основі музейного комплексу, а також археологічних пам'яток заповідника розроблена достатньо чітка система екскурсійного обслуговування. Екскурсії проводяться не тільки по музею «Первісне мистецтво», а й по території заповідника. Крім традиційних форм обслуговування, протягом останніх двох років співробітниками заповідника проводяться різноманітні інтерактивні програми для дітей різних вікових категорій. З метою популяризації історико-культурної спадщини в заповіднику проводяться Дні відкритих дверей та тематичні свята, такі як «Івана Купала» та «День степу».

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що незважаючи на певні матеріально-технічні складнощі у своїй діяльності, науковці заповідника забезпечують повноцінну роботу з питань охорони, збереження та популяризації об'єктів археологічної спадщини.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Генеральний план розвитку Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила» з визначенням меж та зон охорони пам'яток заповідника. Кн. 1. Київ: НДІ пам'яткоохоронних досліджень, 2008. 157 с.
2. Михайлов Б.Д. Петрогліфи Кам'яної Могили. Семантика. Хронологія. Інтерпретація. Київ: МАУП, 2005. 296 с.
3. Михайлов Я.Б., Заматаєва О.В. Проблеми і перспективи охорони об'єкта наскельного мистецтва «Кам'яна Могила». *Вісник Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила»*. 2017. Вип. 2. С. 125–131.
4. Програма комплексного обстеження і консервації пам'ятки культурної спадщини Кам'яна Могила. Т. 2. Кн. 1. *Науково-технологічне обстеження та розробка технології консервації поверхні каменю в комплексі пагорба*. Київ: НДІ пам'яткоохоронних досліджень, 2012. 53 с.

*Olha Penova
(Melitopol)*

THE ARCHAEOLOGICAL HERITAGE OF THE NATIONAL HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL RESERVE «STONE TOMB»: PROTECTION AND CONSERVATION

The article deals with description of the archeological heritage of the National Historical and Archeological Reserve «Stone Tomb». As the title implies the article describes the reserve's activity in the field of the protection and conservation of the archeological monuments.

Keywords: *archeological sites, Stone Tomb, petroglyphs, protection, conservation.*

Рис. 1. Загальний вигляд Кам'яної Могили

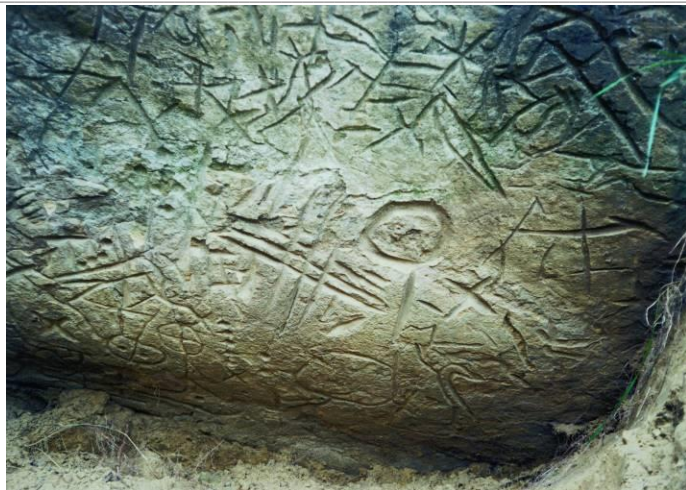

Рис. 2. Зображення солярних знаків на «Кінських плитах».
Плита №26 Кінець III – початок II тис. до н.е.

Рис. 3. Загадкові знаки епохи бронзи.
Плита №25. Кінець III – початок II тис. до н.е.

Рис. 4. Плита із зображенням мисливця на кіз.
Печера Кози (№60). Мезоліт VIII – VII тис. до н.е.

Рис. 5. Скульптура дракона-вешапа.
Грот №55. Бронза. Кінець III – початок II тис. до н.е.

**ІСТОРИЧНІ, АРХІТЕКТУРНІ, АРХЕОЛОГІЧНІ,
МИСТЕЦТВОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ КОМПЛЕКСІВ
ТА ОКРЕМИХ НЕРУХОМИХ ПАМ'ЯТОК І ОБ'ЄКТІВ
КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ**

УДК 908(477.46):712.253

*Олександр Вєтров
(Кам'янка)*

**САДИБНО-ПАРКОВЕ УТВОРЕННЯ ПОМІЩИКІВ ДАВИДОВИХ У
КАМ'ЯНЦІ – ОСЕРЕДОК ХУДОЖНЬОЇ КУЛЬТУРИ
КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

У статті розглянуто історію створення та існування садибно-паркового утворення поміщиків Давидових у Кам'янці, як осередку художньої культури кінця ХVІІІ – початку ХХ ст.

***Ключові слова:** садибно-паркове утворення, резиденція, палацово-парковий ансамбль, старовинний парк, кам'янський парк, дворянський парк.*

Постановка проблеми. Дворянські садибно-паркові утворення Середнього Подніпров'я кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. становлять інтерес не тільки як взірці характерної архітектури відповідного періоду та твори садово-паркового мистецтва, але і як історичні об'єкти, пов'язані з визначними історичними подіями в регіоні та життям відомих людей.

Короткий огляд використаної літератури. На жаль, тема історії садибно-паркового утворення у Кам'янці до цього часу належним чином дослідниками не вивчалася, тож і напрацювань на цю тему не було опубліковано, що підтверджується науковцями Кам'янського державного історико-культурного заповідника.

Найбільш інформативним джерелом для автора даної статті виявилася відшукана ним «Доповідь про результати роботи проробленої архітектором В. М. Дюміним в період від квітня до листопаду 1969 р. по вивченню рукописних і графічних матеріалів, що стосуються парку «Імені Декабристів» в м. Кам'янка Черкаської обл., м. Київ. Листопад 1969 р. – березень 1970 р.». На жаль, вона невелика за об'ємом, підготовлена досить давно і специфічно, тож повною мірою не відображає історію садово-паркового утворення та не відповідає сучасним критеріям наукових досліджень. Цей робочий документ не був опублікований.

Деякі фрагменти інформації почерпнуто автором з невеликих статей у засобах масової інформації, а також з мемуарної літератури нащадків поміщиків Давидових, літературно-історичних, архівних та інших різноманітних матеріалів, де парк згадується побічно.

Застосовано і нові власні напрацювання, знахідки та дослідження. Новизною дослідження, наприклад, є твердження про те, що одним із попередніх власників Кам'янки, серед інших, був і польський князь Яблоновський. Досліджено, хто проживав у Кам'янці на момент розвитку

садибно-паркового утворення, хто був керуючим маєтком, кого із садівників запрошували для догляду за парком і садом. Висвітлено, що представляли собою паркові оранжерей і що в них вирощувалося. Використано нові архівні знахідки і літературні описи, ряд інших матеріалів та джерел, серед яких і описи маєтку, саду, парку Олександром Давидовим, дружиною останнього власника Кам'янки Маріанною Давидовою та ін.

Мета статті. Вивчення і аналіз літературно-історичних та архівних матеріалів щодо історії садибно-паркового утворення дворянської садиби поміщиків Давидових на Правобережній Україні у м. Кам'янка на Черкащині. Дослідити історію парку, як осередку художньої культури кінця XVIII – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Невід'ємним елементом ландшафту м. Кам'янки на Черкащині є парк ім. Декабристів на правому березі р. Тясмин. Цей давній залишок віковичних лісів, видозмінених людиною, несе подих історії і древньої природи. Кам'янський старовинний парк – пам'ятка історії і архітектури. Відповідно до ст. 53 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» парк є пам'яткою садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення. Він охороняється законодавством, так як внесений до Державного реєстру Національного культурного надбання України.

Охоронний режим встановлено як об'єктові природно-заповідного фонду Постановою Ради Міністрів УРСР від 29.01.60 р. № 105, сучасний статус – з 1972 р. На сьогоднішній день – він підпорядкований Кам'янському державному історико-культурному заповіднику [28]. Заповідна площа 4 га.

Зелені насадження кам'янського парку мають значне відновлювальне мікрокліматичне, санітарне, естетичне значення, формують своєрідне архітектурне лице древнього міста.

На території парку ростуть дерева й кущі, які належать до 59 видів та 3 культурварів (форм). Серед них найпоширеніші: звичайний та ясен зелений, клен польовий, в'язи [25, с. 259–260].

За функціональною ознакою парк належить до міських парків загального користування, а за характером побудови зелених насаджень – ландшафтним з елементами регулярного стилю. Паркові краєвиди складають закриті ландшафти (посадка каштана кінського, кленка, явору), напіввідкриті (зрізжені посадки дерев і кущів, окремі їх групи), відкриті ділянки – поляни з трав'янистою флорою.

Точної дати заснування парку не встановлено. Відомо, що на правій північній високій стороні р. Тясмин, на кругосхилі, який спадав до річки, поляками був збудований дерев'яний замок-«городова фортеця» (за підрахунками автора – приблизно в першій половині XVIII ст.). На цій незаселеній частині Кам'янки знаходився віковий ліс. Отож рік будівництва Кам'янського замку можна вважати початком освоєння і перетворення лісового масиву на горбу над річкою Тясмин в лісопарк. І тільки у кінці XVIII – на початку XIX ст., коли замок перейшов у володіння сім'ї російських поміщиків Давидових, володарі задумались над облаштуванням оточуючого лісопарку.

Кам'янка не була родовим маєтком Давидових. Власниками українських помість вони стали тоді, коли село Кам'янку і тридцять прилеглих до неї інших сіл (що складало 94 тис. десятин землі і 27429 душ селян) князь Г. Потьомкін подарував своїй племінниці Катерині Самойлової (за першим шлюбом – Раєвській, а за другим – Давидовій – *О. В.*). Сама вона проживала на той час у Москві [15, с. 5–6; 18, с. 3–4]. Вступивши на початку 1790-их рр. у володіння Кам'янкою, Катерина Миколаївна, до смерті свого другого чоловіка, не жила в ній постійно. Лише на початку XIX ст. вона тут оселилася остаточно та не залишала її до самої своєї смерті 1825 р. [1, с. 12].

Станом на 31 липня 1796 р. у Кам'янці по ревізії було записано у власності К. М. Давидової – 857 чоловіків і 778 жінок [2, с. 18–22].

У жовтні 1801 р. помер Лев Денисович – чоловік К. М. Давидової. Багата спадкоємиця, втомившись від гамірного московського життя, вирішила назавжди переселитися до українського маєтку. Обравши центром родових володінь особливо мальовниче місце – Кам'янку, вона переїжджає сюди на постійне проживання, забравши з собою єдиного, що залишився при ній сина – Василя Львовича. Тут вона засновує свою резиденцію.

Тоді ще існуючий великий двоповерховий дерев'яний будинок попередніх власників, у правій частині парку, наповнився життям. Залишаючи Москву назавжди, К. М. Давидова продала московський будинок і, за винятком рідкісних виїздів по сімейних справах, прожила двадцять чотири роки в Кам'янці, присвятивши себе вихованню Василька (майбутнього декабриста) [14, с. 5; 18, с. 3–4]. З її приїздом в тиху Кам'янку вторгся дух пишного світського життя. Знатні друзі і знайомі з Петербургу, Москви, Сміли та Білої Церкви, а також сусіди-поміщики стали постійними гостями маєтку [1, с. 12].

Під час тривалої відставки з армії у Кам'янці оселився і генерал-майор М. М. Раєвський зі своєю сім'єю, влаштувавши свій маєток в с. Бовтищі у перших числах січня 1807 р.

У метричному зошиті Кам'янської Миколаївської церкви за 1804 р. у розділі про народження дітей за цей рік під загальним порядковим номером 31 виявлено запис, зроблений рукою священника цієї церкви Маковського про те, що 22 липня 1804 р. «у Генерал-майора Николая Николаевича Раевского дочь наречена Марія, которую воспримала Генерал-майорша Екатерина Николаева дочь Давыдова» [8, с. 15]. Це була майбутня дружина декабриста С. Волконського – Марія Волконська (Раєвська), яка згодом однією з перших послідує за чоловіком-декабристом в Сибір.

М. М. Раєвський запросив до Кам'янки керуючого маєтком, про що повідомляв О. М. Самойлова з Кам'янки 1806 р.: «Господин Гаевский согласен принять смотрение над матушкиным хозяйством» [4, с. 48].

Дім Давидових, що об'єднав дві знамениті сім'ї – Раєвських і Давидових, вважався одним з найбільш культурних у тогочасній Російській імперії. Глава сім'ї К. М. Давидова – була жінкою впливовою, з сильним характером. У своїх володіннях, які охоплювали майже весь Чигиринський повіт, вона була повновладною господинею [19, с. 35–36]. Слід відмітити, що у деяких давніх спогадах і статтях, парк називають – Раєвських-Давидових. Та й

в історичному художньо-документальному романі Сергія Носаня «Голгофа любові» описано, як «...гуляла алеями тінистого старого парка «лялечка-паняночка» Маша Раєвська».

На час російсько-прусько-французької війни 1806–1807 рр. поселився з дружиною Софією Левівною і дітьми в будинку теці в Кам'янці й генерал-лейтенант А. М. Бороздін, котрий був призначений начальником Чигиринської повітової міліції [23]. У метричному зошиті Кам'янської Миколаївської церкви за 1804 р. під № 33 записано: «В септябре у Генерал-майора Андрея Михайловича Бороздина дочь нареченна Марія, которую восприймала Генерал-майорша Екатерина Николаева дочь Давыдова» [8, с. 15].

Олександр Давидов у своїх «Воспоминаниях» описав маєток: «По ту сторону моста велика дорога піднімається до містечка через великий поміщицький парк, в лівій стороні якого поміщаються невеликі будиночки, складаючі садибу, і посеред великого двору стоїть висока цегляна, незакінчена будівля в стилі середньовічного замку» [1, с. 10].

На жаль, поки що не вдалося виявити історичний план кам'янського парку. Але вивчення літературно-історичних та архівних матеріалів дозволяють скласти уявлення про цей парк в історичному аспекті. Виявлені архівні документи, рукописні і образотворчі матеріали, за якими можна судити про маєток Давидових, його забудови і стан парку, ніби підказують розглядати їх свідчення у такій хронологічній послідовності:

- 1) Остання чверть XVIII ст. і перші роки XIX ст.;
- 2) Середина двадцятих років XIX ст.;
- 3) П'ятдесяті роки XIX ст.;
- 4) Кінець XIX і початок XX ст.

Як літературні, так і графічні матеріали, що збереглися, вказують на те, що основна садиба маєтку Давидових у Кам'янці була розташована на правому підвищеному березі р. Тясмин, і в значно більшій своїй частині покрита лісом. Вона здавна була поділена на частини східну і західну, відповідно праву та ліву дорогою, що проходить через населений пункт в меридіальному напрямку. В одному з літературних джерел йдеться, що маєток мав два «фільварки», а той з них, що був розташований на схід від дороги, став місцем заснування резиденції Давидових.

Зрозуміло, що територія, покрита суцільним масивом багатовікового листяного лісу якнайкраще підходила для таких цілей, зокрема з розташуванням тут дворянського будинку, як головної будівлі. Втім, будинок міг існувати в своїй основі задовго до того, як відбувся обмін володіннями між Потьомкіним і Любомирським.

Що ж стосується лівої, тобто західної частини садиби, то, судячи з усього, вже при утворенні маєтку вона була, вочевидь, призначена для службових і господарських будівель. Часткові деревонасадження у цій садибі з боку північного сходу, судячи з малюнку 1853 р., були проведені на самому початку XIX ст. У всякому разі, у досліджених матеріалах не міститься ніяких ознак або натяків на те, що на тій же лісопарковій території, де знаходився дворянський будинок, розміщувалися і господарчі споруди.

Треба думати, що таке зонування, тобто розміщення головної будівлі, як основного парадного елемента резиденції, відокремлено в лісопарковій зоні, а всього, що стосується господарського обслуговування – на іншій території, на відшибі, цілком влаштувало як попередніх власників Яблоновського і Любомирського (а вірніше їх керуючими маєтками – *О. В.*), так і Давидових з практичних міркувань. Адже непотрібно було рубати цінний масив лісу для допоміжних будівель, а також санітарно-гігієнічних і естетичних [18, с. 2–4]. У той час (1853 р.) велика центральна дорога розділяла Кам'янський маєток на маленький сад і великий [12].

Пишність катерининського століття переносилася знатними вельможами в свої родові садиби – це історичний факт. Тож реаліями тієї історичної епохи було створення поміщицьких садиб, які вміщали в собі тепло і душу дворянської родини. Не стала виключенням і казково багата Катерина Миколаївна Давидова, вдова Лева Денисовича Давидова і племінниця князя Потьомкіна.

Майже одночасно з розквітом садибного будівництва виникла і «садибна міфологія», в якій «ясно виразилися загальні уявлення російської культури про людські цінності, про долю особистості, про почуття природи як найважливіші властивості національного менталітету» [31, с. 51]. Тож в кінці XVIII – на самому початку XIX ст. у Кам'янці розпочалася організація дворянського поміщицького маєтку *К. М. Давидової* і парку з листяних і хвойних дерев. Навколо двоповерхового будинку, що стояв на горі, до берега р. Тясмин і по всій західній частині гори розкинувся лісовий масив зі старезними дубами. Катерина Миколаївна розчистила площу у цьому масиві і приклала багато зусиль, щоб привести до порядку центральну його частину. Зокрема було розчищено та висипано доріжки. Ряд довгих тінистих алей з різними прикрасами та статуями спускалися до річки. То тут, то там серед густої зелені були розкидані білокамінні альтанки, огорожі видових майданчиків, тунелі з в'юнких рослин, сонячний годинник та інше [40, с. 16; 35; 37]. Алеї в центрі парку були вистелені червоною цеглою, а віддалені – жорствою [34; 37].

Парк був розбитий у так званому «пейзажному стилі», тобто вільно спланованим з використанням природного ландшафту прибережних схилів р. Тясмин. Відомо, що в цей період встановлювався змішаний тип парків, де наймальовничіші місця залишалися недоторканими.

Так, посеред села Кам'янки над річкою Тясмин розкинувся красивий дворянський парк. У ньому знаходився просторий двоповерховий поміщицький будинок, обставлений з усією розкішню катерининських вельмож XVIII ст. У парку були вишукані оранжереї з рідкісними квітами і рослинами, чудові алеї троянд, парково-архітектурні прикраси – грот, альтанки, статуї [36, с. 57]. *К. М. Давидова* дуже любила квіти. В архівних документах Давидових за першу половину XIX ст. часто зустрічаються розпорядження про відпуск різних будівельних матеріалів для спорудження нових теплиць, або їх опалення: «3 декабря 1823 г. в господский сад для отопления здания теплиц отпустить дров 17 фур» [17].

Грот був вимурований на нижній алеї в крутій горі по моді XVIII ст., як архітектурна прикраса при закладенні парку. Він будувався добротно руками кріпосних селян Кам'янки і навколишніх сіл із граніту, привезеного з берегів Тясмину, і цегли власного виробництва. За переказами, грот будували два роки під наглядом запрошеного архітектора [37; 39]. Ця споруда досить складна по своїй архітектурній формі. Його правильність пропорцій і архітектурних ліній свідчить про неабиякий хист будівника. Гора неначе була зрізана і в середині вимурували цегляне приміщення у формі правильного циліндра і стеля на конус [40, с. 16–17]. У центрі купола знаходився круглий отвір, що виходив на поверхню землі. Над ним стояла альтанка [39]. Підлогу вистелили торцем цеглою. Зовнішня сторона гранітною стіною, вхід в рустовидній арці з цегли [40, с. 16–17]. Двері у вигляді металевих ґрат. Галявина при вході і сам вхід до гроту ховали високі дерева, крони яких створювали вгорі суцільне зелене шатро [39].

Зображення тогочасного гроту невідомі. Перша фотографія його була зроблена лише 1899 р. до столітнього пушкінського ювілею і надрукована у пушкінському збірнику «Пам'яті А.С. Пушкіна», що вийшов у Києві того ж року.

Архітектурна форма пам'ятника залишилася без змін до наших днів. Альтанка над гротом у 20-их рр. XX ст. була побудована заново [12].

Праворуч від центральної алеї стояла дворова дерев'яна церква, побудована «в 1817 г. тицанием генерал-майорши Катерини Давыдовой». (Пізніше в цій церкві бував П.І. Чайковський, який любив слухати хор, звучанню якого сприяла хороша акустика приміщення). Ландшафт парку і річка Тясмин, що вузькою стрічкою омивала його внизу, створювали мальовничий куточок Кам'янки [39].

В. Н. Іванов у книзі «Олександр Пушкін і його час» писав про кам'янський парк: «...За панським будинком димить, топиться скляна оранжерея. Перед будинком великий квітник, він в порядку, в клумбах – останні квіти, жалісно обпалені першим морозом. Серед квітника – фонтан зі статуєю Флори з оберемком плодів і квітів, листопадовий вітер крутить в басейні сухе листя» [22].

Статуї у тогочасних дворянських парках мали особливий сенс. У більшості своїй, вони зображували античних богів і героїв, іноді – власників і відвідувачів садиби. Поширена була також практика зведення обелісків – в пам'ять про предків, або в знак відвідування садиби високими особами. Глибокий алегоричний сенс, впроваджуваний в усю сутність садиби, диктував і набір персонажів, на честь яких зводилися статуї. Античні боги втрачали свої особистісні риси і ставали символами: Афіна – мудрості, Сатурн – часу. Просвітництво додало і своїх героїв – алегоричні скульптури зображували Науку, Чесноту, Мистецтва, Почуття ...

Велике значення мали поетичні символи в житті садиби. Скульптурні статуї в будинку, мармурові статуї перед будинком і в саду чи парку представляли героїв давнини і міфологічні алегорії; садово-паркові павільйони сприймалися як античні храми – досить було асоціацій або згадок про історію та географію, модними були і псевдоготичні руїни. У дворянській садибі того

часу можна було проникливо побачити «на десятину ... екстракт всесвіту всього» [9, с. 300], в тому числі, культуру тієї епохи, в якій вона існувала. Класицизм – «говорить» стиль, завжди щось розповідає, щось затверджує і проповідує. Почуття і здатність бачити в знаках зміст в той час були дуже розвинені. Класицизм створював не тільки високохудожній, гармонійний і зручний простір, але і особливу мову почуттів і образів [29].

У садибній архітектурі та побудові простору садиби протягом XVIII – початку XX ст. знайшли своє втілення всі архітектурні стилі і напрямки в російському мистецтві – від бароко (XVIII ст.) до модерну (початок XX ст.). Залежно від багатства і художніх смаків власників, будувалися то величезні палаци, то скромні дерев'яні будинки в два поверхи. В ансамбль садибного будинку входили – флігелі, стайні, лазні, будинки прислуги, вежі огорожі, «голландські» будиночки, альтанки, оранжереї, ротонди, штучні гроти і печери в парку ...

У книзі М. П. Цапенка «Архітектура Лівобережної України XVII і XVIII століть» приведена графічна репродукція акварельного малюнка будинку Давидових у Кам'янці, зробленого 1823 р. [33, с. 89]. Його намалював службовець канцелярії генерал-губернатора Малоросії М.Г. Репніна – Райдаровський. Князь М. Г. Репнін – рідний брат декабриста С. Г. Волконського. У травні 1824 р. він послав Райдаровського з Полтави в Кам'янку довідатися про смерть батька. Перебуваючи декілька днів у Давидових, Райдаровський, напевно, і зробив малюнок будинку з природи [13]. Тут також можна прочитати коротке пояснення: «Будинок Давидових просторий, побудований різними зигзагами, деякі частини були в два поверхи і видно було, що його перебудовували і прибудовували декілька разів. Це було щось на зразок стародавнього лицарського замку. Не вистачало лише підйомного мосту при в'їзді та звуків рогу замкової стражі. Будинок був покритий черепицею темного кольору і оббитий в'юнкими рослинами. Зразу можна було помітити, що тут живуть аристократи. З відкритих вікон чулись звуки фортепіано, а по деяких стояли клітки з папугами» [33, с. 89].

Якими б будівлями не доповнювався протягом десятиліть, отриманий у спадок будинок, ясно одне, що первісний характер визначав і його пізніший вигляд, явно виражав відкладений у споруді вплив польсько-литовського панування з властивими йому рисами замкової архітектури.

Хаотичне нагромадження обсягів цієї споруди не може не свідчити і про випадковість його плану. На класичне рішення плану будівлі-палацу немає і найменшого натяку. Тому цілком ймовірно припустити, що і парк у Кам'янці не належав до числа історичних парків, подібних до тих, які створювалися, або існували, в епоху класицизму.

Він представляє собою пейзажний парк, створений шляхом відповідного планування і турботливого благоустрою меморіалу, давнього лісового масиву, відповідно до природної топографії місцевості, існуючими деревонасадженнями і смаками первинних і наступних власників, характер яких визначався історичними умовами краю [18, с. 4–5].

Архітектор, член громадської інспекції та науково-методичної ради по пам'ятках архітектури і будівництва при правлінні Українського товариства

охорони пам'яток історії та культури В. М. Дюмін 1970 р. писав: «Планування парку, хоча і виглядає випадково, функціонально об'єднало три основних об'ємних споруди – старий будинок, грот і церкву, а також видовий майданчик в центрі південного схилу. Два напрямки, від центрального в'їзду на садибу і від місця церкви, а також дві паралельні алеї з району грота, ведуть до місця старого, головного будинку».

У часи декабристів парк зі східної сторони з'єднувався з великим фруктовим садом. Неподалік від великого будинку стояла в парку невелика дерев'яна церква. Навколо неї – фамільні поховання Давидових. Життєве коло – від народження до смерті (з любов'ю і ненавистю, творенням і руйнуванням) – було укладене в культурі і повсякденності російської садиби. Це – таємничий і прекрасний сплав мистецтва і природи.

Звичайно, як і всі гості Давидових, декабристи зупинялись у великому двоповерховому будинку в центрі парку, але вечорами збирались, у так званому, «Зеленому будиночку», де відокремившись від численного товариства гостей, декабристи могли вільно вести політичні бесіди. Під час одного зі своїх приїздів до Кам'янки, побував у їхньому товаристві і О.С. Пушкін. Значно пізніше, працюючи над 10 главою свого роману «Евгеній Онегин» він згадає Кам'янку:

«Не там, где ранняя весна
Блестит над Каменной тенистой»...

На відомій картині київського художника К. Крилова «Пушкін і декабристи біля гроту в парку Давидових», оригінал якої знаходиться в Кам'янському державному літературно-меморіальному музеї О.С. Пушкіна та П.І. Чайковського, зображено Пушкіна у колі декабристів і друзів у Кам'янці.

Власне, можливо, Кам'янка єдине місце в Україні, де Пушкін міг почути колядки, українські народні пісні, навіть, мимохідь, просто прогулюючись парком чи берегами Тясмину. Єдине село на Україні, де він провів більш-менш тривалий час – це Кам'янка.

Так що, можливо, з українською народною культурою Пушкін вперше зіткнувся саме в Кам'янці, і саме звідси треба шукати витоки його інтересу до українського фольклору. А про те, що це його надзвичайно цікавило, свідчать книги з його бібліотеки, спогади сучасників [7, с. 12].

Перебуваючи часто у Кам'янці, декабристи відвідували парк Давидових, який від будинку господарів по крутому схилу спускався до р.Тясмин. Ці прогулянки часом змінювались відпочинком у гроті, розташованому над річкою [36, с. 60]. В середині гроту завжди було прохолодно, тихо, а своєрідна акустика приміщення викликала голосне, довго не стихаюче відлуння. У центрі гроту в пушкінські часи стояв круглий стіл і паркові стільці. Тут відпочивали Давидові і їх гості. Серед них О.С. Пушкін і Раєвський, поет Денис Давидов і багато декабристів. Їм зручно було тут на самоті в гроті вести палкі дискусії. Всі страви, які приносили з великого будинку, спускали через люк гроту прямо на стіл [39].

Всі стіни були поцятковані написами і віршами Пушкіна і декабристів, але товстий шар штукатурки назавжди приховав від нас написи як великого поета Пушкіна, так і незабутніх декабристів... [21, с. 2]. Садівник також

говорив, що були в гроті якісь знаки і цифри, але які саме – цього пояснити він не міг [27, с. 89].

Спочатку в сім'ї Давидових, а потім і літературі грот стали іменувати пушкінським. Зберігся навіть переказ, що біля нього Давидови поставили невеликий бюст Пушкіна. Ця назва гроту набула особливої популярності серед народу.

На початку 1821 р. Кам'янку і парк відвідав Микола Андрійович Маркевич (пізніше перший український енциклопедист). Він проходив військову службу в штабі 2-ї армії, до якої входив полк, що перебував у Тульчині, де він познайомився з майбутніми декабристами, спілкувався з Павлом Пестелем [10, с. 2].

Після смерті К. М. Давидової 1825 р. Кам'янка дісталася в спадок молодшому з її синів – Василю Львовичу Давидову.

1826 р. В. Л. Давидов був заарештований у справі декабристів, був засуджений до каторжних робіт і вічного заслання до Сибіру. Його маєток перейшов в руки опікунської ради [13].

З архівних документів відомо, що станом на червень 1827 р. у поміщицькому саду існували дві оранжереї. У першій у діжках вирощувалися дерева (кипариси, лимони, помаранцеві, апельсини, лаврові, маслинові, розини китайські, ананасові (в горщиках) і квіти в горщиках (герань, гризанти, розмарини, ципраси, розини китайські, дабір'юс, кропівки, ам'яндри та ін.). У другій оранжереї вирощувалися фруктові дерева (шпанські вишні в діжках, персики арабські і махорські в діжках і ґрунті, сливи французькі, венгерські, лангро, абрикоси прості в ґрунті, акації розові в діжках) [17].

1828 р. дружина декабриста О. І. Давидова подалася за чоловіком до Сибіру. З часом Кам'янка стала власністю синів декабриста В. Л. Давидова, народжених до вироку – Петра і Миколи. За час малолітства власників, завдяки невдалому управлінню опікунів, господарство маєтку прийшло до повного занепаду, і чудова резиденція Катерини Миколаївни з декількома тисячами душ селян перетворилася в малоприбутковий маєток.

Після смерті декабриста В. Л. Давидова в Сибіру, його дружина Олександра Іванівна з дітьми повернулася до Кам'янки 1856 р. Після довгих років заслання вона з сумом відмічала, що «все здесь изменилось до неузнаваемости, даже парк. Исчезло много дорогих сердцу мест».

До того часу садиба втратила колишню чарівність. Сад і парк були сильно вирубані, оранжереї і скульптури зруйновані, великий поміщицький будинок занепав і був розібраний та розтягнутий керуючими і місцевими жителями [6, с. 26, 28] у 40-их рр. XIX ст. [13]. На його місці пізніше був закладений фруктовий сад. Інші будівлі (у тому числі, ймовірно, і «Зелений будиночок» – *О.В.*) знаходилися у напівзруйнованому стані. Велика сім'я Давидових поступово з'їжджалася у своє родинне гніздо. Селилися, в основному, у флігелях. За відсутності житла доводилося нашвидкоруч переробляти старі службові приміщення [6, с. 26, 28].

Економічний опис містечка Кам'янки 1859 р.: «...Панський дерев'яний будинок з флігелями, фруктовим садом і оранжереями. ... Ліс дубовий і чорний стройовий, дров'яний. Сінокоси степові і лугові» [24].

У самому кінці 50-их рр., переконавшись у значних здібностях до агрономії у брата, Лева Васильовича, М. В. Давидов познайомив його зі справами, і 1860 р. передав йому повне управління Кам'янкою.

У цей період Кам'янка зовсім втратила характер розкішної резиденції багатих поміщиків початку століття. Від чудового будинку Катерини Миколаївни залишилися тільки купи сміття та хороший, тінистий сад, розташований на горі, що спускався до річки Тясмин. ...Керуючий маєтком старших братів, Лев Васильович Давидов з дружиною Олександрою Ілліновою та дітьми жили у флігелі, що стояв через дорогу від колишнього головного будинку [32].

Так, як старий панський будинок був зруйнований, М. В. Давидов – власник Кам'янки, почав (на його місці в парку – *О. В.*) будівництво величезного двоповерхового з напівпідвальним третім поверхом будинку, але не добудував його, кам'яна громада перетворилася на притулок голубів. Сад був запущений... [20, с. 5].

Так, як сім'я Давидових розселилася в окремих флігелях, віддалених від парку, грот втратив своє значення і його стали використовувати, як великий погріб для зберігання фруктів і овочів. З цією метою грот всередині побілили вапном, а зовнішню стіну, яка стала розпадатись, скріпили цементним розчином [39].

Для догляду за парком і садом наймалися в різні роки дипломовані професіонали-садівники: «Колишній казеннокоштний вихованець Імператорського Нікітського саду і Магарачського училища виноробства Федір Овчаренко: По своєму виході з Училища в 1872 р. і по 1876 р. був в Київській губернії у М. М. Раєвського, платню отримував 30 руб., Стіл, квартира, опалення та освітлення. За своїм бажанням перейшов до Л. В. Давидова (в Кам'янку садівником – *О. В.*) – на таку ж платню і в тій же губернії пробув у нього весь 1876 р.» [3].

Цікавою інформацією поділився письменник Олександр Каневський: «З родинних переказів відомо, що наш дід працював садівником у кам'янській садибі Давидових». Його син Семен, батько знаменитих братів: письменника-гумориста Олександра Каневського і відомого популярного артиста – «знатока», телеведучого Леоніда Каневського [11].

Сільським юнаком кам'янчанин Кравченко Семен Михайлович, шукаючи заробітку, опинився в кримському маєтку Давидових, де був великий сад. Потім навчався у школі садоводів у Сімферополі. Повернувшись в Кам'янку, ще задовго до I-ї світової війни, працював садівником у Кам'янці у маєтку останнього власника – Лева Олексійовича Давидова. Опікувався парком і садами до 1917 р. і пізніше.

1899 р., у зв'язку зі сторіччям з дня народження О. С. Пушкіна, групою професорів і викладачів Київського університету був складений науково-літературний збірник «Пам'яті Пушкіна». Серед матеріалів цієї збірки є стаття приват-доцента А. М. Лободи «А. С. Пушкин в Кам'янці», кілька фотознімків у Кам'янці 1899 р., а також дуже цікава репродукція олівцем малюнку «Частина садиби Давидових у Кам'янці». Малюнок цей зроблений влітку 1853 р. одним із Давидових (можливо – сином декабриста, Петром Васильовичем – *О. В.*) і

«представляє сучасний йому вид саме лівої частини садиби, а ця частина маєтку з 20-их рр. XIX ст. (коли тут бував О. С. Пушкін – О. В.) і до того часу, до якої відноситься малюнок, майже не змінилася, якщо не брати до уваги хат, намальованих на передньому плані малюнку і побудованих після 1825 р.» [27, с. 83].

З подальшого опису випливає, що у флігелі, що знаходився на височині праворуч, жили молоді члени сім'ї, зупинялися гості (мабуть, тут жив, в якості гостя, і Пушкін – О. В.). І сад: «Тоді був значно менше і доходив лише до обриву», а не до самої річки Тясмин, як це було 1899 р. та існує в даний час. Так характеризується ліва частина садиби періоду 1820–1850 рр.

Що ж стосується правої частини садиби, то там після 1825 р. знаходилася лише дерев'яна церква, Миколаївська, збудована 1817 р. К. М. Давидовою та грот – на південному схилі, зверненому до річки. Чималий інтерес представляє свідчення А. М. Лободи про стан парку правої частини садиби: «Колись сад був набагато більшим і доходив майже до самої річки; він був гордістю садиби, красою її окрасою, про що тепер безмовно свідчать грандіозні пні зрубаних велетнів та кілька уцілілих, внизу проти грота, старих дерев; але і останні приречені вже на смерть, тому що серед них розвинувся шкідливий деревний паразит. Для боротьби з яким дійсно лише один засіб – знищення зараженого дерева».

Як бачимо, А. М. Лобода, спеціально відвідав Кам'янку на початку березня 1899 р. і говорить про парк, як про колишню гордість і кращу окрасу садиби, яку вбачав у багатовікових гігантах, що прикрашали парк, від яких до часу його відвідин залишилися тільки грандіозні пні. Саме це, а ні що інше привернуло його увагу. Ні про мальовничі алеї, ні про красу скульптурних і малих архітектурних форм, що прикрашали парк, автор нічого не сказав. І виникає питання – чи були ці елементи такими взагалі, якщо не привернули увагу небайдужого відвідувача?

У записках дружини останнього власника маєтку Л. А. Давидова, (Маріанни Давидової – О. В.), зберігся план маєтку, який складено в роки першого десятиліття XX ст. На жаль, цей план є аматорським і не може служити документом, що відображає планування парку. І швидше за все служить ситуаційним планом, який ілюструє забудову західної (лівої), східної (правої), що виникла у 40-их рр. у північній садибі маєтку. Упродовж 1865–1899 рр., у теплий період року тут проживав П. І. Чайковський у своєї сестри Олександри. Вона була одружена з сином декабриста Левом Васильовичем, керуючим маєтком старших братів [18, с. 5–6].

Весною у Кам'янці особливо добре дихалося і працювалося. Радували квіти – бузок, що заливав великий парк, конвалії – улюблені квіти композитора. Ще затишніше почував себе тут Петро Ілліч восени і взимку. У ті роки він писав дуже багато [26, с. 31].

Часто в листах до рідних і друзів Чайковський писав про те, що не спав до півночі. Сидів біля відчиненого вікна, милувався парком, залитим місячним сяйвом, на повні груди вдихав повітря, напоєне пахощами бузку, резеди і духмяного горошку.

Композитор любив бувати в парку і часто від спеки і мух знаходив відпочинок у гроті. В одному з листів до брата з Кам'янки він писав: «До обіда провожу своє время в гроте». А його племінник Ю. Л. Давидов в своїх спогадах пише, що Петро Ілліч навіть працював у гроті: «Петро Ильич, любивший этот уголок, работал в гроте над второй симфонией и другими произведениями» [39].

У різні роки в парку бували: письменник Г. П. Данилевський (автор першого роману про Кам'янку «1825 год – О. В.), видатний польський композитор Кароль Шимановський та багато інших видатних особистостей.

Маріанна Давидова частково описала сад станом вже на 1905–1906 рр.: «Сад мав 10–15 десятин весь майже на схилі до р. Тясмин. На верху була площадка, де стояв старий будинок, і де можна було ще крізь ліс трави знайти сліди фундаменту. Він стояв близько до великої дороги, також як і церква. На цьому майданчику були оранжерея. Парники, кілька фруктових дерев, і сад, власне кашучи, з доріжками, квітучими кущами. Такої кількості квітучого бузку я ніколи не бачила! Був всякий і простий, і породистий, махровий, перський, рожевий, словом все це можна вигадати! На початку квітня ми ходили, як зачаровані і не могли надивитися на цю оргію квітів, особливо, якщо їх змочить весняний теплий дощик».

1907 р.: «...Великі верби посеред великих галявин з високою соковитою травою. Ці галявини кінчалися тином, що відокремлює сад від великих заливних лук на самому березі Тясмину (Бакай). Заливало навесні частину саду і всі луки». «...Контора перебувала в самому верху великого саду. Дуже поетично розташований будинок, з крихітним двориком і хвірткою, що виходить в великий сад. ...Поруч панський сад з тінистими алеями, тисячами кущів бузку» [16].

1913 р. на цукровому заводі Давидових був організований духовий оркестр, до складу якого входило 25 чоловік, половина з них – підлітки віком 12–14 років. Керував оркестром досвідчений музикант Верба. Однак оркестр виступав перед робітниками всього один раз на рік у день відкриття заводу. А на весні і влітку в неділю або під час свят він розважав сім'ю Давидових і їх гостей у парку [5].

Влітку 1917 р. у парку Давидових відбувся мітинг. Сюди прийшли робітники цукроварні, гуральні та сірникової фабрики, які вимагали від Давидових розподілу землі, 8-ми годинного робочого дня тощо.

Кам'янка у той час була звичайним селом. Населення жило у невеликих хатах під солом'яними покрівлями. Лише на горі серед красивого парку височів розкішний поміщицький маєток. Крім прислуги біднякам туди доступ був заборонений [30]. Згодом Маріанна Давидова писала: ««Народний інспектор в Кам'янці просив у нас дозвіл влаштувати гуляння в великому саду ... На одному з невеликих майданчиків, проти Пушкінського гроту, влаштували буфет, розташувалася музика і народ танцював. Інші снували по саду, купками сиділи під деревами, Лузали насіння, співали. Садівник Кравченко стурбовано ходив по саду в страху за свої квіти, але ніхто не топтав квіти і не поламав кущів» [16].

У той час змінилася не тільки влада, а й право власності, все стало «народним». Парк був перетворений у «Центральний парк відпочинку і розваг трудящих». Дерев'яний флігель (де жив Чайковський – О. В.) згорів, тоді ж була спалена і пушкінська альтанка у парку декабристів [34, с. 221]. Не діюча сімейна церква Давидових у парку простояла до 1927 р.

У 1925–1926 рр. молода радянська країна вперше широко відзначала 100-річчя з дня повстання і страти декабристів. 1926 р. за постановою Кам'янської районної Ради депутатів трудящих парк, який відвідували декабристи, названо ім'ям Декабристів [38]. По-суті, сама назва повинна служити охоронною грамотою для історичного пам'ятника епохи декабристів.

Висновки. Результати проведеного аналізу дозволяють зробити висновок про те, що окрім значної архітектурно-художньої цінності, садибно-паркове утворення поміщиків Давидових у м. Кам'янка кінця XVIII – початку ХХ ст. становить також інтерес, як історичний об'єкт, з яким пов'язане життя декабристів та багатьох відомих українських, польських, російських, єврейських письменників, поетів, вчених, істориків, композиторів та художників.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Александр Давыдов. Воспоминания. Нью-Йорк. Июнь 1955.
2. Алфавіти поселень «Київських» повітів Вознесенського намісництва 1796 року / Авт.-упоряд. А. В. Пивовар. Київ: Академперіодика, 2011. 91 с.
3. Арбатская Ю., Вихляев К. Русский садовник: портрет на фоне истории : веб-сайт. URL: <http://www.kajuta.net/node/2934>.
4. Архив Раевских. Ук. соч. (М. О. Гершензон. Василий Львович Давыдов (Декабрист) и попутная хроника семьи Давыдовых с 1792 по 1856 год. По материалам Отдела рукописей Российской Государственной библиотеки. Ф. 746. К. 3. Е. х. 37, 52 лл.; Ф. 746. К. 3. Е. х. 35, 28 лл.: веб-сайт. URL: <http://feb-web.ru/feb/rosarc/rag/rag-589-.htm>).
5. Баранов Г. Підприємство – ветеран (З історії Кам'янського цукрового заводу). Трудова слава.
6. Берлянд-Черная В. А. С. Пушкин и П. И. Чайковский. Москва: Музгиз, 1950. 141 с.
7. Бондаренко Л. Пушкін і Кам'янка. *Кам'янка*. Науково-художній альманах. Кам'янка, 2004. Випуск 1.
8. Бухаров В. Г. Усыпальница семьи Раевских, Мария Николаевна Волконская и Александр Сергеевич Пушкин. Декабристское кольцо. *Вестник Иркутского музея декабристов*. Иркутск: Иркутский музей декабристов, 2011. Вып. 1; ЦГИАУ. Ф. 127. Оп. 1012. Д. 1225. Л. 148 об.
9. В околицях Москвы: З історії російської садибної культури XVII–XIX століть / Упоряд. М. А. Аникст, В. С. Турчин. Москва: Мистецтво, 1979.
10. Ветров О. Перший український енциклопедист відвідував Кам'янку. *Вісник рідного краю*. № 7. 15 лютого 2019 р.
11. Ветров О. Родовідні корені знаменитих братів Каневських – в Кам'янці. *Вісник рідного краю*. № 4. 26 січня 2018 р.
12. Грабовий І. Грот славних. *Трудова слава*. 1974.

13. Грабовий І. Старий будинок Давидових. *Трудова слава*.
14. Давыдов Ю. Л. Записки о П. И. Чайковском. Москва: Музгиз, 1962.
15. Давыдова К. Ю. После каторги... (Об Александре Ивановне Давыдовой). Встреча потомков декабристов 14 марта 1983 г. Машинопись.
16. Давыдова М. Каменка. Дневник (Репринтне видання без вихідних даних). Фонди КДКЗ (інв. № 3097 н/д). 258 с.
17. ДАЧО. Ф. 315. Оп.1. Од. зб. 3. Арк. 92.
18. Доклад о результатах работы, проделанной архитектором В. Н. Дюминим в период от апреля до ноября 1969 г. по изучению рукописных и графических материалов, касающихся парка «Имени Декабристов» в гор. Каменке, Черкасской обл. г. Киев. Ноябрь 1969 г. Март 1970 г.
19. Дюмін В. Будинок Давидових у Кам'янці. *Пам'ятники України*. Київ, 1970. № 4.
20. Задонский Н. Внук декабриста. *Молодая гвардия*. 1963.
21. Замечания Е. В. Переслени к воспоминаниям Юрия Львовича Давыдова о П. И. Чайковском. 4 февраля 1941 г. Машинопись. Архів Ветрова О.В.
22. Иванов В. Н. Олександр Пушкін і його час. Хабаровськ, 1985. Глава 8. Катеринин день : веб-сайт. URL: <https://coollib.com/b/210513/read#t8>
23. К биографии Василия Львовича Давыдова: веб-сайт. URL: <http://feb-web.ru/feb/rosarc/rag/rag-589-.htm>.
24. Каменка: веб-сайт. URL: <http://beket.com.ua/cherkasskaja/kamenka/#a>.
25. Клименко Ю. О. Декабристів парк. *Екологічна енциклопедія: У 3-х т. / А. В. Толстоухов* (гол. ред.). Київ: ТОВ «Центр екологічної освіти та інформації», 2006. Т. 1.
26. Майбурова К. В. Чайковський на Україні. Київ: «Знання», 1965.
27. Памяти Пушкина. Научно-исторический сборник / Составлен профессорами и преподавателями Императорского Университета Святого Владимира в Киеве. 1899. А. М. Лобода «А. С. Пушкин в Каменке».
28. Природно-заповідний фонд Черкаської області / Уклад.: Коноваленко О. С., Карастан І. М. Черкаси: Вертикаль, 2006. 196 с.
29. Русская усадьба в эпоху расцвета классицизма: веб-сайт. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/russkaya-usadba-v-epohu-rastsveta-klassitsizma-konets-xviii-nachalo-xix-vv>.
30. Скляренко С. Місто моєї юності. *Трудова слава*. 27 грудня 1977 р.
31. Стернин Г. Ю. Садиба в поезії російської культури. Російська садиба: Зб. ТВРУ. Москва-Рибінськ, 1994. Вип. 1 (17).
32. Федоров І. Життя Чайковського. Частина III (1861–1865): веб-сайт. URL: <http://www.tchaikov.ru/modest087>.
33. Цапенко М. П. Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков. Москва: Стройиздат, 1967.
34. Шкаліберда М. Кам'янка. Машинопис. Фонди Кам'янського ДКЗ.
35. Шкаліберда М. На схилах Тясмину. *Трудова слава*. № 132.
36. Шкаліберда М. Нарис з історії Кам'янки 1-ї половини XIX століття. Кам'янка. Науково-художній альманах. Кам'янка, 2004. Випуск 1.

37. Шкаліберда М. Парк імені Декабристів. *Трудова слава*. № 54. 6.07.1967 р.
38. Шкаліберда М. Першим провісникам свободи. *Трудова слава*. 1975. № 152.
39. Шкаліберда М. Пушкінський грот. *Трудова слава*. 1967.
40. Шкаліберда М. А. Кам'янка часів Пушкіна. 1970–1971. Машинопис.

Oleksander Vietrov
(*Kamianka*)

**THE LANDOWNERS DAVYDOVS' MANOR-PARK FORMATION IN
KAMIYANKA AS THE CENTER OF ARTISTIC CULTURE OF THE END
OF XVIII AND THE BEGINNING OF XX CENTURY**

The article deals with the history of the creation and the existence of the landowners Davydovs' manor- park formation in Kamiyanka as the center of artistic culture of the end of XVIII and the beginning of XX century.

Keywords: *manor-park formation, estate culture, residence, palace and park ensemble, ancient park, the park of Kamiyanka, aristocratic park.*

УДК 902.2/904(477.41-21)

*Сергій Вовкодав
(Переяслав)***ДО ПИТАННЯ СТАНУ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПЕРЕЯСЛАВСЬКИХ
«ЗМІЙОВИХ» ВАЛІВ**

У статті представлено інформацію про стан збереження переяславських «змійових» валів, яку отримано під час досліджень останніх років. Автор розглядає збережені відрізки цієї системи укріплень, характеризуючи особливості їх розташування та розміри. Особливо проаналізовано ділянки, де ознаки валів виявлені під час обстеження даних дистанційного зондування Землі.

Ключові слова: *насип, «змійові» вали, конфігурація, космознімок, стан збереження.*

Характерною рисою Переяславщини є наявність великої кількості різномісних археологічних об'єктів. Проведені впродовж останніх десятиліть дослідження дозволили виявити численні пам'ятки поселенського та поховального типу, системи оборонних укріплень тощо, що сформувало вагомий підґрунтя для розуміння особливостей систем заселення межиріччя Дніпра – Трубежа – Супою. Водночас, велика кількість об'єктів, що розподілена в межах значної площі, дещо ускладнює реалізацію пам'яткоохоронного менеджменту. Ця проблема, зважаючи на недосконалість нормативної бази України у сфері охорони культурної спадщини, а, зокрема, й відсутність механізму її впровадження, сьогодні постає особливо актуальною. Окрім цього, відкриття ринку землі лише ускладнює цю ситуацію і формує надзвичайно невтішні перспективи. У такому контексті варто інтенсифікувати роботу, спрямовану на розробку ефективного механізму охорони археологічних пам'яток, що заходяться за межами охоронних зон чи музейних комплексів та перебувають у постійному господарчому використанні. Саме вони зазнають щорічного антропогенного впливу, що досить часто призводить до руйнації та знищення об'єктів. Особливо це актуально для пам'яток, що мають виражені ознаки на поверхні. Зокрема, земляні споруди різного типу: кургани, майдани, городища та «змійові» вали. Проблема стану збереження останніх і розглядається у цьому дописі.

Для організації ефективної охорони будь-якого археологічного об'єкту важливе значення має наявність цілого комплексу даних про нього: просторова позиція та конфігурація, метричні характеристики, інформація про стан збереження, перелік чинників, що загрожують пам'ятці, фото та відеоматеріали тощо. Саме вони є певною відправною точкою для подальшого пам'яткоохоронного моніторингу. Якщо для невеликих за розмірами об'єктів накопичення такої інформації не складає особливих труднощів, то у випадку із переяславськими «змійовими» валами, що простягаються на десятки кілометрів, воно потребує чималих зусиль.

Впродовж декількох останніх років переяславські «змійові» вали є об'єктом окремого комплексного дослідження, реалізованого в контексті вивчення давніх систем заселення долини р. Броварка [2; 4; 6]. Одне із його завдань полягало у відтворенні просторової позиції цих пам'яток, максимально близької до часу їх створення. Тому було проведено роботу, спрямовану на позиціонування та визначення стану збереження видимих сегментів валів. У подальшому, на основі аналізу картографічних джерел, даних дистанційного зондування Землі, наукової літератури та звітів попередніх досліджень, було здійснено пошук та ідентифікацію зруйнованих відрізків споруд.

Наразі інформація про збережені сегменти та ділянки, де споруди існували раніше, дозволяє охарактеризувати їх загальний стан та визначити відсоток уцілілих частин. Аналізуючи наявну нині інформацію про відрізки валів, що мають видимі ознаки на поверхні, можемо визначити їх сумарну довжину: Малий вал – 16 км (42 % від загальної довжини), Великий вал – 8,36 км (60 %), Перехресний вал простежується майже на всій своїй довжині – біля 5,4 км (91 %).

Як бачимо, найбільшої руйнації зазнав Малий вал. Можна виділити декілька ділянок, де він має порівняно гарний стан збереження. Зокрема, багато його сегментів позиціоновано між заплавою р. Трубіж та краєм лісу в північно-західній околиці с. Строкова [1; 5]. Їх загальна протяжність близько 5 км. На різних ділянках споруда має неоднаковий стан збереження, але здебільшого характеризується виразним насипом та ровом біля нього. Інколи трапляються дуже знівельовані та ледь помітні сегменти. На поверхні валу розташована велика кількість дерев та кущів. У межах с. Строкова та його околиць збереглися лише три сильно знівельовані відрізки Малиго валу загальною протяжністю 300 м [5, с. 48]. Два сегменти, що мають виражений насип та рів, знайдені в межах залісненої території на схід від с. Строкова. Їх загальна протяжність 650 м. Наступний збережений сегмент загальною довжиною понад 500 м (з двома переривами) прослідковується від північно-західної околиці с. Помоклі. Він має різний стан збереження: від ділянок із вираженим насипом та ровом до сегментів, що частково зруйновані дорогою. Також у згаданому населеному пункті виявлено декілька відрізків із різним станом збереження. Здебільшого, вони мають виражений насип, інколи поряд прослідковуються рештки рову. Окремі прослідковуються як розпливчасті підвищення. Найкраще збережений сегмент розташований на території сільського цвинтаря. Він майже на всій протяжності має добре збережений насип та рів [5, с. 49].

Наступний частково збережений відрізок Малиго валу розташований за 1,7 км на південний схід від с. Помоклі [1, с. 36]. Насип у значній мірі розорано, подекуди виявлені відносно добре збережені ділянки, що мають вигляд невисоких підвищень. Рів відсутній. Упродовж усієї довжини на цій частині Малиго валу розміщена лісосмуга. Такий вигляд споруда має протягом майже 6 км, після чого будь-які її видимі ознаки зникають.

Також два слабо виражені сегменти (100 м та 140 м) розташовані за 500 м на південь від дороги до с. Ташань (Т-1031), у межах залісненого яру

(ур. Дібровка). Їх насип розсунувся, рів ледь простежується. Ще один відрізок Малого валу протяжністю 334 м виявлено за 800 м на захід від с. Натягайлівка. Насип сильно розораний, але проглядається на поверхні [1, с. 36].

Інший добре збережений відрізок валу зафіксовано на території Лісового господарства «Білоозерське». Тут він час від часу переривається і на різних ділянках характеризується неоднаковим станом збереження. Все ж більша частина його сегментів має добре виражений насип та рів. Вал простягається лісом близько 2,8 км у південно-західному напрямку, від початку насаджень до Білого озера. З іншого боку водойми позиціоновано ще одних відрізок низького розпливчастого насипу, що проглядається протягом 380 м у західному напрямку [1, с. 36].

На відміну від Малого, Перехресний вал із декількома переривами простежується майже на всій протяжності. Насип частково розораний, подекуди на нього накладається ґрунтова дорога. Місцями фіксується незначне збільшення його висоти. Загалом, вал зберігає зазначені риси протягом 2,5 км. Поступово його висота збільшується. На поверхні споруди майже на всій протяжності насажені дерева [1, с. 36–37].

Найкращий стан збереження має Великий вал. Він зазнав найменшої руйнації, можливо, у зв'язку зі своїми розмірами. Два його сегменти загальною довжиною 462 м розташовані у південній околиці с. Строкова. Насип дуже розплився, місцями ледь помітний. Неглибокий рів прослідковується майже на всій протяжності. Згадані об'єкти розміщуються у межах густо засадженої деревами території [1, с. 37].

Невеликий фрагмент зруйнованого насипу Великого валу довжиною близько 75 м розміщений у південній околиці с. Травневе [5, с. 48]. За 270 м на південний захід від нього розпочинається сегмент із добре збереженим насипом та ровом. Він простежується між селами Травневе та Мала Каратуль: від південно-східних околиць с. Травневого до траси Т-1031 – відрізок загальною довжиною близько 3 км та від згаданої дороги до с. Мала Каратуль – протяжністю 624 км. Два дуже пошкоджені сегменти, які проглядаються як незначні підвищення (180 м та 223 м), виявлені в межах с. Мала Каратуль [1, с. 35].

На лівому березі р. Броварка, у південно-західній околиці згаданого села, розпочинається наступний добре збережений відрізок. Він із переривами тягнеться у бік затоки Куряче горло (ур. Гать). Сукупна його довжина 3,8 км. Виразений сегмент споруди закінчується на схід від дороги з твердим покриттям. Західніше від неї вал погано простежується. Хоча тут виявлено два відрізки невисокого насипу (86 м та 25 м), біля яких подекуди простежувався рів.

Зауважимо, що значну частину сегментів «змійових» вдалося виявити лише під час огляду космо- та аерознімків. Такі відрізки, здебільшого, не мають видимих ознак на поверхні. Лише зрідка вони проглядаються як ледь помітні зміни рельєфу. Загалом, можна назвати три ділянки, де на значній протяжності вдалося виявити ознаки зруйнованих відрізків Малого валу. Зокрема, перший розташований на північ від с. Хоцьки та південний захід с. Пологи-Чобітьки. Має протяжність – 5,2 км. Лінія валу прослідковується від

лісових насаджень, де виявлено закінчення збереженого сегменту Малого валу (ур. Валок), до південно-західних околиць с. Пологи-Чобітьки. Поєднання даних аеророзвідки та космознімків переконує, що вона не мала переривів. На відстані 2 км на північний схід від згаданого населеного пункту розпочинається наступна ділянка, у межах якої виявлено прояви споруди. Тут лінія валу має переривистий характер. Її сукупна довжина – 4,8 км. Вона продовжується через с. Натягайлівка до ур. Дібровка та сполучається із збереженими сегментами насипу [1; 3].

Також ознаки великого (1,7 км) відрізка валу виявлено нами в східній околиці с. Помоклі, де відсутні будь-які видимі прояви споруди. Його розташування співпало з генеральним напрямком лінії Малого валу. Зокрема, південний кінець цього сегменту розташовується неподалік місця, де під час розвідок було позиціоновано знівельований насип. Інший його край знаходиться в східній частині с. Помоклі, за 300 м від збереженої частини валу [1; 3].

Також під час обстеження космознімків виявлено прояви трьох невеликих сегментів. Один (протяжністю 167 м) помічено на супутниковому фото центральної частини с. Помоклі. Два сегменти виявлено в с. Строкова. Перший розташований у центрі села. Його довжина 176 м. Другий (довжиною 80 м) – у північно-західній частині [5, с. 49].

Зазначимо, що завдяки обстеженню аеро- та космознімків вдалося виявити ознаки зруйнованих відрізків «змійових» валів загальною довжиною 12,6 м. Це дозволило відтворити лінію їх розташування, а також визначити початкову протяжність кожної складової: Великий – 13,7 км, Малий – 37,4 км, Перехресний – 5,9 км.

Загалом, серед зафіксованих сегментів переяславських «змійових» валів можна виділити декілька типів, що характеризуються різним станом збереження. Частина з них має добре видимі ознаки: чітко виражений насип та рів. Інша – представлена сегментами з помітним насипом, що має ознаки сильної руйнації. Рів у таких випадках не завжди вдається прослідкувати. Існують також частини валів, що мають вигляд знівельованих підвищень, біля яких лише інколи прослідковується неглибокий рів.

Як вже зазначалось, найменший відсоток збереження має Малий вал. Це, насамперед, пов'язано з його значною протяжністю та порівняно невеликою висотою. Зокрема, його лінія проходила через ділянки, що зазнавали щорічної оранки, а також потрапили в зону активних меліоративних робіт. Найкраще збереженими є ті відрізки, що розташовані в межах заліснених ділянок. Стан частин валу, виявлених у населених пунктах, залежить від рівня господарчого освоєння території. На місцевості, що не зазнала значного антропогенного впливу, насип та рів споруд, як правило, гарно прослідковується. Зокрема, це стосується і тих сегментів, на яких розміщені поховання останніх двох століть (с. Помоклі). І навпаки, частини, що розташовані на присадибних ділянках, повністю зруйновані.

Зважаючи на значні розміри Великого валу, він майже не постраждав від оранки. Хоча між селами Травневе та Строкова його ознаки повністю відсутні, що є результатом проведення тут меліоративних робіт. Також лише

частково зберігся вал у межах населених пунктів (села Велика Каратуль, Травневе та Строкова). Перехресний вал теж зазнав відчутного антропогенного впливу. Зокрема, найбільше він зруйнований біля місця сполучення з Малим валом.

Окрім найбільш дієвого антропогенного фактору, «змійові» вали також зазнають постійної руйнації внаслідок дії природних чинників. Навіть, ті сегменти, що збереглися до сьогодні, втратили свої первинні метричні характеристики.

Загалом, аналізуючи загальний стан збереження переяславських «змійових» валів, можемо констатувати, що нині видимі ознаки вони мають лише на 52 % своєї довжини. Близько 22 % лінії споруд вдається відстежити завдяки космо- та аерознімкам. Ознак іншої частини наразі не виявлено. Такий відсоток збереження зумовлює потребу активізації діяльності, спрямованої на реалізацію комплексу пам'яток охоронних заходів щодо цього типу споруд.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Вовкодав С. М. «Змійові» вали Переяславщини: характеристика просторової конфігурації. *Український історичний збірник*. Київ, 2018. Вип. 20. С. 29–40.
2. Вовкодав С. М. До питання датування та функціонального призначення переяславських «змійових» валів. *Український історичний збірник*. Київ, 2017. Вип. 19. С. 24–40.
3. Вовкодав С. М. До проблеми пошуку знівельованих сегментів «змійових» валів Переяславщини. *Краєзнавство Переяславщини: дослідження, проблеми, статті*: матеріали круг. ст. (м. Переяслав-Хмельницький, 16 жовт. 2015 р.). Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 38–44.
4. Вовкодав С. М. Досвід використання даних дистанційного зондування Землі в археологічних дослідженнях басейну р. Броварки на Переяславщині. *Фактор простору в історичних дослідженнях*: матеріали круг. ст. (м. Переяслав-Хмельницький, 31 травня 2018 р.). Переяслав-Хмельницький. С. 11–23.
5. Вовкодав С. М. Нові дані про позиціонування «змійових» валів Переяславщини. *Переяславка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*: зб. наук. ст. Переяслав, 2019. Вип. 16 (18). С. 47–52.
6. Вовкодав С. М., Юрченко О. В. Поселенська структура давньоруського часу долини р. Броварка на Переяславщині. *Археологія & Фортифікація України*: зб. матеріалів VI Міжнародн. наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2016. С. 115–128.

Serhii Vovkodav
(Pereiaslav)

ABOUT THE PROBLEM OF THE PRESERVATION OF THE SERPENT'S WALL OF PEREYASLAV REGION

The article presents information about the preservation of the serpent's wall of Pereiaslav region obtained during recent years' research. The author examines the preserved sections of this fortification system and characterizes the features of their location and size. Areas where serpent's wall are detected during the survey of distance sensing data are also analyzed.

Keywords: earth embankment, serpent's wall, configuration, satellite image, preservation.

УДК 726.5.03:908:929"16"

Наталія Ганусевич
(Збараж)

КОСТЕЛ СВЯТОГО АНТОНІЯ З ПАДУ І СВЯТОГО ЮРІЯ МУЧЕНИКА: ДОСЛІДЖЕННЯ, ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ

У статті висвітлена історія побудови, занепаду і відродження монастирського комплексу оо. Бернардинів, а також життя та діяльність монашої спільноти Збаразького монастиря на фоні політичних, соціальних і культурних процесів розвитку міста.

Ключові слова: пам'ятка, сакральна архітектура, монахи, священник, храм, монастир, фундатор, костел.

1627 р. князь Юрій (рис. 2), (Рукопис датований 17.04.1647 р. «Lakonikum, novellae provinciae Rusiae...»), подаючи відомості про монастир Бернардинів, виразно називає князя Юрія Збаразького – **фундатором Збаража і костелу**, запропонував провінціалові Юрію Годзішевському план створення осадку Бернардинів у Збаражі, так як вони були капеланами у його війську [13; 1, с. 5]. Ймовірно, задум князя Юрія втілювали в життя голландець Генріх ван Пееен та італієць Андреа дель Аква, котрим приписується будівництво замку і міських фортифікацій [9, с. 11]. Оскільки костел будувався одночасно із замком (1620–1631 рр.) і був з'єднаний з ним підземним переходом, на що вказують історичні джерела та сучасні методи зондування поверхні землі (ехолокація), то цілком можливо, що монастирський комплекс будували ті ж самі будівничі, що й замок [3, с. 74].

Весною 1628 р. поблизу р. Гнізни, біля підніжжя Замкової гори, розпочалося будівництво першого мурованого монастирського комплексу. Дещо підмоклий ґрунт сприяв будівельникам у закладанні глибоких фундаментів під святиню, в підземеллях якої передбачалися крипти для покійників. Протягом трьох років було повністю вибудовано підвали та

розпочато кладку стін [10, с. 176]. Монастир був оточений грубим муром із двома брамами та стрільницями [12, с. 34].

12 лютого 1631 р. у Кракові раптово помер князь Юрій Збаразький, але його смерть не перервала будівельних робіт, оскільки обов'язки померлого фундатора перейняв на себе Януш Вишневецький разом із дружиною Євгенією Катериною з роду Тишкевичів [11, с. 163; 1, с. 2]. Будівництво костела вже тривало чотири роки, і новому фундатору довелося збудувати тимчасовий дерев'яний монастир, щоб після завершення побудови костела монахи могли оселитися біля своєї святині [7, с. 14].

Після смерті Я. Вишневецького його дружина видала акт фундації монастиря, визначила для нього оплату та профінансувала його подальше будівництво [8, с. 237]. Монастир отримав титул формального конвенту. Він, як і костел, був невеликий за розмірами та призначений для кільканадцятьох монахів [10, с. 211].

1637 р. провінціал Жигмунд Шенбек покликав очолити спільноту Збаразького монастиря о. Юрія Струпчевського, сповідника та капелана родини Вишневецьких, котрий за кошти Є. Вишневецької спромігся упродовж трьох років закінчити всі будівельні роботи в костелі, а також нагромадити будівельні матеріали на спорудження мурованого монастиря, яке розпочалося 1640 р.

У другій половині XVII ст. розпочалася визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького. Оскільки вона носила ще й релігійний характер, то перед приходом козацьких військ на Збаражину всі дорожочинні речі (серед них ікона Матері Божої Збаразької) були перевезені до Гусятини, до великих прихильників Бернардинів – магнатів Калиновських.

5 вересня 1648 р. козаки під проводом М. Кривоноса підійшли до Збаража. Реєстрові козаки, що перебували в замку, перебили рейтарів (наймані війська) та відкрили браму. Оволодівши замком, повстанські загони захопили численні трофеї: продовольство, порох, кулі, 50 гармат. Цього ж дня вони під приводом пошуку польських вояків, які могли там переховуватися, увірвалися в монастир. Вони пограбували монастир, осквернили поховання Я. Вишневецького в крипті костела, а потім підпалили його. Лише вчасне втручання монахів та мешканців міста запобігли розповсюдженню вогню [5, с. 2].

Наступного року Збараж знову став місцем запеклих боїв козацько-татарських військ з польськими підрозділами Єремії Вишневецького, що тривали з 30 червня до 10 серпня. Але монастирський комплекс і у цьому році не зазнав великих матеріальних втрат. Як стверджують монастирські хронічки, він «майже чудом Божим уцілів» [5, с. 2].

Відомо, що між 1653 і 1675 рр. у монастирському комплексі проводилися певні ремонтні роботи, але не в таких масштабах, щоб збаразька резиденція отримала статус монастиря. При допомозі збаразьких жертводавців під кінець 70-их рр. XVII ст. костел набув свого первісного вигляду. Найбільша заслуга в тому належить о. Гасецькому. Втім, на повну відбудову монастиря у той нелегкий час було важко відшукати фінансову допомогу, тому він був лише обезпечений від подальшого руйнування.

У серпні 1675 р. Збаражчина пережила навалу татарсько-турецьких військ паші Ібрагіма Шишмана, які пройшли через Збараж. Тоді разом із більшістю забудов міста було пограбовано та спалено монастирський костел. Тільки недавно відбудований монастирський комплекс під час цих воєнних дій був цілковито знищений. Із монастирської хроніки дізнаємося, що «костел був перетворений на попіл». Від нього залишилися лише голі мури без даху. Постійні татаро-турецькі набіги, відсутність матеріальної допомоги зі сторони власників міста Вишневецьких, котрі відбудовували власні мастки, колишніх добродіїв монастиря, офіри міщан та передміщан із огляду на загальне зубожіння не дозволили розпочати відбудову. Тому бернардини обмежилися лише частковою фінансовою допомогою монастирському комплексу, який щораз більше руйнувався і міг завалитися. У цей час у монастирі проживало два священники і брат, які обслуговували невелику кількість мешканців міста та околиць.

Відсутність архівних документів з 1675 по 1723 рр. не дозволяє простежити діяльність монастиря на цьому відрізку історії. Відбудова монастирського комплексу розпочалася у XVIII ст., коли Збараж перейшов у спадок до коронного гетьмана та краківського каштеляна Йосифа Потоцького. Цей період було названо другим заснуванням монастиря [6, с. 24].

Сучасний костел 1746–1755 рр. мурований із каменю у бароковому стилі, має вигляд прямокутної трьохнавової одноапсидної базилики 26,20 x 57,75 м. Головний фасад костела має вгнуту конфігурацію по відношенню до двох бокових веж.

Над дверима костелу (порталі) під балконом знаходиться монограма (вензель), де зашифровані ініціали фундаторів костелу: Януш-Корибут Вишневецький і Станіслав Граф Потоцький. Друга монограма знаходиться на балюстраді (загородці) балкона, але її розшифрування невідоме (можливо це ініціали майстра, який робив цю річ). Завершується центральна нава аттиком, стіна, що розташована над карнизом будівлі, в нішах якого по праву та ліву сторони знаходяться кам'яні фігури св. Антонія та св. Франциска.

Вінчає аттик металева відзнака ордену Бернардинів – рука Ісуса Христа та Святого Франциска, які піднесені до сонця у вигляді хреста з промінням. Висота трьохярусних веж без дерев'яних куполів 25,5 м. На правій боковій вежі до 1941 р. знаходився механічний годинник із двома циферблатами.

21 травня 1746 р. ксьондз Ігнатій Струтинській освятив наріжний камінь під костел, побудова якого велася за проектом архітектора Антонія (Яна) Ганца з Кернова (Сілезія). На стінах були фрески Слівінського [12, с. 36].

1754 р. цілий монастирський комплекс був оточений високим муром з цегли, висотою коло 3,5 м [10, с. 183]. Двоповерховий монастир, що знаходився у південній частині комплексу був збудований із каменю і частково з цегли. Видовжені споруди келій примикали до храму зі сторони пресвітерія, тягнулися вздовж оборонних мурів і, з'єднуючись східним крилом із південною вежею костелу, утворювали разом із бічним фасадом храму замкнене подвір'я [2, с. 2]. Стіни келій оздоблені пілястрами та бароковим

аттиком над входом. Приміщення були скромно облаштовані та склалися із житлових кімнат, бібліотеки, кухні, ванни та складів [10, с. 205]. Зберігся також переказ про те, що із монастиря до замку був прокладений підземний хід [9, с. 150].

Повністю закінчений і обладнаний храм освятив 2 серпня 1755 р. луцький єпископ Антоній Еразм Воллович при участі чисельного духовенства та шляхти. Протягом 1756–1759 рр. інтер'єр костела оздоблювався різьбленими з позолотами вітварями (13 шт.), які виготовив на замовлення Львівський скульптор Антон Осінський [5, с. 3].

16 червня 1789 р. велика пожежа міста пошкодила костел – згорів покритий мідною бляхою дах, в інтер'єрі – головний і два бокові вітварі, орган. 1790 р. проводилися ремонтно-реставраційні роботи під час яких були відновлені головний та бокові вітварі. 1866 р. костел був розписаний: образи виконав Антоній Качмарський із Кракова, орнаменти – декоратор Львівського театру Ян Дуль. 1910 р. розписи костела поновив Йосиф Шидловський [6, с. 25].

Перша світова війна та воєнні дії, які тривали до 1920 р., завдали великої шкоди монастиреві. Знову виникла потреба у відбудові як моральній так і матеріальній. Це відродження проводив отець Даніель Магонський, настоятель монастиря упродовж 1914–1924 рр. [5, с. 9]. Із моменту початку Другої світової війни збараський монастир став на певний час місцем притулку для багатьох біженців із центральної і західної Польщі, як духовних так і цивільних. У період воєнних дій 1941–1945 рр. монастир не зазнав сильних руйнувань, хоча не обійшлося і без певної шкоди. Монастир репатрיוвали, а костел закрила місцева влада [4, с. 322]. Незначна частина речей із костела знаходиться в лежайському, жешовському та альвернійському монастирях у Польщі [5, с. 10].

У липні 1941 р. згоріли вежі, дах і механічний годинник. Дах був відновлений у жовтні цього ж року, правда без третьої декоративної вежі (сигнатурки), що знаходилася над апсидою. Вежі були покриті шатровим дахом (конвертом), а сучасного виду вони набули у 1970-их рр. З 1946 р. костел був закритий, а з 31 травня всі монахи були репатрיוвані до Польщі [10, с. 591].

Найбільших руйнацій було завдано монастирю та костелу за часи радянської влади. На території монастиря спочатку була розташована лікарня, а з 1970 р. там розмістили завод «Квантор», а в самому костелі знаходився склад. За ці роки повністю був знищений унікальний орган [5, с. 10].

У костелі був один основний і 12 бокових вітварів, що давало можливість при великих богослужіннях одночасно відправляти 13 священникам. Ці вітварі, так як і колони, були покриті сусальним золотом. Стеля і стіни костела, а також і монастир були розмальовані образами святих. Пропали, або були знищені дорогоцінні ікони, понижили також і дерев'яну скульптуру відомих скульпторів Осінського і Пінзеля [5, с. 11].

Лише за часів відновлення незалежної Української держави почалося відродження сакральної пам'ятки (рис. 1). У лютому 1994 р. був створений Державний історико-архітектурний заповідник і костел, який був пам'яткою

архітектури XVII ст., став об'єктом заповідника. У квітні 1995 р. розпочалася реставрація костела: було поновлено дах (високий двосхилий, оформлений фронтонами) та проведено тинькування бокових стін храму і фасаду монастиря.

1996 р. були відреставровані два вітваря, які знаходяться по обидва боки від головного вітваря (вітвар Матері Божої і вітвар Ісуса Христа). У лівому вітварі була встановлена копія образу Матері Божої Збаразької, яка була виготовлена стараннями арцебіскура Перемишля, освячена папою Іваном-Павлом II і передана у рідну парафію Ігнація Токарчука. Інші вітварі не були реставровані, а стіни побілені у білий колір.

2012 р. були проведені роботи по реставрації двох веж та верхнього фронтона костела Святого Антонія і Святого Юрія. Дані заходи були ініційовані дирекцією Національного заповідника «Замки Тернопілля», відділом охорони та реставрації пам'яток історії і культури заповідника та настоятелем храму – отцем Берардом (Анатолієм Задойко). Були пофарбовані металеві покрівлі та дерев'яні елементи обох веж костелу. Роботи проводили майстри І. Яремчук та М. Качуровський.

2018 р. були проведені реставраційно-ремонтні роботи по відновленню кладки стін цоколя і фундаменту споруди з подальшою гідроізоляцією, облаштуванням водостічних ринв, що дало можливість здійснити відведення води з підвальних приміщень святині та провести осушення затоплених підземель монастиря.

Однак брак державного фінансування не дає провести повний об'єм необхідних консерваційних і реставраційних робіт всередині храму. Досліджуючи його історію та вивчаючи унікальну архітектуру зустрічаємо ще багато цікавих загадок, які ховаються у цих старовинних стінах храму.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Архів відділу охорони експлуатації реставрації пам'яток історії і культури Національного заповідника «Замки Тернопілля». Костел св. Антонія Падуанського. Складова комплексу споруд монастиря оо. Бернардинів. Охоронний номер пам'ятки № 662/1. 05 – 13/08 (Паспорт).
2. Архів відділу охорони експлуатації реставрації пам'яток історії і культури Національного заповідника «Замки Тернопілля». Комплекс споруд монастиря оо. Бернардинів. Охоронний номер пам'ятки № 662. 05 – 13 - 07 (Паспорт)
3. Збараж. 800. / гол. ред. Я. Буяк. Тернопіль: ТОВ «Новий колір», 2011. С. 132.
4. Земля Тернопільська. Туристичний путівник / ред. В. Барановський. Тернопіль: «Джура», 2003. С. 368.
5. Костел оо. Бернардинів в м. Збаражі. Історико-краєзнавчий нарис / переклад Е. М. Перця, Н. В. Годзілевської. Збараж, 1992. С. 14.
6. Сьомочкін І. Монастир бернардинів у Збаражі. Галицька брама: Збараж / гол. ред. О. Шишка. Львів: Вид-во «Центр Європи», 2004. № 1-3 (109-111). Січень-лютий-березень. С. 36.
7. Betlej A. Kóściół oo. Bernardynów w Zbarażu. Warszawa, 1995. S. 175.

8. Czamańska Ikona. Wiśniowiec. Monografia rodu. Poznań, 2007. S. 552.
9. Czolowski A., Janusz B. Przeszłość i zabytki województwa Tarnopolskiego. Tarnopol: Wyd-wo Tarnopolia, 1926. S. 386.
10. Kachel Jozef. Dzieje kościoła i klasztoru Ojców Bernardynów w Zbarazu /1628-1946/, Kalwaria Zebrzydowska, 2001. C. 655.
11. Klasztory Bernardyńskie w Polsce w jej granicach historycznych / red. ks. Hieronima EUG. Wyczawskiego OFM-Kalwaria Zebrzydowska, 1985. S. 234.
12. Słaski Henryk. Zbaraz w przeszłości i teraźnoci. Przewodniczący Oddziału zbaraskiego Podolskiego T-wa Turyst. Krajoznawczego. Zbaraz-Tarnopol, 1934. S. 15.
13. «Laconicum novellae provinciae Russiae titulo Immaculatae Conceptionis Beatissimae Virginis Mariae ...». Рукопис: веб-сайт. URL: <https://katalogkrak.cyfronet.pl/lib/item?id=chamo:362746&fromLocationLink=false&theme=PAU>.

Natalia Hanusevych
(Zbarazh)

CHURCH OF ST. ANTHONY OF PADUA AND ST. GEORGE THE MARTYR: RESEARCH, PRESERVATION, POPULARUZATION

The article describes the history of construction, decline and revival of the monastery complex of Bernardines. As well as the life and work of the monastic community of the Zbarazh monastery against a background of political, social and cultural processes of development of the town.

Keywords: remarkable sight, sacral architecture, monks, priest, temple, monastery, founder, church.

Рис. 1. Костел святого Антонія і Юрія – пам'ятка архітектури XVIII ст.

Рис. 2. Князь Юрій Збараський

УДК 94(477.43-22):719:351.853

*Тетяна Герасимчук
(Кам'янець-Подільський)***ДОСЛІДЖЕННЯ ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ
С. АНТОНІНИ ТА ЇХ ВИКОРИСТАННЯ**

У статті розкрито історію дослідження об'єктів культурної спадщини селища Антоніни Красилівського району Хмельницької області. Зроблено аналіз деяких, переважно, фахверкових вілл, призначених для технічного персоналу. Зокрема, це будинок управляючого цукровими заводами, будинок-гараж, будинок-магазин. Антонінівські вілли, зведені на зламі XIX і XX століть, стали місцевими пам'ятками архітектурних стилістичних віянь.

Ключові слова: *об'єкт культурної спадщини, с. Антоніни, Юзеф Потоцький, будинок управляючого цукровими заводами, будинок-гараж, будинок-магазин.*

Антоніни – селище міського типу у Красилівському районі Хмельницької області [11]. Поселення вперше згадується 1593 р. під назвою Голодиківці (пізніша назва Голодьки (Холодьки, Холодки, Холодиківці), як власність князя **Юрія Острозького**, пізніше поселення належало **Заславським**. Від 1673 до 1720 рр. Антоніни перебували у власності **Любомирських**, від 1720 до 1851 рр. – князів **Сангушків** [9].

У 1760-их рр. власниця села Барбара Сангушкова віддала Голодьки у довготермінове користування регенту коронної канцелярії Ігнацію Мальчевському, який був одружений на її сестрі Антоніні з Дуніних. Ігнацій збудував тут палац, а також заклав на берегах річки Ікопоті парк, який з часом став одним із найкращих на Волині. Парк був багатий на екзотичні дерева, кущі, мав велику колекцію квітів. Розкішну резиденцію Ігнацій Мальчевський назвав іменем своєї коханої дружини Антоніни. Від 1770 р. Антоніни мають існуючу до сьогодні назву [10]. Із кінця XVIII ст. селище було у власності Євстахія Сангушко, який подбав про розбудову маєтку, розширення оранжереї, об'єднання палацу з офіциною і бібліотекою, а також збільшення площі паркової зони.

Із 1797 р. Антоніни входили до складу Волинської губернії. Від 1851 до 1917 рр. селище було у власності графів Потоцьких [11]. 1895 р. Антоніни успадкував син Альфреда Юзефа Потоцького, котрий і був останнім власником.

Літня резиденція величезного маєтку **Юзефа Миколая Потоцького** та його родини розташовувалася в Антонінах: разом з палацом, парком та садом вона охоплювала площу 34 дес. 2123 саж. Юзеф Миколай розбудував палац в Антонінах і заклав ботанічний сад. Реставраційні роботи здійснювалися відповідно проєкту 1897 р. під керівництвом французького архітектора Франсуа Арво. Він розпланував Антоніни за містобудівною схемою на зразок європейської, де на головній осі зі старою резиденцією, попереду було

закладено сквер, обабіч якого вибудовано вілли, будинки з двориками для забезпечення житлом урядників та фахівців.

Хоч Антоніни були всього лише його літньою резиденцією, однак все, що було на той час найкращого в Європі, Потоцький завозив у містечко. Маючи близько ста тисяч гектарів орних земель у володінні, Потоцький прагнув скрізь модернізувати та удосконалити кожен робочий момент. Усе з новітнього обладнання, яке існувало на той час, було і в Антонінах. Граф будував фабрики, млини, винокурні, лісопильні, цукрові заводи. Тут були ставки для розведення коропів, конюшні з найкращими арабськими скакунами, парфумерна фабрика та фабрика гути, школа і міністерське училище для хлопчиків, телеграфно-поштове відділення. Потоцький, навіть, продав в Африці свою діамантову копальню, щоб побудувати в Антонінах залізницю [4, с. 2].

У цей період поруч із палацовим комплексом виросло ціле містечко з елегантних, переважно, фахверкових вілл, призначених для технічного персоналу. Будинки – вілли були призначені для головного адміністратора маєтку, управителя, агронома, конюха, механіка, ветеринара, водіїв. Згідно з матеріалами Антонінського музею Потоцьких, існує твердження, що деякі з них були побудовані за проектом львівського архітектура Юлліуша Цибульського (1859–1924 рр.), котрий займався перебудовою маєтків родини Потоцьких у Львові. Ймовірно, пан Цибульський відвідав і Антоніни.

Антонінівські вілли, зведені на зламі XIX–XX ст., стали місцевими пам'ятками архітектурних стилістичних віянь [9].

Одним із досліджених об'єктів культурної спадщини є будинок гаражів, розміщений у північно-західній частині палацово-паркового комплексу. Гараж побудований на початку XX ст. Юзефом Потоцьким і вмщав 9 автомобілів. Проте у самого Потоцького було лише 4 автомобілі [1].

Будівля гаражу мала 2 поверхи та мансарду з горищем. Центральний фасад розділений вертикально лопатками та оздоблений міжповерховим карнизом. Будинок складної конфігурації з ризалітами, еркером, балконом та лоджією. Із житлових приміщень другого поверху був вихід на відкриту терасу, яка з часом була розібрана. Зі сторони площі розміщувався головний вхід у споруду і в'їзд у автомайстерню. Через вестибюль можна було потрапити на дерев'яні сходи з забіжними сходишками, вийти на господарський двір та через тамбур-шлюз потрапити в гараж із автомайстернею.

Ілюстративний матеріал 1911 р. свідчить про існування будинку – гаража на той час [2]. На листівці добре проглядаються три прорізи – заїзди для автомобілів. Другий поверх використовувався як житлові приміщення для управляючого гаражем та водіїв (рис. 1).

Листівка 1914 р. В. Кшишковського інформує про те, що в південно-західній частині будинку, на другому поверсі, була розміщена відкрита тераса з дерев'яною огорожею та перголою. Автор інформує про те, що у будинку розміщені квартири для працівників гаражу та працівників місцевого банку (рис. 2).

Протягом ХХ ст. будівля в основному зберегла свої форми та вигляд. На центральній осі головного південного фасаду був вмонтований годинник, гаражні прорізи на центральному фасаді першого поверху замінені віконними, частково змінена колористика фасадів.

Сьогодні у будівлі розміщується адміністрація селищної ради с. Антоніни та бібліотека [5, с. 295] (рис. 3).

За час експлуатації будинку в інтер'єрах неодноразово проводилися ремонти, проте підлоги з автентичною мелаською плиткою, дошками та паркетом збереглися до сьогодні. Стелі частково закриті сучасним байраміксом, на першому поверсі в кількох кімнатах збереглися потиньковані дерев'яні перекриття, цегляні склепіння по металевих балках (система Кляйна). Всюди збереглися і функціонують печі, проте в багатьох кімнатах облицьовані сучасною керамічною плиткою.

Наступним дослідженням об'єктом культурної спадщини є будинок управління цукровими заводами. Адже серед промислових підприємств Волині кінця ХІХ ст. – початку ХХ ст. домінували цукрові заводи, адже цукроваріння було найвигіднішою галуззю сільського господарства [6, с. 22]. Відомими підприємцями краю були й землевласники графи Потоцькі, особливо Юзеф Потоцький, який наприкінці ХІХ ст. став одним з найбільших цукрових магнатів. Йому належали цукроварні у Клембівці, Шепетівці, Кременці, Корці на Волині, Сатанові, Сутківцях на Поділлі, у Бужанці та Вільховці на Київщині. Найбільшим з цих підприємств був Шепетівський цукрозавод: тут працювало 1353 робітники, які виробляли продукції на 1 млн 226 тис. руб. Цукровиробництво було, безумовно, головним у підприємницькій діяльності Ю. Потоцького [7, с. 116]. Для вправного керування цукровими заводами граф Потоцький назначав управляючого заводами, житло для якого будував у Антонінах.

Будинок управління цукровими заводами розташований вздовж північної межі колишнього палацу, на заході від палацово-паркового комплексу [5, с. 296]. Будинок побудований у 1900-ті рр., ймовірно під керівництвом Юзефа Потоцького.

Будівля управління – прямокутна в плані, витягнута по осі захід-схід. Будинок на кам'яному цоколі, одноповерховий із мансардою та підвалом [8]. Фасади пластично розчленовані ризалітами, еркером, заглибленнями, вікна мають різноманітні пропорції та обриси. Головний (південний) фасад із боку площі має кілька акцентів, що привертають увагу. Тригранний еркер, що переходить у балкон з нішею напівциркульної форми, увінчаний дерев'яними конструктивними елементами у вигляді дерев'яного фронтона. Головний вхід виділений дерев'яним ганком із вирізьбленими декоративними елементами – стійки, огороження, кронштейни – завершений високим дерев'яним фронтоном із різьбленим мотивом сонця.

Упродовж ХХ ст. будівля в основному зберегла свій первісний вигляд. Є відомості, що будинок використовувався як адміністрація райкому партії та місцева школа для дітей з вадами слуху [2].

На сьогоднішній день у будівлі перебуває Антонінська дитяча музична школа [5, с. 296]. У інтер'єрах будинку збереглися дверні заповнення,

дерев'яні міжповерхові сходи та діючі печі. Більшість віконних заповнень вже замінено на сучасні рами з ПВХ із дотриманням автентичного відтінку рам та збереженої розграфки вікон.

Будинок управляючого цукровими заводами є прикладом будівлі у стилі модерн у стилізації: національно-романтичний (рис. 4, 5).

Ще одним із досліджених об'єктів культурної спадщини є будинок-магазин, розташований вздовж північної межі колишнього палацу, на заході від палацово-паркового комплексу [3, с. 104]. Будинок побудований 1904 р., про що свідчить напис на фронтоні південного фасаду будівлі. Ілюстративний матеріал початку ХХ ст. підтверджує наявність даного об'єкту на той час. Зокрема на панорамній листівці В. Кшишковського 1911 р. у західній частині палацово-паркового комплексу показаний будинок із високим шпилем, що і є досліджуваним будинком (рис. 6).

За даними Антонінського музею Потоцьких спочатку в цьому будинку розміщувався готель для бізнес-клієнтів та торговий кооператив, так званий «Базар». Також є згадки, що будинок був збудований за проектом львівського архітектура Юліуша Цибульського (1859–1924 рр.).

Будинок із крамницями є одним із найімпозантніших будинків Графської площі. В архітектурному плані споруда складається з двох об'ємів: це південно-східний – двоповерховий із мансардою і південно-західний – одноповерховий. Будинок витягнутий у плані по осі захід-схід.

Фасади мають асиметричну композицію. Зрізаний ріг виділено лоджією над входом (на сьогодні закритою віконними заповненнями) та завершено трикутним фронтоном. У цій частині двоповерхового об'єму влаштовано вхід лише у приміщення першого поверху. Оскільки перший поверх історично було відведено для приміщень громадського призначення, то вихід на другий поверх (де розміщувались репрезентативні кімнати готелю) та мансарду, по дерев'яній сходовій клітці, здійснювався окремо, з південного фасаду.

До наріжної частини з обох боків – південного та східного фасадів прилягають розкріповки. Домінантою південного фасаду та всього будинку виступає двоповерхова вежа з аттиковим поверхом, яка завершена високим чотирисхилим наметовим дахом. Акцентом східного фасаду є розкріповка виділена парою вікон першого поверху, великим віконним прорізом з напівциркульною перемичкою і завершена трикутним щипцем із вікном у центрі. Схожим за завершенням і конструктивними елементами є ще ризаліт з півночі будинку, де в радянський час було прибудоване приміщення.

В одноповерховому об'ємі південного фасаду головний вхід акцентований порталом. Обрамлення входу з напівциркульною перемичкою переходить у прямокутну форму з парапетом та вежками по боках. Завершується одноступінчастим фронтоном, який у центральній частині підтримується консолями. Акцент зосереджено на даті «1904».

Впродовж ХХ ст. будівля зберегла свої форми, вигляд та функції. У 90-их рр. ХХ ст. будинок-магазин входив до комплексу споруд місцевої хлібопекарні. У 2000-их рр. у будівлі знаходився магазин «Госптовари». Згідно зі свідоцтвом на право власності, виданого 30.01.2003 р. будинок належить Антонінському сільському споживчому товариству і на сьогодні тут

розміщується декілька магазинів, зокрема: «Авто-мото-VELO запчастини», «Мотоблоки та комплектуючі», «Світ рибалки», «Ветеринарна аптека», магазин комбікормовий «Щедра рослина», а також відділ страхування «Автоцивілка» та місце прийому лікарських рослин.

На даний час будинок зберігся у тому ж вигляді [5, с. 296].

Згідно наказу управління культури, національностей, релігій та туризму Хмельницької області усі досліджені нами будівлі занесені до переліку щойно виявлених об'єктів Хмельницької області.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бухало О. Клаптик Англії на Волині: Антоніни графа Потоцького. *BBC News Україна*: веб-сайт. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/blog-history-4>.
2. Вихованець В. Антоніни: «Шмат заходу, на полудень Русі перенесений». *Архітектурна спадщина Волині*: зб. наук, праць. Вип. 3. І Рівне: ПП ДМ, 2012. С. 315.
3. Маньковська Р. В. Антоніни. *Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України*. Київ: Наук. думка, 2003. Т. 1: А–В. С. 104.
4. Олійник І. Подорож Хмельниччиною. Антоніни – готика просто неба. *Газета «Є»*, 25 грудня 2018 р. С. 2.
5. Путівник. Хмельницька область / редкол.: І. Курус (гол). Київ: Богдана, 2010. С. 295.
6. Романюк Н. Пріоритетні галузі виробництва підприємців Волині (друга половина XIX ст. – початок XX ст.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки*. 201. С. 22.
7. Романюк Н. Й. Роль підприємництва в розвитку аграрного сектору економіки Правобережної України (друга половина XIX – поч. XX ст.). *Український історичний журнал*. 2013. №3. С. 116.
8. Технічний паспорт на будинок. Красилівське бюро технічної інвентаризації Хмельницької області. Антонінська селищна рада. 3 грудня 2008 р.
9. веб-сайт. URL: <http://ukrainaincognita.com/khmelnyska-oblast/krasylivskiyi-roion/antoniny/antoniny//>.
10. веб-сайт. URL: <https://tak-ce-ja.livejournal.com/21912.html//>.
11. веб-сайт. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>.

*Tatiana Herasymchuk
(Kamianets-Podilskiyi)*

RESEARCH OF CULTURAL HERITAGE SITES OF URBAN-TYPE SETTLEMENT OF ANTONINY AND THEIR USING

The article describes the history of the research of cultural heritage sites of urban-type settlement of Antoniny in Krasyliv district, Khmelnytskyi region. An analysis of some, mainly timber-framed villas intended for technical staff is made. In particular it is the house of the manager of the sugar factories, the house- garage,

the house-shop. Antoniny villas, built at the turn of the nineteenth and twentieth centuries, became local landmarks of architectural stylistic trends.

Keywords: *cultural heritage site, urban-type settlement of Antoniny, Jozef Potocki, house of the manager of sugar factories, house-garage, house-shop.*

Рис. 1. Аероплан Емануеля Малинського над гаражем Потоцького. Часопис «Wieś Ilustrowana», 1911 р. Image caption

Рис. 2. Вілла з гаражем. Листівка 1914 р. Фотоколекція Томаша Куби-Козловського

Рис. 3. Сучасний вигляд будинку

Рис. 4. Вигляд будинку в 2000-их рр.

Рис. 5. Сучасний вигляд будинку

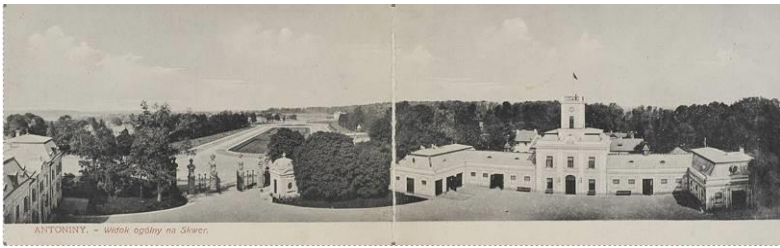

Рис. 6. Панорамна листівка В. Кшишковського. 1911 р.

Рис. 7. Загальний вигляд будинку

УДК 94(477.46-22):904:502.8

*Микола Губочкін
(Переяслав)***ГОРОДИЩА ДАВНЬОРУСЬКОЇ ТА КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ С. КРОПИВНА
ЯК ОБ'ЄКТИ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ**

У статті на основі археологічних розвідок, аналізу люстрацій та дореволюційного доробку відомих археологів В. Г. Ляскоронського та М. О. Макаренка охарактеризовано два городища – давньоруське XII ст. та козацьке XVII ст., що знаходяться на території сучасного с. Кропивна Золотоніського р-ну Черкаської обл.

Ключові слова: *с. Кропивна Черкаської області, давньоруське городище, річка Кропивна, Кропивнянський козацький полк, В. Г. Ляскоронський, М. О. Макаренко.*

Село Кропивна розташоване у Золотоніському районі Черкаської області. Найдавніша кераміка, яка зустрічається у підйомному матеріалі з даної території, датується добою середньої бронзи (середина II тис. до н.е.). Давність заселення Кропивни та околиць підтверджує наявність великої кількості курганів. Під час археологічних розвідок у його межах було виявлено городище давньоруського часу. А випадкові знахідки стулки від середнього розміру хреста-енколпіону XII ст. і давньоруського свинцевого (т. зв. «бідняцького») хрестика є доказами існування в Кропивні потужного поселення XI–XII ст. У добу козацтва Кропивна була центром Кропивнянського козацького полку, а також мала статус сотенного містечка.

Навесні 2015 р. у с. Кропивна було виявлене раніше невідоме давньоруське городище невеликого розміру [10] (рис. 1). Вірогідна мета його будівництва – охорона броду через р. Кропивна, що вів до одного з великих суходільних шляхів того часу.

Розташоване це укріплення на видовженій стріліці мису (куток «Париж») [4, с. 160–161]. Майданчик городища (можливо, «дитинець») має овальну форму, розмірами 45x32 м, поділений навпіл ґрунтовою дорогою та використовується в даний час під сезонний город місцевого жителя. Вали та рови збереглися тільки в окремих місцях. Серед підйомного матеріалу зустрічається кружальна кераміка початку XI – першої половини XIII ст., що й дало підстави вважати дане городище давньоруським. А проведені у 2016 р. науковими співробітниками НІЕЗ «Переяслав» археологічні розвідки та закладання шурфів підтвердили цю гіпотезу.

Для з'ясування культурного шару та датування пам'ятки було закладено траншею розмірами 4x1 м у північно-східній частині городища. Дослідження показали, що на майданчику городища знаходяться рештки дерев'яних клітей, забутованих глиною, а також було знайдено кераміку XII ст. [9].

На думку Ю. Ю. Моргунова, нововиявлене давньоруське городище у с. Кропивна, що знаходиться на лівому березі однойменної річки, можна

віднести до подібних укріплень степового супійсько-придніпровського регіону, які розмішувалися серед (чи поблизу) лісових масивів та заплачних боліт. Таке розташування більшою мірою притаманне укриттям від ворога. А прирічкові фортеці півдня степової області (куди можна віднести й давньоруське городище у с. Кропивна) були пристосовані для контролю відомих бродів. Такі укріплення були побудовані в кінці XI – на початку XII ст. і пізніше оборонні споруди там не створювали [8, с. 314].

Іншою фортифікаційною спорудою Кропивни була фортеця колишнього Кропивнянського козацького полку, яка знаходиться на природному підвищенні (рис. 2).

Вперше в офіційних документах Кропивна – майбутнє полкове місто Кропивнянського козацького полку – згадується в «Люстрації Київського воєводства 1616 року» як містечко Черкаського староства [3, с. 368].

До приїзду в Україну в 1630 р. французького інженера Гійома Левассера де Боплана в Кропивні було, згідно з його картою, старе козацьке укріплення з п'ятьма редутами для гармат. Кропивна на карті Боплана 1640 р. позначена як укріплення. Отже, на наш погляд, він навряд чи міг мати стосунок до будівництва оборонної фортеці.

Наведений вище матеріал дозволяє зробити припущення, що кропивнянське укріплення було збудоване до 1630 р., тобто до приїзду Боплана в Україну. Не могло воно бути побудовано і в 1648–1649 рр., адже на його карті значиться під 1640 р. Не виключено, що в «Люстраціях» за словами «Кропивна осаджена...» варто розуміти «кропивнянське укріплення побудовано».

В люстрації 1631–1633 рр., яка описує Канівське та Черкаське староства, знаходимо наступне: «Містечко Кропивна. Це містечко лежить над рікою Кропивною, воно оточене довкола частоколом. Замочок є на городищу, він навкруги опарканений палями. Будівель у ньому небагато, світлиця й пекарня. Всього у цьому містечку є 150 домів, в т. ч. 40 міщанських, а решта – козацтво. З міських домів дають чинш, котрий звуть колодками, по 8 литовських грошів, (разом) – 13 зл. Крім того, дають по возу сіна або 4 литовських грошів, (разом) – 6 зл. На цій же ріці Кропивній стоїть два млини, у кожному по одному мучному колу, а друге – ступне. Ці млинки разом з горілчаною орендою дають 250 зл. Всі повинні залучатися до ремонту парканів і гребель» [7, с. 49].

У 1873 р. в м. Полтаву з Кропивнянського волосного управління надійшла відповідь на звернення вчених стосовно місцевих пам'яток. У ній говориться, що «городище в м. Кропивною в длину 100 сажней¹, в ширину 90 и в окружности 380 сажней, четырехугольное, поверхность частично ровная, частично холмистая; на высоком месте, недалеко от берега р. Кропивною; валы со всех сторон, кроме северной; длина валов 100 сажней, ширина 6 сажней; входы с востока и запада, частью засыпано; частью под большой дорогой» [2, с. 43].

¹ 1 сажень – 2,13 м.

У дореволюційному доробку відомих археологів В. Г. Ляскоронського та М. О. Макаренка знаходимо ґрунтовний опис пізньосередньовічного городища в ур. Фортеця (нині куток «Париж»), яке знаходилося на території полкового містечка Кропивнянського козацького полку.

Городище великих розмірів було досліджене В. Г. Ляскоронським у Кропивні на початку ХХ ст. [5, с. 70] (рис. 3). «Тут збереглися сліди укріплень у двох місцях: 1) поблизу спуску в село з гори до греблі річки, вліво від дороги, біля краю села; 2) за греблею, на так званому «городищі», де сліди ровів і окопів збереглися досить добре. «Стара фортеця» в Кропивні, яку місцеве населення називає «баштою», знаходиться на мисоподібному пагорбі, що входить у долину невеликої річки, в напрямі зі сходу на захід.

На північному боці ця гора омивається досить великим ставком; із заходу вона обривисто спускається до дороги; з півдня – крутий обривистий берег до підступаючої тут долини, і тільки зі східного боку вона прилягає великим перешийком до нагірного плато містечка. Це природне, дуже зручне місце розташування мисоподібного виступу, було використане у давні часи з оборонною метою; тут, по контурах підвищення, був зроблений подвійний вал з ровом між валами. Верхній вал набагато вищий і могутніший за нижній; він зберігся у багатьох місцях досить добре. Нижній вал і прилягаючий до нього рів унаслідок розмиву атмосферними водами зберігся тільки частинами.

У декількох місцях рів, завдяки розмиву і крутизні спуску, перетворився у провалля: таких проваль кілька. Вони особливо розвинуті в північній та південно-східній частинах городища. Вал – насипний, місцями він доходить до 2–3 сажнів висотою. Рів має ширину 2, а подекуди й 3 сажні; глибина рову в даний час невелика – всього біля 1 сажня, що пояснюється тим, що він заплив, посунувся від часу.

Протяжність валів така: західна лінія валу, прорізана дорогою, має довжину 170 аршинів²; південно-східний відрізок валу – 120 аршинів; східний вал має вигин, дорівнює 30 аршинам, а далі продовжується ще на 350 аршинів; довжина західного валу 500 аршинів. Довжина всієї окружності валу – 1280 аршинів.

Через фортецю, в напрямку із заходу на схід, проходить дорога, створюючи у валу двоє воріт: східні та західні. У східній частині городище з'єднується з прилягаючим до нього плато вузьким перешийком, захищеним, судячи із залишків насипів, такими ж валами, як і все городище. В середині городища («фортеці»), знаходиться церква, розміщена на відстані близько 150 аршинів від західних воріт» [5, с. 70].

М. О. Макаренко у своєму збірнику топографічних свідчень також наводить розміри та опис городища у Кропивні. За його розрахунками, городище має довжину 100, а ширину – 90 сажнів. В окружності воно розміщене на 380 сажнях. Саме укріплення має чотирикутну форму. Його

---

² 1 аршин – 71 см.

поверхня місцями рівна, а місцями горбиста. Розташоване укріплення на високому місці, недалеко від берега річки Кропивна.

Вали знаходяться з усіх сторін фортеці, крім північної. Довжина валів 100, а ширина – 6 сажнів. Входи в городище є зі східного та західного боків. Частина його забудована, а невеликий відрізок знаходиться під великою дорогою. Укріплення, за переказами, збудоване для захисту мирних жителів під час нападів ворогів, спочатку азійських народів, а потім поляків. Воно охоронялося козаками [6, с. 7–8, 63–64].

В радянські часи безвідповідально ставилися до збереження історико-культурних пам'яток України, а тим більше козаччини. Тому під час будівництва автомагістралі Київ–Дніпропетровськ більшу половину території фортеці було згорнуто екскаваторами для насипання дороги, так як вона знаходилася в безпосередній близькості з нею. А на тій частині, що залишилась, були побудовані пожежне депо, баня, млин, колгоспний погреб та бокси для ремонту автомобілів. Цьому не завадив навіть знак «Пам'ятка археології – Городище: охороняється державою, пошкодження карається законом» (рис. 4). У 30-их рр. ХХ ст. козацьку полкову церкву було переобладнано під зерносховище. А в 1936 р. в неї влучила блискавка і вона згоріла.

З метою збереження пам'ятних місць у Черкаському краї виконком обласної Ради народних депутатів ще в 1991 р. прийняв рішення «Про увічнення пам'ятних місць Черкащини, пов'язаних з історією українського козацтва», де передбачив перелік пам'ятників і пам'ятних знаків, що будуть споруджені в 1991–2005 рр. Серед багатьох інших, у с. Кропивна Золотоніського р-ну закладено камінь на місці, де планувалося встановити пам'ятний знак Кропивнянському полку, яким командував полковник Филон Джалалій (рис. 5). Наразі вже почався 2020 р., а камінь так і стоїть на території колишньої козацької фортеці Кропивни, чекаючи заміни на достойний пам'ятний знак козацької минувшини.

А якщо проаналізувати інформацію про пам'ятні знаки, які встановлені в козацьких полкових містах України, то їх можна перерахувати на пальцях однієї руки. До речі, в Переяславі стоїть такий знак саме на території Переяславського козацького полку.

Так, 23 липня 2018 р. в Переяславі на території Воскресінського храму учасники експедиції полковими містами Гетьманщини презентували проект «Пам'ять нації» (рис. 6). Учасники заходу взяли участь у панахиді за загиблими за волю й незалежність України та ознайомилися з козацькими артефактами, що були продемонстровані на виставці.

Таким чином, зі всього викладеного вище можна зробити припущення, що саме наявність двох городищ – давньоруського ХІІ ст. та козацького ХVІІ ст. – стало передумовою інтенсивного заселення Кропивни та утворення в ній потужного козацького полкового центру – Кропивнянського козацького полку, який на чолі з полковником Ф. Джалалієм як військова одиниця новоствореної Української козацької держави відіграв визначну роль у подіях Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького середини ХVІІ ст.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Губочкін М. Гіпотези походження одного з топонімів с. Кропивна – колишнього полкового міста Кропивнянського козацького полку. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: зб. наук. пр. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОШК, 2015. Вип. 24. С. 281–286.
2. Іващенко Ф. І. З минулого козачих сіл (Кропивна, Деньги, Хвилівка). Золотоноша: Полігр. п-во, 2010. 70 с.
3. Іващенко Ф. Кропивна – місто полкове. *Черкаський край – земля Богдана і Тараса* / Під ред. Б. В. Губського, В. М. Литвина, В. А. Смолія. Київ : Українські пропілеї. 2003. С. 368–371.
4. Колибенко О., Губочкін М. Мікротопонімія села Кропивна на Золотоніщині. *PEREYASLAVICA: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*: зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницький, 2009. Вип. 3 (5). С. 158–163.
5. Ляскоронський В. Г. Городища, кургани, майдани и длинные (змиевые) валы в области Днепровского Левобережья. *Труды четырнадцатого археологического съезда в Чернигове 1909*. Москва, 1911. Т. III. С. 1–82.
6. Макаренко Н. Городища и курганы Полтавской губернии: сборник топографических сведений. Полтава: Издательство Полтавской ученой архивной комиссии, 1917. Ч. 1. 105 с.
7. Мицик Ю. Канівське та Черкаське староства в описі малознаної люстрації 1631–1633 років. *Краєзнавство*. 2009. № 3–4. С. 43–53.
8. Моргунов Ю. Ю. Торчеськое расселение Переяславской земли. *Стени Восточной Европы в средние века: Сборник памяти Светланы Александровны Плетневой* / Ин-т археологии РАН. Москва: Издательство «Авторская книга», 2016. С. 314.
9. Прядко О. О. Звіт про археологічні дослідження на території Лівобережної Черкащини у 2017 р. Переяслав-Київ, 2017. С. 20–21.
10. Прядко О. О. Нове давньоруське городище Кропивна на Лівобережжі Середнього Придніпров'я. *Праці центру пам'яткознавства*: зб. наук. пр. Київ, 2015. Вип. 28. С. 106–114.

*Mykola Hubochkin
(Pereiaslav)*

OLD RUS' AND COSSACK HILLFORTS OF KROPYVNA VILLAGE AS OBJECTS OF THE HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE

In the article on the basis of archaeological exploration, analysis of lustration's and pre-revolutionary work of famous archaeologists V. H. Liaskoronskyi and M. O. Makarenko two fortifications – old Rus' hillfort of the XII century and Cossack XVII century, located in the territory of the modern village of Kropyvna of Zolotonosha district of Cherkasy region are described.

Keywords: *village of Kropyvna of Cherkasy region, ancient Rus' hillforts, the Kropyvna River, Kropyvna Cossack regiment, V. G. Liaskoronskyi, M. O. Makarenko.*

Рис. 1. Давньоруське городище в с. Кропивна

Рис. 2. Космознімок козацького городища в с. Кропивна

Рис. 5. Камінь з інформаційною табличкою

Рис. 6. Пам'ятний знак Переяславському козацькому полку

УДК 94(477.41-21):73.027.1:069

*Наталія Дем'яненко
(Переяслав)***СКУЛЬПТУРА СВЯТОГО ЗОСИМА НА ТЕРИТОРІЇ МУЗЕЮ
НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ПОБУТУ СЕРЕДНЬОЇ
НАДДНІПРЯНЩИНИ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ТРАДИЦІЙ БДЖІЛЬНИЦТВА)**

У статті висвітлено традиції пасічників, які пов'язані з постатями Святих Зосима та Саватія. На основі аналізу етнографічних та історичних джерел проілюстровано їхню місію у давньому українському бджільничому промислі. Акцентовано увагу на збереженні та популяризації пасічницьких традицій у Музеї історії бджільництва Середньої Наддніпрянщини через відновлення скульптури Святого Зосима – покровителя бджільництва.

Ключові слова: бджільництво, скульптура, традиції пасічників, святі Зосим і Саватій, покровителі бджільництва.

Серед різноманіття народних звичаїв, які відновлює, зберігає та популяризує Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» особливе місце займають традиції бджільництва. Загалом традиції характеризуються як елементи культури, що передаються від покоління до покоління і зберігаються протягом тривалого часу. Вони великою мірою присутні в українському суспільстві, практично в усіх сферах культури, у тому числі в бджільництві, яке пройшло довгий шлях свого розвитку. У процесі становлення бджільництво набуло певної сакральності й має цілу низку традицій, обрядів, вірувань замовлянь. Зумовлені вони тим, що бджола веде загадковий, прихований від сторонніх очей спосіб життя. Здавна вона вважалася «святою комахою», невтомною трудівницею, яка дає віск для виготовлення свічок та солодкий продукт харчування – мед.

Бджільництво наділене народом мати своїх святих, якими здавна вважаються Зосим і Саватій.

Відома дослідниця українського бджільництва У. Мовна зазначає, що Святий Зосим і Саватій навчили людей правильно утримувати пасіку. Перший бджолиний рій виніс Св. Зосим послухник Божий (іноді вказують разом із Саватієм) із раю, або ж створив сам [5, с. 25].

Дослідник українських пасічницьких замовлянь XIX ст. Т. Біленький вказував, що постать св. Зосима носила напівхристиянський, напівміфічний характер. З однієї сторони, він володів усіма атрибутами християнського святого, покровителя бджіл з християнськими епітетами книжного характеру: святий, преподобний, батько наш, преблагословенний батько наш, святий угодник первозданний. Але з іншої сторони, він уявлявся певною вищою силою, напівбогом чи посланцем Бога. Господь йому вручав бджолиних маток десь на землі обітованій, послав його кудись через море. У замовляннях йшлося про його місцеперебування на Сіонських горах, біля Божого гробу, де він день і ніч боронив бджіл від злих очей і недобрих людей. Тому і вважають

Св. Зосима покровителем бджіл, що охороняв їх від всяких напастей силою, даною йому з неба [1, с. 12–13].

Т. Біленький стверджує, що бджоли розмножуються під особливим наглядом Бога, який з цією метою посилає на землю Св. Зосима: «И ти, Зосиме, іди і розмножуй бджоли, щоб була Богу хвала, а миру християнському пожиток» [1, с. 8].

Серед традицій бджолярів, які відомі донині, є відвідини церкви пасічниками у великі свята, а також у Дні пам'яті преподобних Зосима (30 квітня) та Саватія (10 жовтня). Пасічники перед іконами святих завжди промовляли молитви та ставили свічки для того, щоб роїлися бджоли та був гарний медозбір. Раніше на кожній пасіці облаштовували місце для розміщення образів святих. З історико-етнографічних джерел відомо, що на пасіках Полтавщини завжди були образи Зосима і Саватія: «Вони пасішники, з корзиною і намальовані. Ізосим завідував нею спершу і довіку буде завідувать. Він і тепер іде поміж бджолою і несе казаночок у руках і кормить усю бджолу; він варить їй сити» [8, с. 40; 73]. Пасічники вірили, що образи святих оберігатимуть бджіл від хвороб, а пасіку від злодіїв, сприятимуть роїнню комах і багатому взятку меду.

Ще одна традиція, що відома нині – пасічники, прийшовши до бджіл, не розпочинали своєї роботи не помолившись святим. Було прийнято до бджіл ходити без головного убору, перехрестившись і поклонившись образам Святих Зосима і Саватія, яких, як стверджує Т. Біленький, розміщували на дерев'яній колоді посеред вуликів [1, с. 6]. За свідченням А. Кримського, пасічники Звенигородщини (Черкащина) вірили, що святі чудотворці Зосим і Саватій охороняють пасіку, а особливо молоді бджолині рої [4, с. 291].

Дані про традицію тримати образи святих на пасіці знаходимо у творі відомого українського письменника Івана Нечуя-Левицького «Микола Джеря». Автор подає опис пасіки Середньої Наддніпрянщини другої половини ХІХ ст.: «Невеличка Джерина пасіка була обгороджена низьким тином і обставлена од півночі очеретом. Коло очеретяної стіни притулювся курінь. Попід уликами вилися прочищені стежки, а серед пасіки стояв важкий низький хрест, з двома дощечками, прибитими зверху на обидва кінці перехрестя. Серед хреста було видко образ Зосима й Саватія» [6, с. 129].

Такі традиції існували й на Переяславщині. Як згадує Олена Федорівна Торба 1928 року народження мешканка с. Помоклі Переяслав-Хмельницького району: «У мого батька була ікона св. Зосима намальована на дошці. Часто Св. Зосима і Саватія зображували на вуликах-довбанках, над самим льотком – отвором для бджіл, щоб вони берегли рої від напасті якої, і не давали чужим бджолом красти мед із довбанки; щоб вони не хворіли і гарно роїлися» [3].

Пасічник від діда-прадіда мешканець с. Вінинці Переяслав-Хмельницького району Іван Григорович Бойко 1938 року народження згадує: «Ікона св. Зосима ... пам'ятаю. В когось у селі з пасічників вона була. Як я ще був малим із батьком вивозили пасіку возами до лісу то на точку біля вуликів її встановлювали, тоді перехрестившись читали молитву «Отче наш». Щоб бджоли не хворіли, роїлися, приносили щедрий взяток» [2].

Опитування сучасних пасічників свідчить про те, що з розвитком економічного прогресу, інформаційних технологій традиції давнього українського бджільництва у більшості випадків відійшли в минуле. Частіше на сучасних пасіках можна побачити різні технічні пристрої для їх обслуговування, які пов'язані з науковими досягненнями в сферах ентомології, ботаніки та ін. Віруючі пасічники на свої пасіки частіше беруть образ Спасителя, аніж Зосима і Саватія.

Справжньою скарбницею традицій бджільництва можна вважати Музей історії Бджільництва Середньої Наддніпрянщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Усе, що тут експонується і музеєфіковано, зберігає в собі дух національних традицій і звичаїв. Серед численних експонатів у житловій кімнаті у божниці на покуті експонуються ікони із зображенням Святих Зосима та Саватія.

Біля входу до двору пасічника серед розставлених вуликів-когод встановлено дерев'яну скульптуру святого Зосима, що репродукує пасіку кінця XIX ст., яка має вигляд постаті старця з хрестом у правій руці й мисочкою меду – у лівій. Виготовлена вона з величезної колоди тополі способом витісування за прообразами попередніх скульптур, ікони Св.Зосима, переказів, легенд.

За весь період існування музею це вже третя скульптура Зосима, встановлена на цьому місці. Вона логічно вливається в експозицію Музею бджільництва. Перша етнографічна пам'ятка – дерев'яна фігура святого була монолітною, виготовленою із суцільної колоди верби та мала невеликі розміри. Композиційно у правій руці Зосима знаходився хрест, а в лівій – драбина. Автором скульптури був київський різьбяр Іван Нестеренко (рис. 1). Друга скульптура Св. Зосима, виготовлена з вербового дерева, відрізнялася більшими розмірами у порівнянні з першою та складалася з кількох окремих частин. Вона була виготовлена у кінці 80-их рр. XX ст. музейним реставратором з обробки дерева Віктором Москаленком (рис. 2). На сьогоднішній день територію музею прикрашає скульптура Зосима, виготовлена та подарована НІЕЗ «Переяслав» надзвичайно талановитим майстром Русланом Моторнім, мешканцем м. Прилук. Він є давнім поціновувачем скульптурного мистецтва, великим другом колективу заповідника та небайдужим громадянином України (рис. 3).

Таким чином, скульптура Св. Зосима, встановлена на території Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, не тільки наочно передає національний колорит традицій бджільництва, а й приваблює відвідувачів з усіх куточків нашої держави своєю композиційною своєрідністю та самобутністю.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Беленький Т. Народные заклинания над пчелами. Две рукописи XVIII в. о пчеловодстве. Каменец-Подольський, 1880. С. 6, 12–13.
2. Записано автором від Бойко Івана Григоровича, 1938 р. н., мешканця с. Вінинці Переяслав-Хмельницького району Київської області.

3. Записано автором від Торби Олени Федорівни, 1928 р. н., мешканки с. Помоклі Переяслав-Хмельницького району Київської області.
4. Кримський А. Звенигородщина. Шевченкова батьківщина з погляду етнографічного та діалектологічного. Черкаси, 2009. С. 291.
5. Мовна У. Святі-опікуни українського бджільництва. *Народознавчі зошити*. 2016. № 1 (127). С. 25.
6. Нечуй-Левицький І. Микола Джеря. Кайдашева сім'я: повісті. Київ, 1982. С. 129.
7. Онацький Є. Бджола. *Українська мала енциклопедія*. 1959. Кн. 1. С. 77.
8. Сементовский К. Замечания о праздниках у малороссиян. Харьков, 1843. С. 40–73.

Nataliia Demianenko
(Pereiaslav)

SCULPTURE OF THE HOLY ZOSIMOS IN THE YARD OF THE BEEKEEPER OF THE NATIONAL HISTORIAN AND ETHNOGRAPHIC RESERVE «PEREIASLAV» (BASED ON BEEKEEPING TRADITIONS)

The article explores the traditions of beekeepers associated with the figures of Saints Zosimus and Savatii. Based on the analysis of ethnographic and historical sources, their mission in the Ancient Ukrainian beekeeping industry is illustrated. The attention is paid to the preservation and popularization of beekeeping traditions in the Museum of Beekeeping History of the Middle Dnieper region due to the restoration of the sculpture of St. Zosimus – the patron of beekeeping.

Keywords: *beekeeping, sculpture, beekeeping traditions, Saints Zosimus and Savatii, patrons of beekeeping.*

Рис. 1. Перша скульптура Св. Зосима біля Музею історії Бджільництва Середньої Наддніпрянщини. Автор І. Нестеренко

Рис. 2. Друга скульптура Св. Зосима біля Музею історії Бджільництва Середньої Наддніпрянщини. Автор В. Москаленко

Рис. 3. Третя скульптура Св. Зосима біля Музею історії Бджільництва Середньої Наддніпрянщини. Автор Р. Моторін

УДК 94(477.41-21):358:069.5

*Олена Колибенко, Олександр Колибенко
(Переяслав)***УНІКАЛЬНА ГАРМАТА 1724 Р. З ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ
НІЕЗ «ПЕРЕЯСЛАВ»**

У статті розглядається рідкісна військово-історична пам'ятка – чавунна гармата XVIII ст. з клеймом із фондової колекції НІЕЗ «Переяслав». Зроблено спробу в'яснити, як і коли вона потрапила до Переяслав-Хмельницького державного історичного музею.

Ключові слова: гармата XVIII ст., НІЕЗ «Переяслав», Переяслав-Хмельницький державний історичний музей, Каменський чавуноливарний завод, клеймо, Михайлівська церква.

На 1 січня 2020 р. фондова колекція НІЕЗ «Переяслав» налічувала 180 тис. 837 одиниць основного фонду. Значна частина цих предметів є унікальними, оскільки більше ніде у світі таких речей немає, або є лише їх одиничні екземпляри. Часто вони зберігаються у приватних збірках і тому, на відміну від музеїв, недоступні для широкого огляду.

Одними із таких надзвичайно цікавих експонатів НІЕЗ «Переяслав», що привертають увагу відвідувачів Музею «Заповіту» Т. Г. Шевченка, є дві великі чавунні гармати, розміщені у дворі вищезазначеного музею. Більша із цих гармат має специфічне клеймо, яке дозволяє точно атрибутувати її, визначити дату й місце виготовлення, в'яснити наявність аналогічних гармат у музейних експозиціях України та інших держав. Метою даної розвідки є спроба розгляду усього комплексу питань, пов'язаних із рідкісним експонатом – чавунною гарматою XVIII ст. з клеймом з фондової колекції НІЕЗ «Переяслав» (інв. номер ЗС-12).

Необхідно зазначити, що облікова документація на цю гармату (науково уніфікований паспорт ЗС-12) була складена лише 2013 р. Згідно з названим вище паспортом (поз. 17), це дульнозарядна, чавунна, корабельна (боргова) гармата 1724 р. У паспорті також є досить детальний опис предмета (поз. 33), який ми наводимо повністю: «Ствол поділений на три основні частини: дульну (вилітну, верхню), чопову (цапфову, середню) та донну (нижню). Дуло складається з жерла, дульного зрізу, дульного кільця, обідка дула, дульного потовщення у вигляді тюльпана (корабельний тип) і п'ятого кільця (астрал з обідками по обидва боки). Дульна частина обмежується обідком, нахилом (спадом) чопової частини і четвертим кільцем (обідком чопової частини). На чоповій частині (між чопами) напис латинськими літерами «SIBIR KB 1724», поверхня, на якій відлитою напис, декорована кільцями. Чопи (цапфи) циліндричної форми (діаметр – 14 см), відліті без базових обідків (плічків) і приварені перпендикулярно центральній осі гармати. Чопові зрізи прикрашені вензелом з короною. Осьова лінія чопів розташована на рівні осьової лінії гармати. Відстань між зрізами чопів – 65 см. Чопова частина обмежується обідком, нахилом (спадом) донної частини і

третім кільцем (обідком донної частини). Донна частина обмежується обідком, базовим нахилом (спадом) чопової частини і базовим (донним) кільцем. Таріль сферичної форми. Шишка і шия винограду відсутні. Гармата знаходиться у перевернутому вигляді, запальним отвором до низу (напис на зворотному від запального отвору боці)» [4].

Основні розміри гармати, важливі для нас з точки зору її ідентифікації, також наведені у паспорті (поз. 28): калібр – 140 мм, довжина загальна – 282 см, без тарілі і винограду – 275,5 см. Важливою є також інформація про стан збереження даного предмета, наведена у поз. 36: «У гарматі відсутній виноград (гроно). На донній частині раковини від корозії, ствол злегка пошкоджений корозією, дульні кільця і дульне потовщення мають механічні пошкодження» [4].

Отже, наведена у паспорті інформація дозволяє без особливих зусиль атрибутувати дану гармату як виріб Каменського чавуноливарного заводу, виготовлений 1724 р. (рис. 1–5). На це вказує оригінальне клеймо «**SIBIR : KB / 1724**». Автором цього клейма був Головний командир Уральських гірських заводів і засновник міста Єкатеринбурга Вільгельм де Геннін (1676–1750), який 1723 р. відновив виготовлення чавунних гармат на Каменському заводі [11]. Справа у тому, що ще 1703 р. за розпорядженням царя Петра I на цьому заводі було припинено випуск чавунних гармат через їх низьку якість і ненадійність – значну частину цих гармат при їх перевірці стрільбою просто розривало. Вияснивши основну причину – неправильний склад сировини – де Геннін відновив випуск гармат значно кращої якості, заодно надавши кожному заводу власні клейма, які дозволяли чітко ідентифікувати продукцію ливарників різних заводів. Напис на клеймі означав «**SIBIR KAMENSK BETRIEB 1724**», тобто «**СИБІРСЬКЕ КАМЕНСЬКЕ ПІДПРИЄМСТВО 1724 РІК**». Гармати з подібним клеймом випускалися лише у 1723–1725 рр., коли Управителем Каменського заводу (сучасне місто Каменськ-Уральський, Свердловська обл. РФ) був Прокопій Маркович Столов, і випущено їх було не так багато [1, с. 12–13].

Гармата з фондів НЕЗ «Переяслав» відноситься до 18-фунтових фортечних гармат, тобто була достатньо могутньою зброєю. Як відомо, на початку XVIII ст. Петром I було уведено для вимірювання калібру гармат т.зв. артилерійський фунт – тобто чавунне ядро діаметром 2 дюйма (50,8 мм) й вагою 115 золотників (490 г). Така шкала використовувалася у Росії надзвичайно довго, аж до 1877 р., до переходу на нарізні жерла гармат. Переяславська 18-фунтова гармата стріляла ядрами масою 8,82 кг й діаметром 138 мм [13].

Згідно з даними російських дослідників історії гладкожерлової артилерії та істориків-краєзнавців м. Кам'янська-Уральського, на даний момент відомо понад 160 гладкожерлових гармат виробництва російських заводів XVIII–XIX ст. [9]. За підрахунками А. М. Баранніка, у світі відомо лише 10 гармат з таким клеймом [1, с. 13]. Однак, за нашими підрахунками, крім переяславської, у світі є ще 16 гармат Каменського заводу із аналогічним клеймом. Наводимо перелік цих гармат.

1. 18-фунтова гармата 1724 р. з фондів НІЕЗ «Переяслав» (м. Переяслав).
2. 2-фунтова гармата 1724 р. з фондів НМІУ (м. Київ, Україна).
3. 2-фунтова гармата 1724 р., Красноярський крайовий музей (м. Красноярськ, РФ).
4. 2-фунтова гармата 1724 р., Мінусинський краєзнавчий музей (м. Мінусинськ Красноярського краю РФ).
5. ½ фунтова гармата 1725 р., Іркутський обласний краєзнавчий музей (м. Іркутськ, РФ).
6. 2-фунтова гармата 1724 р., Камчатський крайовий об'єднаний музей (м. Петропавловськ-Камчатський, РФ).
7. 2-фунтова гармата 1724 р., Алеутський музей (с. Нікольське Камчатського краю РФ).
8. 2-фунтова гармата 1724 р., Алеутський музей (с. Нікольське Камчатського краю РФ).
9. 2-фунтова гармата 1724 р., Алеутський музей (с. Нікольське Камчатського краю РФ).
10. 8-фунтова гармата 1725 р., ДІМ (м. Москва, РФ).
11. 2-фунтова гармата 1724 р., Воєнно-історичний музей артилерії, інженерних військ і військ зв'язку (СПб., РФ).
12. 2-фунтова гармата 1724 р., Воєнно-історичний музей артилерії, інженерних військ і військ зв'язку (СПб., РФ).
13. 12-фунтова гармата 1724 р., Воєнно-історичний музей артилерії, інженерних військ і військ зв'язку (СПб., РФ).
14. 2-фунтова гармата 1724 р., Парк імені Вітуса Берінга (м. Хорсенс, Данія). Гармата з пакетбота «Святий Петро», знайдена під час експедиції 1940 р. на о. Берінга, у 1956 р. подарована на батьківщину Вітуса Берінга [12].
15. 2-фунтова гармата 1724 р., Костанайський обласний історико-краєзнавчий музей (м. Костанай, Казахстан).
16. 16-фунтова гармата 1725 р., Оренбурзький історико-краєзнавчий музей (м. Оренбург, РФ).
17. 3-фунтова гармата 1725 р., Бугульминський краєзнавчий музей (м. Бугульма, Татарстан, РФ).

Отже, якщо ми уважно подивимося на цей перелік, то побачимо, що переяславська гармата є найбільшою за калібром серед усіх збережених гармат з таким клеймом. Також привертає увагу, що, за винятком подарованої 1956 р. урядом СРСР на батьківщину Вітуса Берінга гармати, знайденої на о. Берінга у 1940 р., та однієї гармати з Костанайського музею в Казахстані, є лише 2 гармати, які зберігаються за межами території сучасної Російської Федерації. Це гармати з фондів двох вітчизняних музейних установ – НІЕЗ «Переяслав» та НМІУ.

Цікаво було б в'янути, як і коли потрапила до збірки НІЕЗ «Переяслав» ця гармата, як і інша чавунна гармата XVIII ст., що не має клейма. Це завдання є не таким простим. Справа у тому, що до 2013 р. обидві названі гармати не мали жодної документації. За свідченнями ветеранів НІЕЗ «Переяслав» гармати було встановлено при вході на територію колишнього

Михайлівського монастиря у Переяславі на самому початку 60-их рр. XX ст., де вони й перебували аж до моменту передачі приміщення Михайлівської церкви у спільне користування з релігійною громадою у 2010 р. (рис. 6). Назване місце розташоване на території колишньої Переяславської фортеці, де з другої половини XVII ст. й майже до кінця XVIII ст. знаходився московський (російський) військовий гарнізон, що у XVIII ст. мав на своєму озброєнні й чавунні гармати різного калібру. Як вказано у довіднику другої половини XIX ст. «Городские поселения в Российской империи»: «В 1654 году в Переяславской Успенской церкви Богдан Хмельницкий и войсковая старшина присягнули на подданство всей Малороссии царю Алексею Михайловичу и Переяславль, подобно Нежину и Чернигову, был в числе «уверительных» малороссийских городов, в которых для спокойствия края, были поставлены русские отряды. ... Земляная крепость в Переяславле существовала еще в 1727 году: она находилась под управлением особых комендантов, присылаемых из Киева, и гарнизон ее составляли солдаты, жившие там домами» [5, с. 181].

Відомий дослідник переяславських старожитностей, історик та голова Переяславського земства А. В. Стороженко у кінці XIX ст. з жалем відзначав: «По нынешней терминологии переяславских жителей Михайловская церковь находится в «крепости», так как она стоит внутри крепостного вала, насыпанного козаками и пленными шведами в 1709 году. Теперь времена изменились: ничего напоминающего о войне не найдется в нынешнем Переяславе; по крепостным валам мирно блуждают жидовские козы, и только обломок пушки, валяющийся на «цвинтари» Михайловской церкви, напоминает посетителю о давно минувших грозных временах» [10, с. 59].

Безумовно, уламок гармати, який спостерігав біля Михайлівської церкви А. В. Стороженко, не міг належати жодній з двох гармат, історичну долю яких ми намагаємося встановити. Однак, у літературі є ще одна цікава згадка про старовинні гармати, пов'язана із Переяславом. Вона розміщена у першому випуску «Записок Українського наукового товариства дослідження й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині», який вийшов друком буремного 1919 р. У рубриці «Охорона пам'яток старовини та мистецтва» цього видання зазначено:

«Переяслав.

При повітовій земській Управі засноване, як окремий відділ, Бюро охорони старовини, культури та мистецтва; завідує Тимошук. Помешкання і приміщення для речей, врятованих від знищення, відведено в будинку Духовного Училища. Туди між іншим звезено.

З Ташані, з маєтку К. А. Горчакова, старовинні меблі, частина бібліотеки, керамічні вироби, бронза і між нею праці Моне, черепи і шкури звірів, гравюри. Друга частина бібліотеки і картини зберігаються в Ташані при школі (При розгромі цього маєтку багато речей знищено).

З с. Воскресеньського, з маєтку насл. І. М. Канієвського, вивезено до двох десятків картин і портретів, 2 гобелени, кільканадцять українських килимів, хрусталь і бібліотека.

З с. В'юнища, з маєтку насл. С. Н. Ісаєвича гравюри, картини та 2 старовинних пушки» [2, с. 102–103].

Привертає увагу, що старовинних гармат саме дві, а не одна чи три. Цей факт викликає підозру, що цими «старовинними пушками» теоретично можуть виявитися саме ці дві гармати з-під Михайлівського монастиря. Слід мати на увазі, що переяславські гармати мають дуже велику вагу, а музей у Переяславі, якого було створено спочатку як Бюро охорони старовини, культури та мистецтва, упродовж 1918–1946 рр. 7 разів змінював своє розташування: приміщення колишнього духовного училища, колишньої чоловічої гімназії, будинок на вул. Набережній (нині – Магдебурзького права), знову колишня чоловіча гімназія (трудова школа), будинок на місці сучасної художньої школи, будинок на розі вул. Києвобрамської та Великої Підвальної, будинок А. Й. Козачковського на суч. вул. Т. Шевченка. Постійно перевозити ці гармати було б технічно занадто складно.

Для вивчення того шляху, який привів ці гармати до збірки НІЕЗ «Переяслав», нами було опитано групу ветеранів та співробітників Заповідника, серед яких Г. І. Козій, В. В. Нікітіна, Л. О. Годліна, Г. М. Бузян, В. М. Скряга, Л. М. Набок, М. В. Роздобудько, В. Ф. Воловик, а також О. М. Жам та Д. А. Тетеря. У результаті опитування виявилось, що є кілька усних версій появи цих гармат у Переяславі й деякі з них кардинально відрізняються між собою.

Так, за однією з версій, гармати було привезено М. І. Сікорським до Переяслава з Києва чи іншого міста, можливо їх було передано з Київського державного історичного музею. Це цілком можливо, враховуючи значну кількість експонатів, які передавалися цим музеєм у 1950–1960-ті рр. до Переяслав-Хмельницького державного історичного музею. Також слід пам'ятати, що у сучасному НМІУ зберігається ще одна (але 2-фунтова) гармата з таким же клеймом Каменського заводу, походження якої встановлено лише приблизно. На думку А. М. Баранніка, вона походить з території колишньої Печерської фортеці у Києві, де у середині XVIII ст. зберігалось 124 гармати [1, с. 13].

За іншою версією, яка веде своє походження від М. І. Сікорського, обидві гармати було виявлено на березі р. Трубіж, поряд з т.зв. «Петровським бастионом» біля Михайлівського монастиря, де вони лежали, засипані ґрунтом. Версія також достатньо правдоподібна, враховуючи той факт, що у 1958–1959 рр. за допомогою бульдозера було повністю знесено насип цього бастиону XVIII ст. У результаті з'явилася можливість провести повноцінні археологічні розкопки комплексу пам'яток, виявлених у його товщі й лише частково досліджених у 1955–1956 рр. Восени 1959 р. цю роботу розпочала експедиція Переяслав-Хмельницького державного історичного музею під керівництвом М. І. Сікорського, а у 1960 р. – Переяслав-Хмельницька комплексна дренньоруська експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом Р. О. Юри, у якій брали участь і працівники Переяслав-Хмельницького музею. Однак звіти про названі археологічні дослідження не містять жодної інформації про знахідки чавунних гармат, хоч крім давньоруських пам'яток та матеріалів там згадується й про виявлення гончарної печі XVII ст. [14].

Згідно з третьою версією появи названих гармат у Переяславі, їх знайшов та привіз до Переяслава один з видатних переяславських музейників М. І. Жам. Слід мати на увазі, що М. І. Жама було призначено на посаду наукового співробітника Переяслав-Хмельницького історичного музею з 3 березня 1960 р. [8], а з 17 вересня 1960 р. його було призначено виконувачем обов'язків завідувача філіалом Михайлівська церква [6]. Невдовзі після цього, на самому початку 60-их рр., біля Михайлівської церкви й з'явилися названі гармати.

На останній версії зупинимося детальніше. Згідно зі свідченнями колишнього головного інженера Заповідника В. М. Скрыги, у 70-их рр. ХХ ст. серед його співробітників передавалася розповідь про обставини перевезення названих гармат. Згідно з цією розповіддю, гармати до Михайлівської церкви було привезено М. І. Жамом з м. Полтави. Зазначалося, що вони стояли там вкопані вертикально у землю у кількості близько десятка, співробітники Переяслав-Хмельницького музею змогли завантажити до кузова та причепа автомобіля ГАЗ-51 лише 2 гармати, які протягом двох днів везли до Переяслава-Хмельницького. Упродовж цього часу автомобіль неодноразово доводилося ремонтувати, через надмірну вагу гармат не витримували шини, їх доводилося міняти, й до пункту призначення автомобіль приїхав, за висловом В. М. Скрыги, «на трьох колесах».

Названа версія має одне слабе місце – згідно з книгою наказів Переяслав-Хмельницького державного історичного музею М. І. Жам у цей період (1960 р.) не виїздив до м. Полтави у відрядження. Натомість, згідно з наказом № 36 від 10 грудня 1960 р. йому було наказано виїхати до м. Кременчук (Полтавська обл.) «за получением пушки. Срок командировки с 11 декабря по 14 декабря 1960 г.» [7].

Як відомо, у Кременчуці у XVII–XVIII ст. знаходилася фортеця, де були й фортечні гармати, які могли залишатися там ще й у ХХ ст. Прикметно, що історико-краєзнавчий музей у м. Кременчук фактично було відкрито лише влітку 1937 р., він недовгий час пропрацював та був знищений під час Другої світової війни. 1966 р. було прийнято Постанову Ради Міністрів УРСР про відновлення роботи Кременчуцького історико-краєзнавчого музею, яка, проте, була втілена у життя лише через 9 років – у 1975 р. [3]. Таким чином, коли 1960 р. до Кременчука приїхали співробітники Переяслав-Хмельницького історичного музею для отримання гармати, то власного історико-краєзнавчого музею тут не було, й вони могли вивезти стільки гармат з території колишньої фортеці, скільки можна було завантажити на їх автомобіль. Що й було, очевидно, зроблено.

Отже, найбільш вірогідною версією появи у Переяславі-Хмельницькому двох чавунних гармат XVIII ст. є саме остання версія – очевидно, їх привіз у грудні 1960 р. з м. Кременчук Полтавської обл. науковий співробітник музею М. І. Жам, розмістивши їх біля дзвіниці-трапезної Михайлівського монастиря, біля входу до нього, де вони й пролежали наступні 50 років.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бараннік А. М. Гармата із клеймом «SIBIR:KB / 17Z4» з фондів Національного музею історії України. *Науковий вісник Національного музею історії України*. 2019. Вип. 5. С. 11–17.
2. Діяльність музеїв. *Записки Українського наукового товариства досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині*. Полтава, 1919. Вип. 1. С. 96–97.
3. Кременчуцький краєзнавчий музей. *Вікіпедія*: веб-сайт. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення: 01.04.2020).
4. Науково уніфікований паспорт № ЗС-12. НІЕЗ «Переяслав».
5. Переяслав. *Городские поселения в Российской империи*. СПб., 1864. Т. 4. С. 179–183.
6. Приказ № 27 по историческому музею от 17 сентября 1960 г. Книга приказов историко-культурного заповедника г. Переяслав-Хмельницкий (июль 1957 – декабрь 1964 г.).
7. Приказ № 36 по историческому музею от 10 декабря 1960 года. Книга приказов историко-культурного заповедника г. Переяслав-Хмельницкий (июль 1957 – декабрь 1964 г.).
8. Приказ № 4 по Переяслав-Хмельницкому историческому музею от 2 марта 1960 года. Книга приказов историко-культурного заповедника г. Переяслав-Хмельницкий (июль 1957 – декабрь 1964 г.).
9. Русские пушки (1701–1877). *Вікіпедія*: веб-сайт. URL: <https://cutt.ly/GwdMRpL> (дата обращения: 15.03.2020).
10. Стороженко А.В. Очерки переяславльской старины. Киев, 1900. 236 с.
11. Тимофеев А. Неизвестная пушка Каменского завода в Переяславе-Хмельницком. *Каменск-Уральский. Страницы истории*: веб-сайт. URL: <http://history-kamensk.ru/history/202-neizvestnaja-pushka-kamenskogo-zavoda-v-perejaslave-hmelnickom.html> (дата обращения: 10.11.2019).
12. Чикина Ж. И. Пушки II-й Камчатской экспедиции Витуса Беринга. *Каменск-Уральский. Страницы истории*: веб-сайт. URL: <https://history-kamensk.ru/history/207-pushki-ii-kamchatskoi-ekspedicii-vitusa-beringa.html> (дата обращения: 15.03.2020).
13. Шкалы гладкоствольной артиллерии использовавшейся до 1877 г. *Военно-морской флот России*: веб-сайт. URL: <http://www.navy.su/other/shkala.htm> (дата обращения: 15.03.2020).
14. Юра Р. О., Сікорський М. І., Асеев Ю. С. Звіт про роботу Переяслав-Хмельницької комплексної дренв'юрської експедиції ІА АН УРСР в 1960 р. НА ІА НАНУ. 1960/13. 13 с.

Olena Kolybenko, Oleksandr Kolybenko

**UNIQUE CANNON OF 1724 FROM THE FUND COLLECTION OF
THE NHER «PEREIASLAV»**

The article deals with such a rare military and historical site as iron cannon of the XVIII century with a broad arrow from the fund collection of National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav». An attempt was made to find out how and when it got to the Pereiaslav-Khmelnytskyi State History Museum.

Keywords: *cannon of the XVIII century, National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav», Pereiaslav-Khmelnytskyi State History Museum, Kamensk iron-foundry, broad arrow, St. Michael's Church.*

Рис. 1. Гармата 1724 р. з фондової колекції НІЕЗ «Переяслав». Загальний вигляд. Фото В. Ревеги

Рис. 2. Гармата 1724 р. з фондової колекції НІЕЗ «Переяслав». Дульний отвір. Фото В. Ревеги

Рис. 3. Гармата 1724 р. з фондової колекції НІЕЗ «Переяслав». Клеймо. Фото В. Ревеги

Рис. 4. Гармата 1724 р. з фондової колекції НІЕЗ «Переяслав». Вензель з короною на чоповому зрізі. Фото В. Ревеги

Рис. 5. Гармата 1724 р. з фондової колекції НІЕЗ «Переяслав». Гаріль донної частини. Фото В. Ревеги

Рис. 6. Гармата 1724 р. з фондової колекції НІЕЗ «Переяслав» біля входу на територію Михайлівського монастиря. Фото В. Набока

УДК 94(477.84)''15/16''72

*Ірина Майба
(Збараж)*

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДЗАМОЧАНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ ЯК ФОРТИФІКАЦІЙНОЇ СПОРУДИ БУЧАЧЧИНИ. ПРОЄКТНІ ПРОПОЗИЦІЇ ВИКОРИСТАННЯ ЗАМКУ

У статті подається історія села Підзамочок та розташованого там замку, з'ясовуються його історичні особливості та місце у класифікації оборонних споруд Тернопілля та фортець Бучаччини кінця XVI – початку XVII ст., досліджуються особливості гербової композиції та архітектури фортеці як зразка оборонної архітектури Правобережної України.

Ключові слова: Підзамоцька фортеця, с. Підзамочок, золототкацька майстерня, оборонний елемент Бучацької фортеці, Ян Бучацький (Творовський), картуш з гербом Пілявітів-Творовських-Бучацьких, оборонна архітектура Правобережної України, ренесансовий декор, проєкт реставрації А. Поліщука, граф Микола Потоцький, паперова мануфактура.

Підзамочок-замок – фортифікаційна споруда, пам'ятка архітектури національного значення. Він розташований на плоскогір'ї, на стрімкому лівому березі р. Стрипа, на західній околиці с. Підзамочок Бучацького району, на північ від м. Бучач.

У польських джерелах доволі часто зустрічаються відомості про цю пам'ятку архітектури. Так, Кунжек згадує, що «на відстані 1 км від Бучача

знаходиться село Підзамочок. Тут знаходяться руїни замку Бучацьких» [1, с. 223]. Подібні відомості про село знаходимо і в довіднику по воєводству Тернопільському, а в дослідженнях М. Ортовіч зазначається, що «на північ від м. Бучача, над р. Стрипою є кам'яний залізничний віадукт. За віадуктом, на відстані 2 км, розташоване село Підзамочок, де на урвищі над Стрипою знаходяться руїни замку Бучацьких» [2, с. 143].

Перша писемна згадка про с. Підзамочок датується 1785 р. Свою назву селище отримало від старовинного замку, який був закладений 1600 р. за сприяння власника навколишніх сіл Яна Кшиштофа Бучацького-Творовського, сина барського старости Миколи Бучацького і Анни Магдалени (дочки князя Миколи Радзівілла, віленського воєводи) [3, с. 227]. Про це свідчить збережений напис над головною в'їзною брамою, де також є герби засновників замку, що мав служити сільською панською садибою.

Першим власником Підзамоцької фортеці був Ян Збожний з роду Бучацьких-Творовських, який побудував замок 1600 р. Родина подільських шляхтичів Бучацьких, як і багато інших панських родин (Язловецькі, Збараські) отримала своє прізвище від м. Бучача. Вперше ця родина згадується в історичних джерелах 1260 р. Ставши дідичем Бучача, Ян Бучацький побудував у Підзамочку замок. Помер він 1602 р. у віці 30 років. Його брат, Юрій Войтіх поставив йому надгробну плиту у Бучацькому костелі.

1542 р. рід Бучацьких згасає і м. Бучач з околицями переходить до Творовських, від них до Гольських, а пізніше до Потоцьких. За послуги в поширенні польського володіння на Поділлі Бучацькі дістали в цьому краї величезні маєтки й управляли ними у середині XV ст. Останньою з Бучацьких герба «Абданк» була Катажина, донька померлого 1501 р. галицького каштеляна і руського воєводи Якуба Бучацького, з якою бучацькі маєтки разом із замком перейшли до Творовських герба «Пилява». З того часу Творовські почали себе називати князями Бучацькими герба «Пилява». Першим з їх роду був Ян Власницький герб Творовський III Серадзі, котрий прибув на Поділля і поступив на службу до князя Костянтина Острозького.

Після смерті одного з Бучацьких – Івана, його сестра одружилася з Андрієм Потоцьким, і Бучач зі своїми околицями став власністю роду Потоцьких. Вся подальша доля села та фортеці була нерозривно пов'язана вже з родом Потоцьких. Далі власником замку був Стефан Потоцький (Stefan Potocki), який помер 1631 р. Наступним його власником стала Марія Могиланка (Maria Mohylanka), донька молдовського господаря.

Як і більшість замків нашого краю, замок в Підзамочку не минула доля руйнувань. 1648 р. замок штурмувала козацька армія Богдана Хмельницького. Відомо, що обороною замку в той час керував Ян Потоцький (Jan Potocki). У 1665 та 1667 рр. безуспішно замок штурмували татари. Під час облоги Бучача п'ятсоттисячним турецьким військом під проводом султана Магомета IV вже у 1672 р. частково постраждали мури замку у Підзамочку [8; 11]. 1676 р. його було знищено турецькою армією під командуванням паші Ібрагіма Шейтана. Коли дощенту знищено замок, у джерелах є розбіжності: Кунжек Т., Ортовіч М. фіксують 1672 р., Чоловський А., Беловський А., Баронч С. вказують на 1676 р.

З літературних джерел відомо, що приблизно до 1780 р. замок був житловим [6]. Тоді фортеця належала Миколі Потоцькому, котрий, цілком можливо, відбудовував його. Про це немає згадок у літературі, однак можна висловити таке припущення, бо саме у першій половині XVIII ст. граф Потоцький частково відбудував Бучацький замок, який у середині XVIII ст. мав ще непоганий вигляд. Упродовж 1807–1869 рр. у фортеці діяла папірня, що працювала на енергії води.

Пізніше замок у Підзамочку поволі занепадав і перетворювався на руїну. Власники втратили до нього інтерес і на початку XIX ст. Кастан і Павло Потоцькі вирішили розібрати мури замку та продати каміння як будівельний матеріал. Так само вони вчинили з Бучацьким замком. Тоді дуже постраждали обидві пам'ятки. На початку XIX ст. замок було покинуто (рис. 4).

У Підзамочку знайдено й ідентифіковано дуже цікаву історико-культурну пам'ятку XIX ст. – приміщення колишньої золототкацької майстерні, яка проіснувала найдовше з усіх подібних українських виробництв [7; 2].

Відповідно до архівних документів, вона була створена 1879 р. в Підзамочку представниками відомого вельможного роду Потоцьких з метою виготовлення тканини, яка б не поступалася своєю красою та якістю дорогому заморському кравові. Тканину ту називали тоді «макатою» (від назви дорогої турецької тканини, якою застеляли дивани в будинках багатіїв). Ткали «макату» на шовковій основі золотими і срібними нитками. Особливістю ж композиції малюнка було розміщення в центрі великого восьмикутного орнаменту в східному стилі. Зауважимо, що, через певну спорідненість промислу зі східним мистецтвом золототкацтва майстерню під Бучачем ще називали «персіярнею». А почали її створювати відтоді, як у 1818 р. вельможа Марселій Потоцький зацікавився роботами талановитого ткача з Бучача Іліяна Нагорянского, котрий походив начебто з Болгарії.

Унікальність облаштованої Потоцькими під Бучачем майстерні полягала в тому, що її виробництво об'єднало кращі традиції золототкацтва XVII – XVIII ст.

Замок в с. Підзамочку, або як його ще називають Підзамче, належав до Бучацьких маєтків. Він входив, як і неіснуючий тепер домініканський монастир, до оборонних елементів Бучацької фортеці. Замок простояв цілком недовго, менше століття. У другій половині XIX ст., коли утворилося «Коло консерваторів», котре вивчало пам'ятки архітектури Галичини, замок привернув увагу дослідників. Консерватори описували та фотографували пам'ятки, ставили їх на облік. На жаль, не збереглися матеріали з цього часу про Підзамочок. Є лише згадка у літературі, що у 30-их рр. XX ст. руїни замку були законсервовані [9].

Замок за його 400-літню історію багато разів нищили, але потім все одно відбудовували. Про це свідчать записи француза д'Алейрака, який 1684 р. перебував на Бучаччині. Залишки замку репрезентують перехідний етап до будівництва регулярних укріплень проти-бастіонного типу на подільських землях.

У листопаді 2008 р. Кабінет Міністрів України видав постанову про включення замку в с. Підзамочку до Національного заповідника «Замки Тернопілля».

Відділом охорони експлуатації, реставрації, паспортизації, історії архітектури та науковим відділом НЗ «Замки Тернопілля» 2010 р. було проведено паспортизацію пам'ятки (охоронний № 657).

2011 р. було проведено огляд технічного стану будинків, споруд та оформлено акти технічного стану на пам'ятку. Наступного року було розчищено частину завалу на в'їзній брамі та відновлено кладку частини стіни. 2013 р. була проведена чистка самосівних кущів та дерев, розібрано завал біля житлового будинку, проводились консерваційні роботи. 2014 р. були проведені роботи по благоустрою території. Рішенням сільської ради с. Підзамочок було видано дозвіл НЗ «Замки Тернопілля» на розробку технічної документації із землеустрою «Замку XVI ст.». Минулого року у с. Підзамочок відремонтували зламаний шлагбаум, провели роботи з благоустрою території, виготовили та встановили бігборд «Свято у Старому замку», а також виготовили ворота на в'їзній брамі [10].

Розвиток туризму у даному регіоні потребує впровадження нових заходів та внесення проектних пропозицій використання фортеці як туристичної локації. Ця територія має значний потенціал для розвитку екотуризму, сільського туризму, пішохідного, кінного, екстремального, дельтапланеризму, частково – спортивного та культурно-історичного туризму.

Як зазначалося вище у фортеці діяла папірня, чи не тому село відоме й паперовими витинанками – «Фіранки» та «Рушники», витяті ножицями, які своєю формою нагадують вишиті. Багата уява та фантазія майстрів давали змогу творити чудові паперові прикраси у вигляді розеток. Розквіт цього народного мистецтва припав на 1930 – 1950-ті рр.

Саме тому проект по розвитку дельтапланеризму включатиме також і сприяння розвитку цього давнього ремесла, аби відновити культурні традиції. Для цього планується знаходити умільців у сусідніх селах, а також запрошувати гостей з-за кордону, які займаються іншими зникаючими видами рукоділля для обміну досвідом.

Цей проект прагне впровадити НЗ «Замки Тернопілля» разом із іноземними та українськими партнерами, котрі мають великий досвід у дельтапланеризмі. На території фортеці у Підзамочку потрібно створити умови для проживання туристів, спортсменів, прорекламувати і висвітлювати ці заходи в засобах масової інформації.

Створення апарата та тренування на ньому повинні проходити організовано, під наглядом інструкторів. Тому планується залучити польських інструкторів та спортсменів для навчань туристів і контролю за самими польотами, монтуванням дельтаплану та його технічним обслуговуванням. Поряд з дельтапланеризмом туристичною атракцією стане стародавній замок, що є об'єктом заповідника. Вже розроблений туристичний маршрут та екскурсійний матеріал. «Замки Тернопілля» у разі реалізації проекту забезпечить доставку туристів та проведення екскурсій.

Дипломант НУ «Львівська політехніка» Андрій Поліщук під керівництвом М. Бевза та М. Гайди розробив 1955 р. проект реставрації замку в с. Підзамочок. Цей проєкт отримав нагороду на Міжнародному конкурсі дипломних проєктів з реставрації ім. Я. Захватовича у Варшаві. 1995 р. А. Поліщук розробив проєкт реконструкції та пристосування замку, яким запропоновано відтворити фортифікації, палацовий корпус, надбрамну вежу, південно-західний бастион та замковий парк (рис. 2, 3).

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

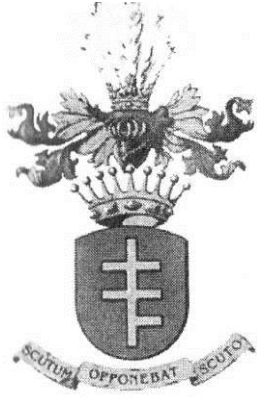
1. Kunzek T. Przewodnik po Tarnopolskim województwa. Tarnopol. S. 223.
2. Przewodnik po województwie Tarnopolskim. Tarnopol, 1928. S. 46.
3. Ortovich M. Ilustrowany przewodnik po Galicji. Lwów, 1914. S. 143
4. Baracz S. Ruiny zamku w Pidzamochock. Warszawa, 1881. S. 227.
5. Baracz S. Ruiny zamku w Pidzamochock. Warszawa, 1881. S. 227.
6. Czołowski A., Janusz W. Historia i zabytki Ternopil województwa. Tarnopol, 1926. S. 97.
7. Мичко С., Мельниченко Т. Майстерня золотих ткачів. *Україна молода*. 5.10.2004.
8. Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej. *Teka konserwatorska*. Lwów, 1892. T. 1. S.10.
9. Ternopil'skoe province. Tarnopol, 1931.
10. Звіт про роботу Національного заповідника «Замки Тернопілля».

*Iryna Maiba
(Zbarazh)*

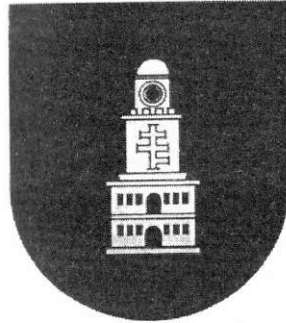
HISTORICAL RESEARCHES OF PIDZAMOCHOK FORTRESS AS THE FORTIFICATION BUILDING OF THE BUCHACH REGION. DESIGN PROPOSALS OF CASTLE USING

In the research work it is described the history of the village Pidzamochock and the castle located there, found out its historical features and place in the classification of the defensive structures of Ternopil region and Buchach regions' fortresses of the end of XVI century – the beginning of XVII century, researched features of the coat of arms composition and architecture of the fortress as an example of defense architecture of the Right-bank Ukraine.

Keywords: *Pidzamochock fortress, village of Pidzamochock, workshop of gold weaving, defensive object of fortress in Buchach, Jan Buchatskyi (Tvorovskyi), cartouche with Piliavity-Tvorovskyi-Buchatskyi's coat of arms, defensive architecture of right-Bank Ukraine, Renaissance decor, restoration project of A. Polishchuk, earl Mikolaj Potocki, paper manufactory.*

Власницький герб
«Пилява».

Герб за печатками
XIX ст.
(реконструкція
А.Гречила)

Рис. 1. Герб «Пилява» роду Буцацьких-Творовських

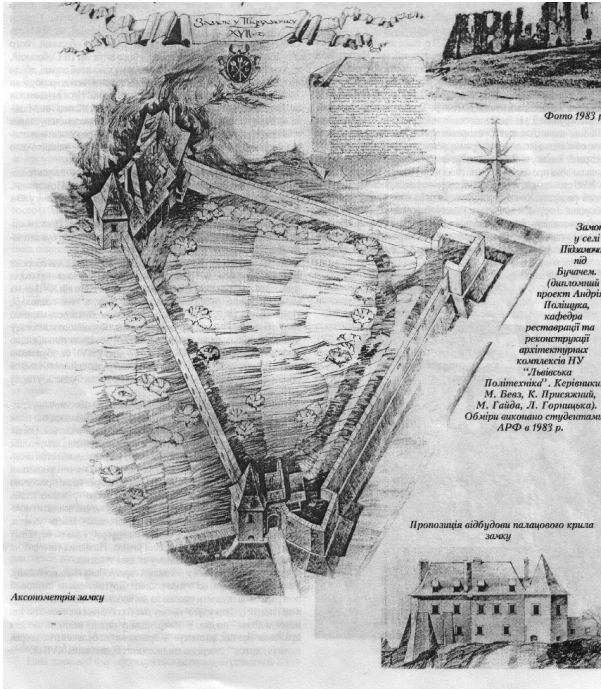

Рис. 2. Аксонометрія замку

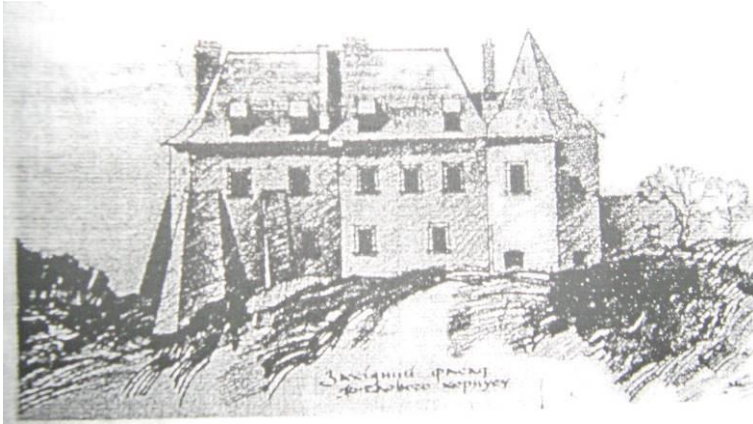

Рис. 3. Проект житлового корпусу А. Поліщука

Рис. 4. Залишки замку

УДК 94(477.47):72

*Ірина Мельник
(Київ)***ДО ІСТОРІЇ БУДІВЛІ НАЦІОНАЛЬНОГО ЦИРКУ УКРАЇНИ**

У статті досліджується історія будівлі, у якій нині розміщено Національний цирк України. Простежується історія вибору місця для розташування та з'ясовується специфіка форми будівлі українського цирку.

Ключові слова: Київ, цирк, пам'ятка історії та архітектури, Петро Крутіков, Валентин Жуков.

Циркове мистецтво завжди вабило людей своєю оригінальністю та видовищністю. Яскравого вираження воно набуло у виступах скоморохів та ярмаркових балаганів, приборкуванні хижих звірів, кінних видовищах тощо.

У Києві циркові вистави до 1903 р. можна було побачити лише на майданах у дерев'яних спорудах чи брезентових наметах. На ярмарках та народних гуляннях популярними були публічні виступи мандрівних клоунів, фокусників, акробатів, силачів. Сучасний же київський цирк знаходиться за адресою: м. Київ, Площа Перемоги, 2.

Цікаво, що на форму будівлі цирку в Києві вплинула саме специфіка циркових номерів з кіньми. Це пов'язано безпосередньо з іменем засновника стаціонарного цирку – Петром Крутиковим. Він був спортсменом, дресирувальником та цирковим наїзником.

Петро Крутіков закінчив юридичний факультет Київського університету і впродовж п'яти років служив чиновником з особливих доручень при канцелярії Київського, Волинського, Подільського генерал-губернатора, у Київській судовій палаті. Покинувши службу заради захоплення – дресирування коней. Придбавши садибу на сучасній вул. Велика Васильківська, 36, мешкав у ній, побудувавши поряд манеж на 200 місць і з 1890 р. давав тут публічні вистави 2–3 рази на рік. За сім років він видресирував близько 250 коней [3]. Це був найбільший цирк у Європі (рис. 1). Будівля була цегляною, двоповерховою, з великим триярусним залом, електричним освітленням, над манежем височів купол.

На жаль, споруда була зруйнована 1941 р., а пізніше на її місці було збудовано універмаг «Україна».

Майже два десятиліття потому у Києві стаціонарного цирку не було. У листопаді 1960 р. було завершено будівництво нової будівлі київського цирку, розрахованого на 1900 місць, за проектом архітектора Валентина Жукова (рис. 2, рис. 3).

Це триповерхова монументальна споруда з колонадою біля входу, до якої ведуть широкі напівкруглі сходи. Покриття виконано у вигляді купола, що завершується башточкою і шпилем. Зовнішнє облицювання виконане у світлих тонах – стіни облицьовані керамічною плиткою, колони – інкерманським каменем, цоколі – рожевим гранітом. Для побудови купольного покриття була застосована новаторська технологія. Оболонка купола має п'ять конусних

поясів, кожен з яких зібраний з 32 однакових залізобетонних панелей. Сферична оболонка радіусом 31,17 м зі стрілою підйому 7,75 м спирається на кільце діаметром 42,3 м; на ній встановлено верхнє опорне кільце діаметром 13,6 м [2]. Особливістю будівлі є сполучення круглої і прямокутної форм, що утворює внутрішнє подвір'я. Його використовують для вигулу тварин.

Будівля має загальний обсяг 77 850 м³. Є кілька фойє, кафе-буфети, додатковий манеж з балконом, технічні приміщення.

Будівля цирку розташована на місці колишньої залізної Церкви Іоанна Златоуста. Доля культової релігійної споруди була визначена радянською комуністичною ідеологією і 1934 р. 85 тон чавуну (з цього матеріалу побудована церква) було використано на благо держави.

Варто зазначити, що саме на цьому місці, починаючи з 1858 р. щовівторка, щочетверга та щоп'ятниці функціонував ринок. Він мав сторічну історію, яка також закінчилася під гаслом комуністичної розбудови. 1946 р., у зв'язку з післявоєнним покращенням архітектурного вигляду міста, ринок було офіційно ліквідовано. Сама площа мала неофіційну назву – Єврейський базар. Назва походить від національності більшості продавців. Оскільки ринок був дуже популярним серед киян, то неподалік від нього провели залізничну колію та збудували залізничний вокзал, а у 80-ті рр. XIX ст. до ринку простягались вже і трамвайні колії. У прилеглих будинках почали відкриватися маленькі крамнички.

Як відомо з історії, цирк почав своє існування з вертепів на ярмарках та показів прояву надзвичайної сили чи витривалості, дресури, жартівливих сценок, виступів клоунів. Вочевидь, саме це місце в Києві, куди з'їжджалося і сходилося багато людей й обумовило розташування будівлі цирку.

Нині у цій будівлі розміщений Національний цирк України. У штаті київського цирку працюють артисти різних жанрів, є балетна трупа і власний колектив музикантів. У циркових програмах, крім демонстрації традиційних номерів відбуваються експериментальні виступи. Сьогодні циркове мистецтво – це своєрідний синтез театру, танцю, цирку та режисури. Щороку до новорічних шкільних канікул створюються дитячі циркові програми, присвячені ялинковим та різдвяним святкам.

Українські майстри, які гастролюють у США, Італії, Китаї, Монголії, Франції, Японії та інших країнах, готують свої номери у Київському Національному цирку України, який сьогодні має потужну постановочну, творчу та технічну базу з підготовки і випуску нових атракціонів, номерів та сучасних шоу-вистав. При Національному цирку України створено музей циркового мистецтва.

Розпорядженням Київської міської державної адміністрації від 11.03.1998 № 520 Державний цирк набув статусу пам'ятки історії та архітектури місцевого значення (охоронний № 332).

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Історія Цирку: веб-сайт. URL: <https://www.circus.kiev.ua/history/> (дата звернення: 14.04.2020).

2. Рибак М. Київський цирк: люди, події, долі: нариси історії Київського цирку. Київ, 1995. 174 с.

3. Садиба 1874, в якій проживав Крутиков П. С., містився Український Червоний Хрест: веб-сайт. URL: http://pamyatky.kiev.ua/streets/pushkinska/sadiba-1874-v-yakiy-prozhivav-krutikov-p-s_-mistivsvya-ukrayinskiy-chervoniy-hrest (дата звернення: 14.04.2020).

*Iryna Melnyk
(Kyiv)*

HISTORY OF BUILDING THE NATIONAL CIRCUS OF UKRAINE

The article explores the history of the building that now houses the National Circus of Ukraine. The location of the circus in Kyiv was analyzed. The specificity of the shape of the building of the Ukrainian circus is revealed.

Keywords: Kyiv, Circus, monument of architecture, building, Petro Krutikov, Valentin Zhukov.

Рис. 1. Будівля стаціонарного цирку в Києві, збудована П. Крутиковим.
Фото з офіційного сайту Національного цирку України

Рис. 2. 1959 рік. Будівництво цирку на
Площі Перемоги в Києві

Рис. 3. 1960 рік. Будівля цирку.
Фото з офіційного сайту Національного цирку України

УДК 94(477.47-21):72

*Тарас Нагайко
(Переяслав)***ДО ІСТОРІЇ СПОРУДИ З АНСАМБЛЮ ВОЗНЕСЕНЬСЬКОГО
МОНАСТІРЯ У ПЕРЕЯСЛАВІ**

У статті розглядається проблема сучасного стану павільйону над підземними комунікаціями колишнього Свято-Вознесенського монастиря у Переяславі.

Ключові слова: *Свято-Вознесенський монастир, павільйон, заходи, руйнація.*

У одному з центральних кварталів Переяслава, периметр якого утворено вулицями Т. Шевченка, Г. Сковороди, Б. Хмельницького та М. Сікорського, на території, яку раніше займало військове містечко, знаходиться комплекс споруд колишнього чоловічого монастиря – Свято-Вознесенського. До його ансамблю входять Вознесенський собор (1695–1700); дзвіниця (1776), будинок колегіуму (1753), а також павільйон (1702) над входом до підземних комунікацій та частина монастирської стіни (початок ХІХ ст.).³

Архітектурні об'єкти Свято-Вознесенського монастиря у Переяславі неодноразово ставали предметом уваги науковців [1; 2; 4; 5; 6; 7; 8].

Будівля Свято-Вознесенського собору та його дзвіниця виступають зримою домінантою забудови центральної частини міста. Через свій естетичний вигляд та історичне значення у 1845 р. цей ансамбль був змальований Т. Г. Шевченком. Завдяки ракурсу, обраному митцем, на передній план потрапило зображення цікавого архітектурного об'єкту (рис. 1). Ця будівля є однією з тих капітальних цегляних споруд, що входила до архітектурного комплексу Вознесенського монастиря упродовж ХVІІІ – початку ХІХ ст. (рис. 2). Вона виконана у стилі близькому до т. зв. «козацького» або «українського» бароко. Різні джерела подають наступні відомості щодо її призначення: 1) монастирський льох, 2) будівля колишньої консисторії, 3) каплиця.

На цей час нам не вдалося виявити документальних відомостей, які б дозволили напевно говорити про функціональне призначення цього об'єкту. На сучасному етапі напевно можна вважати, що споруда виконувала функцію захисного павільйону над входом до підземної частини комунікацій собору. Аналіз вигляду сегментів її підземної частини доводить, що вона могла мати одразу кілька функцій. Перша – інженерна. Адже рукавами, що відходять від

³Архітектурні об'єкти колишнього Свято-Вознесенського монастиря входять до переліку пам'яток культурної спадщини національного значення та занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як «Комплекс пам'яток Вознесенського монастиря» (охоронний номер 100031-Н). Зокрема, Вознесенський собор – 100031/1-Н, дзвіниця Вознесенського собору – 100031/2-Н, будинок колегіуму – 100031/1-Н. (Постанова Кабінету Міністрів України від 10.10.2012 № 929).

камер-кімнат відбувалася циркуляція повітря, тож утворювалась своєрідна вентиляційна шахта, що вела безпосередньо до приміщення храму. Враховуючи наявність на території монастиря певної релігійної громади, можливо припустити й те, що ця будівля мала господарське призначення, в підвальній частині могли зберігатися монастирські припаси тощо. Крім того, не виходячи назовні, монастирська братія могла переміщатися у рукотворних тунелях. Не можна виключати й культового значення цього об'єкту, оскільки у підземній частині, у стінах, передбачено ніші, де могли розміщуватися лампади, ікони або ж мощі померлих священнослужителів.

Відповідно до традиції, при монастирі повинна була існувати окремо збудована ризниця для збереження одягу та церковного приладдя. Відомо, що вона з'явилася у 1820 р. [1, с. 184]. Можливо, функцію ризниці до цього часу міг відігравати саме павільйон над входом до т. зв. монастирських печер.

За історичними відомостями, у 1934 р. собор закрили і перетворили на склад, а територію колишнього монастиря зайняла військова частина, яка перебувала там до кінця 1990-их рр. У радянський час робилися спроби збереження історичних об'єктів. Так, на виконання постанови № 2119 Ради міністрів УРСР від 3 жовтня 1953 р. земельна ділянка, де був розташований колишній монастир, набула статусу заповідної [1, с. 185]. Щодо споруди павільйону відомо, що виконком міської ради 11 листопада 1955 р. постановив виділити охоронну зону площею 1 га навколо пам'ятника архітектури – ансамблю Вознесенського монастиря, а сам павільйон (т. зв. «капличку») «над входом до підземних ходів» виділити в окрему охоронну зону на території військової частини. Крім цього, з-поміж документів Виконкому Переяслав-Хмельницької ради також наявні рішення про взяття на облік залишків павільйону (каплички) XVIII ст. по вул. Григорія Сковороди, 54 (Рішення від 22 березня 1982 р. №72 та 19 квітня 1988 р. №73-2). У 1988 р. цей об'єкт рекомендований до занесення до держреєстру нерухомих пам'яток України [3] (рис. 3–5).

На жаль, облікові охоронні заходи не були ефективними настільки, аби вберегти павільйон від руйнування. За останні десятиліття його стан від аварійного наблизився до майже повного занепаду. Зникли: дах, сходи, перекриття, штукатурка стін. Згодом цегла в буквальному сенсі вивітрилася під дією атмосферних явищ. Завдяки дослідженню Д. А. Тетері вдалося зафіксувати стан об'єкту на 2018 р. [9, с. 30–35].

Ще наприкінці 2015 р. ситуація довкола павільйону схвилювала місцевих активістів, які упродовж кількох років намагалися привернути увагу до стану пам'ятки. Місцеві митці-художники ініціювали благоустрій території (рис. 6).

Так, 23 грудня 2015 р. від голови ГО «Переяславський скарб» Т. Ю. Нагайка до голови м. Переяслава-Хмельницького Т. В. Костіна було спрямовано звернення щодо ситуації з павільйоном над входом до підземних комунікацій Вознесенського монастиря. Зокрема, повідомлено, що його стан близький до повної руйнації, наголошувалося на потребі порятунку пам'ятки та використання її як однієї з туристичних принад міста [3].

Упродовж 26–27 грудня 2015 р. активісти здійснили масштабне прибирання території довкола павільйону. У подальшому планувалося провести рятувальні роботи – звести каркас та облаштувати накриття над рештками стін. Утім через відсутність коштів цю ідею реалізувати не вдалося. Тож результатом проявленої ініціативи стало прибирання сміття та вирубання чагарників довкола об'єкту, обнесення периметру його розташування обмежувально-попереджувальною стрічкою. Також було здійснено накриття аварійних ділянок – ям, що утворилися в місцях, де зруйнувалася стеля підземних комунікацій. Однак з часом ці конструкції були пошкоджені невідомими вандалами (рис. 7–8). У наступні кілька років місцевими активістами, а також працівниками НІЕЗ «Переяслав» здійснювалося прибирання довкола пам'ятки.

У 2016 р. було реалізовано кілька ініціатив, щодо актуалізації проблеми стану її збереження. Зокрема, місцевими активістами підготовлено креслення захисного каркасу довкола об'єкту, ТОВ «Науково-дослідний і проєктний центр архітектурної та містобудівної спадщини» було розроблено попередні проєктні рішення з відтворення павільйону. На прохання активістів, 30 березня місцевим телеканалом «Альта» було створено інформаційний відеосюжет (рис. 9). 11 травня 2016 р. у Національному музеї історії України під час презентації проєкту «Родинні гнізда, духовні та мистецькі осердя старої Русі-України» присутньому науковому та творчому загалу було продемонстровано відео- та фотоматеріал – «Капличка» в Переяславі. Споруда комплексу Свято-Вознесенського монастиря». У березні-травні 2016 р. ГО «Переяславський скарб» за підтримки викладачів дитячої художньої школи було організовано тематичний конкурс малюнків вихованців закладу, які у власній інтерпретації зобразили ансамбль Свято-Вознесенського монастиря. За результатами було відкрито виставку у приміщенні школи. 26 травня учасників конкурсу було відзначено подяками. 1 червня НЦК «Зустріч» відкрилася художня виставка «Збережемо минуле – збудуємо майбутнє!», участь у якій узяли місцеві художники О. Зацепкін, Р. Мотузок, Н. Моспан, О. Сусь та ін. Також було презентовано кращі роботи вихованців художньої школи (рис. 10). Центральним мотивом усіх творів виступили архітектурні пам'ятки Свято-Вознесенського монастиря. У межах зазначеної виставки було підготовлено інформаційний стенд, де розміщено візуальні матеріали щодо історії пам'ятки (рис. 11). Зокрема: репродукція малюнку Т. Г. Шевченка «Вознесенський собор у Переяславі» (1845 р.), вигляд комплексу споруд Свято-Вознесенського монастиря (фото початку ХХ ст.), павільйону (фото 20–50-их рр. ХХ ст.), сучасний вигляд залишків павільйону та підземних галерей, фрагмент Історико-архітектурного опорного плану м. Переяслава-Хмельницького, графічні схеми-моделі реконструкції павільйону (автори: А. Ізотов, Є. Совінський).

На сьогодні пам'ятка майже знищена часом та бездіяльністю. Можна констатувати, що заходи ініційовані громадськістю міста лише окреслили проблему та ніяк не вирішили її. На жаль, ні місто, ні розташований у ньому Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» не мають права розпоряджатися роботами по відновленню цього об'єкта через

балансову приналежність пам'ятки. Отож, її майбутнє виглядає вкрай невтішно.

Значений об'єкт може бути врятований лише спільними зусиллями громади, фахівців та держави. Значним прогресом у цій справі могло б бути вирішення питання його статусу, як охоронного так і майнового. Першочерговим завданням є консервація залишків павільйону та створення навколо цього об'єкту культурно-рекреаційного простору. У відновленому вигляді павільйон змальований Т. Г. Шевченком може стати однією з туристичних принад нашого древнього міста.

Допоки ж споруда павільйону зведена ще на початку XVIII ст. в рік відновлення Переяславської єпархії добуває свої останні дні...

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Більченко І. В. Архітектурні пам'ятки Свято-Вознесенського монастиря Переяслава-Хмельницького в обласній переписці по охороні пам'яток Київської області у 50–60-х роках XX ст. *Virtus: Scientific Journal / Editor-in-Chief M. A. Zhurba*. 2018. № 28 (November). С. 184–187.
2. Вечерський В. В. Вознесенський монастир. Пам'ятки архітектури та містобудування України. *Довідник Державного реєстру національного культурного надбання / За ред. А. П. Мардера, В. В. Вечерського*. Київ, 2000. С. 131–133.
3. Звернення голови ГО «Переяславський скарб» Т. Ю. Нагайка до голови м. Переяслава-Хмельницького Т. В. Костіна від 23 грудня 2015 р. (копія).
4. Логвин Г. Н. Вознесенський монастир. *Мистецтво України. Енциклопедія*. Київ: «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1995. Т. 1. А–В. С. 365–366.
5. Мельник В. П. Збереження культурної спадщини. Переяславський Вознесенський собор. *Праці Науково-дослідного інституту пам'яток охоронних досліджень*. Київ: Фенікс, 2007. Вип. 3. С. 88–95.
6. Мельник В. П. Переяславський Вознесенський монастир. Історія та сучасний стан пам'яток. *Могиланські читання 2005*. Київ, 2006. С. 335.
7. Мельник В. П. Проблеми збереження Вознесенського собору в Переяславі. *PEREYASLAVICA: Наукові записки НІЕЗ «Переяслав: зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницький*, 2007. Вип. 1(3). С. 114–117.
8. Набок Л. Собор вознесенія господа Ісуса Христа: XVII–XXI ст. *Православні храми Переяславицини: історія, дослідження, сучасність*. Київ, 2007. С. 82–90.
9. Тетеря Д. А. Підземна споруда на території Вознесенського монастиря у Переяславі. *Підземний простір: освоєння, вивчення, вторинне використання: зб. матеріалів Міжн. наук. конф. (Запоріжжя-Василівка, 25–26 вересня 2015 р.) / Упор. В. І. Мільчев, А. Г. Олененко, К. А. Петрова, В. М. Стойчев, В. М. Філас*. Запоріжжя, 2018. С. 30–35.

Taras Nahaiko
(Pereiaslav)

**BUILDING HISTORY OF THE ASCENSION MONASTERY
ENSEMBLE IN PEREIASLAV**

The article deals with the problem of the current state of the pavilion over the underground communications of the former Holy Ascension Monastery in Pereiaslav.

Keywords: Holy Ascension Monastery, pavilion, activities, destruction.

Рис. 1. Малюнок
Т. Г. Шевченка, 1845 р.

Рис. 2. Фото Свято-
Вознесенського монастиря,
початок ХХ ст.

Рис. 3. Павільйон,
початок ХХ ст.

Рис. 4. Павільйон,
1947 р.

Рис. 5. Павільйон,
1954 р.

Рис. 6. Перше прибирання, 26 грудня 2015 р.

Рис. 7. Підземна частина під павільйоном, 14 січня 2016 р.

Рис. 8. Накриття, 29 грудня 2015 р.

Рис. 9. Микола Товкайло, 30 березня 2016 р.

Рис. 10. Фрагмент художньої виставки, 1 червня 2016 р.

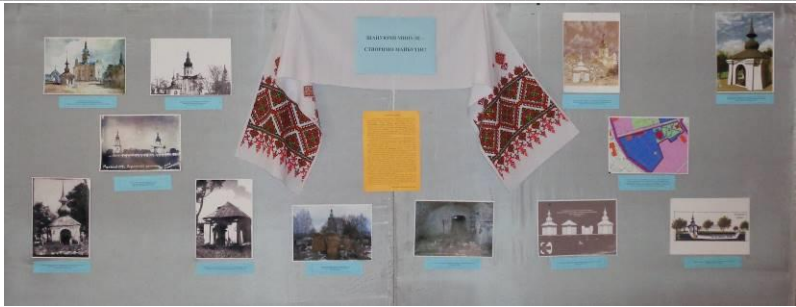

Рис. 11. Фрагмент інформаційного стенду, 1 червня 2016.

УДК 908(477.84):719/726

Любов Шиян
(Вишнівець)

ІНВЕНТАРІ ТА РЕЄСТРИ ЯК ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРИЧНИХ СТУДІЙ ВИШНЕВЕЦЬКОГО ПАЛАЦУ XVIII СТ.

Для проведення історичних студій історико-архітектурних пам'яток, які зазнали великих втрат, необхідна синтетична реконструкція з урахуванням інтелектуального та візуального досвіду епохи, які не охоплюються мистецькими категоріями. У статті проводиться аналіз Вишневецького палацу XVIII ст. з позицій методології культурної історії палаців. На основі інвентарів та реєстрів рухомого майна встановлено, що палац представляв собою складний цілісний просторовий організм, в якому втілювалися стиль життя та мислення своєї епохи.

Ключові слова: культурна історія палаців, Вишнівецький палац XVIII ст., інвентарі, реєстри, інтер'єри.

Серед сучасних напрямів історичних студій «культурна історія палаців» в Україні на відміну від Заходу не є звичною номінацією. Однак потенціал подібних досліджень як особливої інтелектуальної традиції, а також можливість практичного застосування основних положень у сфері охорони пам'яток, зумовлює актуальність студій та визначає їх головні тенденції.

Метою даної статті є спроба проведення культурних студій на прикладі Вишневецького палацового ансамблю XVIII ст. у смт Вишнівець Збараського району Тернопільської області. Попри естетичну самотність об'єкта, його розвиток та морфологічні риси були зумовлені сучасними йому передумовами політичного, економічного і естетико-філософського характеру та комплексом функцій, які закладалися ще під час формування: презентаційною, господарською, рекреаційною та службовою. А, отже, у

межах проведення окремих досліджень дозволяють провести певне узагальнення. У рамках статті зупинимося на двох інвентарях: 1748 та 1761 рр., які містять, на наш погляд, найбільш повні описи інтер'єрів палацу та його служб з наявним там рухомим майном. Головне завдання дослідження полягає у необхідності реконструкції теоретичних та практичних аспектів, пов'язаних з формуванням та функціонуванням комплексу як об'єкта, через який репрезентувалися соціальні та політичні ідентичності. Методологія культурної історії палаців зазначає, що постать власника при цьому є визначальною.

Вишневецький палацовий ансамбль був побудований у 30-их рр. XVIII ст. на замовлення князя Михайла Серватія Вишневецького (1680–1744 рр.), одного з найбільших магнатів в історії Речі Посполитої. Попри бурхливі політичні події кінця XVII – початку XVIII ст. його маєток оцінювали у 14 млн. злотих, а це близько 30 ключів на теренах Волині, Білорусії та Литви. За відносно короткий час князь перебудував напівзруйнований родовий замок у пишну резиденцію [9, с. 427].

Планувальні характеристики ансамблю визначалися, насамперед, захисними властивостями місцевості, адже ядро комплексу – оборонний замок XVI–XVII ст. Функціонально-композиційні зв'язки його структурних частин сформувалися до кінця 40-их рр. XVIII ст.

Вишневецький палац був збудований за так званою тридільною схемою: головний корпус та два крила, дотичні до нього під прямим кутом, курдонер і палацові служби. Території резиденції такого типу функціонально ділилися на три зони: парадний партер перед палацом, регулярний парк за ним та відокремлений господарський двір [8, с. 55]. Така організація простору ансамблю була загальноєвропейською бароковою планувальною концепцією і відповідала його поліфункціональності.

Домінування репрезентативної функції викликали необхідність проведення внутрішньо-планувальних змін. Про палац Вишневецьких часів Михайла Серватія дає уявлення рукописний документ за 1748 р., поміщений в інвентарі маєностей, які знаходилися в Крем'янецькому та Летичівському повітах Волинського та Подільського воєводств і зберігається в Інституті рукописів Національної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського. Опис Вишневецького замку, як про резиденцію зазначено в заголовку, було складено анонімним автором польською мовою через чотири роки після смерті останнього з Вишневецьких, коли у володіння Вишнівцем вступив Ян Кароль Мнішек. Відтак інвентар можна вважати описом палацу часів його будівничого, власне, до тих переробок, які були здійснені тут Мнішками у другій половині XVIII ст. Окрім самого палацу, документ містить описи також його служб, саду, господарських будівель, літнього палаціку в с. Лози, двориків місцевої шляхти у Новому і Старому Вишнівці, фіскальні документи членів єврейської общини, окремих ремісників і описи інших маєтків князя Вишневецького [3].

Згідно з описом 1748 р. навколо палацу існували фортифікації. Замок був оточений сухими ровами та земляними валами, укріпленими дубовим частоколом. Зв'язок замку і міста відбувався через міст та брами, які були

розташовані з півночі та сходу [3, арк. 1]. Ще до 1760 р. в замку утримувалася зала [4, арк. 212].

До середини XVIII ст. збережене старе кругове, архаїчне планування центрального корпусу палацу. Основними структурними елементами його внутрішнього простору, як і інших барокових палаців на Волині, були: головний вхід, парадний вестибюль, парадна сходово-клітка і головний парадний інтер'єр. Взаємне розташування приміщень залишилося незмінним: верхні використовувалися для парадних прийомів та житла, нижні – для службових потреб. Архаїчним було також використання у житлових кімнатах альковів [1, с. 142–144].

Відповідно інвентарю до середини XVIII ст. головні будівельні роботи у палаці були завершені за винятком окремих приміщень лівого крила палацу. До цього часу закінчені були також оздоблювальні роботи [3, арк. 5–7]. Характер інтер'єрів був не лише даниною тодішній моді, але і відображав особисті смаки князя, його бажання в багатстві досягнути, а, можливо, навіть перевершити, відомі на той час резиденції.

У документі досить детально описано оздоблення палацових приміщень, вказано характер стель, підлоги, оббиття, наявність у залах печей та камінів. У Вишневецькому палаці часів Михайла Серватія особливий інтерес викликають стелі. За задумом, саме на них повинна була зосереджуватися основна увага відвідувачів палацу. Характер стель майже завжди плоский. Гладка гіпсова поверхня стель часто розбивається тягами складної конфігурації та гіпсовими рамами ламаної форми. У головних залах частину стелі прикрашав поліхромний живопис у багатому гіпсовому з позолотою обрамленні. Картини, як правило, мали складну багатопланову композицію з фігурами в експресивних ракурсах. Колорит розписів був яскравий, насичений.

Важливим доповненням інтер'єрів були французькі та італійські каміни і керамічні печі ренесансного типу, які сягали стелі [8, с. 61]. Для оздоблення камінів та печей використовувався мармур, кахлі, дзеркало. Частина личкувальних кахлів була виготовлена місцевими майстрами, інші – найчастіше саксонського виробництва. Деякі каміни з Вишневецького палацу сьогодні прикрашають інтер'єри Вавельського замку.

Серед палацових приміщень вказуються також кімнати спеціального призначення: бібліотека, алькови, гардеробні з кімнатами особистої гігієни, кабінети, аптечка, кухня для приготування кави, а також культові приміщення [3, арк. 23].

Нові інтер'єри, як продовження і доповнення екстер'єрів старих замків, повинні були акцентувати увагу на суспільній ролі власника, підкреслювати його «давнє коріння». У суспільній свідомості того часу резиденція була не просто архітектурною спорудою, і не лише родовим гніздом, а, передовсім місцем концентрації збірок та колекцій, які виражали суть її мешканців. Ці предмети, окрім своїх практичних і матеріальних функцій, відображали релігійні та наукові погляди, були атрибутами шляхетства, символами заможності та статусу. Не лише палац, а і його

оточення: сади, оранжереї, променади, брами, околиці та, навіть, господарчі будівлі – були зорієнтовані на репрезентативні функції.

Структура комплексу, розміщення та взаємозв'язок його різних зон: службових та господарчих, які слугували для задоволення практичних потреб власників маєтків, була зумовлена, насамперед, ustalеними поведінковими звичаями. У Вишневецькому комплексі це забезпечувалося широкою номенклатурою приміщень: арсеналом, кухнями, креденсами, двома пекарнями, пральнями, конюшнями, кордегардіями, спіжарнями, коморами, курнями та ін., у парковій зоні: альтанками, голендернею, фігарнею, оранжереєю, садами та городами.

Ян Кароль Мнішек недовго володів Вишневцем. 1761 р., невдовзі після його смерті, був складений документ польською мовою «Опис апартаментів Вишневецького палацу», який знаходиться в ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. Цей документ є важливим доповненням до інвентаря 1748 р., оскільки містить детальніший опис інтер'єрів усіх приміщень: палацу, офіційн та наявного у них рухомого майна. На відміну від згаданого вище документа інвентар 1761 р. дає конкретну прив'язку речей до конкретних приміщень [5].

Доба бароко була особливо сприятливою для розвитку ужиткового мистецтва. Важливим доповненням до оздоблення приміщень були меблі, каміни, картини, дорогий посуд, статуетки та медальйони. Всі вони були витонченими, багато оздобленими, інкрустованими сріблом, бронзою та кольоровою емаллю [1, с. 155].

Значні технологічні досягнення, зокрема, відкриття у кінці XVII ст. техніки фанерування дерева, вплинули на характер меблів, які були особливо важливі для творення палацових інтер'єрів. Завдяки широкому використанню меблевими мануфактурами гнутих поверхонь докорінно змінилися геометричні форми меблів. Ніжки столів, спинки стільців, крісел та канап набували гнutoї, надзвичайно вишуканої форми [2, с. 155–156]. Оскільки для меблів часто використовувалося місцеве дерево, можна зробити висновок, що майстрів запрошували у маєток і вони виготовляли речі вже тут на замовлення. Простіші меблі виготовлялися місцевими ремісниками. Складна столярна техніка дерев'яної інкрустації змусила використовувати для виготовлення меблів замість дуба горіх, який краще піддавався обробці. Для більшої декоративності меблів все частіше використовували дзеркальні пластинки, позолоту та металеву інтарсію, в окремих випадках накладки з золотих та срібних пластин. У інвентарі серед інших згадується декілька прикрашених мозаїкою декоративних столиків, які вироблялися в Олиці на мануфактурах Радзивілів [5, арк. 4 зв.]. Оббиття меблів для сидіння найчастіше виготовляли з дорогих тканин: буркателі, оксамиту чи адамашку. Для оббиття меблів і стін у Вишневецькому палаці, в основному, використовували тканини саксонських та опольських мануфактур, іноді це була вовняна тканина місцевого виробництва, наприклад, з с. Дзвинячі, що поблизу Вишневія [5, арк. 25].

Для оздоблення спальних покоїв з вишуканими ліжками і балдахінами часто використовували дорогі турецькі і перські китайкові та муслінові тканини. Фіранки, порт'єри, а також драпірування альківів

обшивали золотим галуном. Колорит оббиття був різноманітний, це і монотонні, і набивні тканини зі складними візерунками, букетами квітів чи родовими гербами. Стіни покоїв прикрашали дорогі шпалери у різьблених позолочених рамах.

У правому крилі палацу на першому поверсі знаходилася скарбниця. В ній містилися кілька великих скринь з речами. Деякі речі були спадкові, інші – привезені з походів та подорожей. В скарбцю, серед різноманітних меблів, посуду, релікваріїв, ікон, зброї, одягу і килимів, зберігалися сувої шпалерної, полотняної, атласної, адамашкової та оксамитної тканин, іноді з вишитими гербами Вишневецьких та Радзивілів [5, арк. 21 зв.].

В інвентарі та реєстрі скарбниці згадуються також предмети, які служили для інтелектуального та духовного розвитку мешканців палацу. Це, насамперед, книги, картини, музичні інструменти, колекції ужиткового мистецтва. Бібліотека та кабінети, власне, виконували роль інтелектуальних майстерень для власників. При цьому книгозбірнею могли користуватися не лише члени родини, але й інші зацікавлені особи.

Про освітній рівень мешканців резиденції свідчили не лише книги, але і предмети, які були науковими здобутками того часу та відображали моду «на ученість». Зокрема, в описі скарбця згадуються термометри та якісь «інструменти електричні». У кабінетах у шафах знаходилися предмети, які служили для занять точними науками, і серед них декілька математичних та астрономічних глобусів, привезених з Парижа та Варшави [5, арк. 4 зв.].

XVIII ст. стало епохою широкого використання порцеляни, виробів зі скла та фаянсу, які, попри свою крихкість і відносну недовговічність, почали замінювати срібло. Така новизна супроводжувалася впровадженням нових технологічних досягнень, нової організації праці та все більшого впливу західноєвропейських культурних традицій. Цю нову тенденцію ілюструє надзвичайна різноманітність сакральних, ужиткових і декоративних виробів з порцеляни.

Шанування власних культурних традицій разом з відкритістю до новітніх цивілізаційних та культурних загальноєвропейських тенденцій проявлялося в широких зв'язках, меценатстві, колекціонуванні, суперництві. Колекції були не просто предметами матеріальної культури, а виконували функції комунікативні та суспільної взаємодії.

З розквітом барокового стилю посилювався також вплив східного мистецтва, насамперед, китайського. Це повною мірою проявилось у наявності лакованих меблів, зокрема, шаф та столиків, прикрашених традиційними китайськими мотивами, фігурок з дерева, слонової кістки та порцелянових ваз [6, с. 117]. Одним з найпоширеніших засобів оформлення меблів була орнаментальна інкрустація, зокрема, чорна та червона лакова техніка на китайський манер. Такі меблі були практично в кожному покої палацу.

Новим декоративним матеріалом, який у XVIII ст. почали активно використовувати майстри ужиткового мистецтва, став бурштин. У поєднанні з золотом він надавав речам особливу парадність та виразність. У палацовій скарбниці містилися виготовлені з бурштину сакральні та побутові речі:

скульптури Ісуса Христа та Божої Матері, розп'яття, настільні вівтарі, невеличкі столики, ложки та ручки [5, арк. 19 зв.].

Наявність у палаці серед живописних полотен картин, які виходили за межі релігійної чи родової тематики і носили суб'єктивний характер, свідчила про смаки та зацікавлення його власника. У Вишневецькій резиденції – це збірка пейзажів та натюрмортів, баталій та жанрових полотен. Про інтерес до народних традицій свідчили полотна з яскраво вираженою національною тематикою.

Ідеологічні тенденції не лише приводили до змін окремих елементів, деталей, розписів, які викликали нові емоційні та естетичні настрої, але і творили нові коди соціальної поведінки. Демонстрацією ставлення до власних культурних традицій був інтерес до історії держави, краю, роду, родинних традицій. Значну частину колекції живопису Вишневецького палацу склали портрети представників власного роду та споріднених родів, відомих політиків Речі Посполитої та Європи, зокрема, портрети козацьких гетьманів.

Таким чином, інвентарі та реєстри як документальні джерела дозволяють окреслити головні стилістичні етапи еволюції магнатської резиденції Волині XVIII ст. Застосування впродовж його розвитку різноманітних художньо-стилістичних новацій, європейських чи орієнтальних, не було простим наслідуванням моди, а слугувало засобом створення відповідної моделі соціальної ієрархії. Це дозволяє розглядати Вишневецьку резиденцію як складний цілісний просторовий організм, в якому втілюється стиль життя та мислення своєї епохи. З цієї точки зору палацові інтер'єри, наповнені різноманітними предметами, набувають значення певного суспільного простору. Властиво, в рамках однієї структури з'єдналися три типи культур: політична, релігійна та звичаєва.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Архитектура Украины, России и Белоруссии. XIV – первая половина XIX вв. *Всеобщая история архитектуры*: в 12 т. Москва: Изд-во л-ры по строительству, 1968. Т. 6. 568 с.
2. Бартнев И. А., Батажкова В. Н. Очерки истории архитектурных стилей: Учебное пособие. Москва : Изобразительное искусство, 1983. 384 с.
3. Опис Вишневецького замку. 1748 р. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. 1. Спр. 150. 45 арк.
4. ІР НБУВ. Ф. 10. Спр. 1710. 35 арк.
5. Опись апартаментов дворца Вишневецких и находящегося в них имущества, а также различных служб и инвентаря. 1761 р. ІР НБУВ. Ф. 28. Спр. 390. 108 арк.
6. Кес Д. Стили мебели. Москва: Изд-во В. Шевчук, 2008. 269 с.
7. Реєстр рухомості і інших речей Яна Кароля графа Мнішека підкоморія Великого князівства Литовського у Вишневецькому палаці. 1760 р., Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Ф. Чоловського. Спр. 120/III. 27 арк.

8. Українське бароко та європейський контекст / ред. О. К. Федорчук. Київ: Наук. думка, 1991. 355 с.
9. Chamańska I. Wiszniowiec. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2007. 553 s.

Liubov Shyian
(Vyshnevets)

INVENTORIES AND REGISTERS AS SOURCES TO HISTORICAL STUDY OF THE VYSHNEVETS PALACE OF XVIII CENTURY

The historical studies of historical and architectural monuments, which have suffered great losses, require a synthetic reconstruction, taking into account the intellectual and visual experiences of epoch, which are not covered by the art categories. The article analyzes the Vyshnevets Palace of XVIII-th century from a position of the methodology of the cultural history palaces. On the basis of inventories and registers of movables property it is established that the palace was a complex holistic spatial organism, embodying the life style and thinking of its era.

Keywords: *cultural history of palaces, Vyshnevets Palace of XVIII-th century, inventories, registers, interiors.*

Рис. 1. Загальна панорама північного фасаду Вишнівецького палацу.
Фото 2019 р.

УДК 902.2(477.46)"19"

*Тетяна Шульженко
(Чигирин)***ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК ЧОРНОЛІСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА
ЧИГИРИНЩИНІ У 50-ИХ РР. ХХ СТ.**

У статті описано археологічні дослідження пам'яток чорноліської культури на території Чигиринщини, а також окремих знахідок зарубинецької культури та сарматського типу, що були відкриті в ході розкопок чорноліських поселень, в 1950-их рр. ХХ ст. Завдяки археологічним дослідженням було віднайдено цінний археологічний матеріал, що значно розширив уявлення про давню історію Середнього Подніпров'я.

Ключові слова: археологічні дослідження, чорноліська культура, Середнє Подніпров'я, Чигиринщина.

Археологічні пам'ятки басейну р. Тясмин привертають увагу дослідників уже більше ніж півтора століття. Вперше фіксацію пам'яток регіону здійснив Тарас Григорович Шевченко [6, с. 23]. Ці дослідження продовжило Одеське товариство історії і старовини [7; 11]. У 40-их рр. XIX ст. фіксацію пам'яток краю здійснив київський цивільний губернатор І. І. Фундуклей [20]. 1864 р. про кургани та городища, а часом і випадкові археологічні розкопки на території Чигиринського повіту розповів Л. Похилевич [13]. Упродовж 1879–1914 рр. дослідженням чигиринських курганів займався О. О. Бобринський [3]. 1895 р. старожитності Чигиринщини були вміщені В. Антоновичем до «Археологической карты Киевской губернии» [1]. У кінці XIX – на початку ХХ ст. розкопки на території Чигиринщини проводив В.В. Хвойка [2; 15] та ін.

Новий етап археологічних досліджень регіону розпочався в 1950-их рр. ХХ ст., коли в результаті розкопок відбулося відкриття пам'яток, що значно розширили уявлення про минуле не лише Чигиринщини, а й Середнього Подніпров'я.

1950 р. «попередні розвідки» в Ново-Георгіївському (нині Світловодському – *авт.*) і Чигиринському районах були проведені відомим вченим археологом О.І. Тереножкіним. В результаті обстеження територій на лісовій правобережній полосі Тясмину Олексій Іванович виявив шість городищ чорноліського часу: два біля с. Тясминки Ново-Георгіївського р-ну, два біля с. Калантаєво, по одному в Суботіві та Полуднівці, і одне мініатюрне городище в межах Онуфріївського монастиря. Найцікавіші результати археолог отримав під час огляду «найбільшого городища чорноліського часу з усіх, що зустрілись на Тясміні...» (мається на увазі Суботівське городище чорноліської культури – *авт.*) [19, с. 88]. Тереножкін зробив детальний опис пам'ятки з замірами Великого і Малого городка та знайшов «характерні зразки речей: уламки глиняного посуду у вигляді горщиків з проколами по краю і валиком з пальцевими вдавленнями по вінцю посудини, частину дна кулястого

лощеного горщика, маленьку фігурку тварини грубого ліплення, шматок рога оленя з відірваним кінцем і фрагмент глиняної форми» [19, с. 88].

Віднайдений уламок бронзолivarної форми дозволив науковцю встановити походження браслетів Київського історичного музею, що значно розширило уявлення про своєрідність матеріальної культури чорноліського періоду: «Вони цікаві своєю суворою локалізацією на вкрай обмеженій території Середнього Подніпров'я, власне в басейнах Росі і Тясмину... Їх місцеве виробництво, судячи з такої суворої локалізації і знахідки лivarної форми, стає очевидним... Геометричний стиль, що прикрашає металеві вироби – це зовнішні і в той же час органічно важливі риси культури осілих землеробських племен Дніпровського лісостепоного Правобережжя, які ще не зазнали впливу з боку культури кочових скіфів...» [19, с. 96], (рис. 2).

1951 р. археологічні розкопки проводилися на Суботівському городищі. Віднайдені матеріали підтвердили, що це городище має «вельми серйозне значення для вивчення передскіфського періоду в Середньому Подніпров'ї» [4, с. 164]. За результатами розкопок науковець прийшов до висновку: «Територія найбільшого зосередження пам'яток чорноліського типу обіймає басейни річок Тясмину, Росі і Росави... Очевидно, що Росаво-Тясминський культурний центр Середнього Подніпров'я склався значно раніше утворення самої Скіфії, тобто ще тоді, коли на його формуванні не могли позначитися антична та скіфська культура... В українському лісостепу протягом раннього залізного віку існувало кілька племінних центрів, серед яких Росаво-Тясминський займав одне з провідних місць» [18, с. 105–106].

1955 р. до археологічних розкопок Суботівського городища приєднався відомий вчений і близький друг Олексія Івановича – Борис Миколайович Граков. Також в розкопках приймали участь Галина Тихонівна Ковпаненко та дружина Олексія Івановича – Варвара Андріївна Іллінська (рис. 1). Досліджувалася північно-західна частина пам'ятки, було закладено розкопи площею 2000 м². В результаті робіт було відкрито 5 землянок, згідно положення яких стало зрозуміло, що житла розташовувалися рядами із заходу на схід і являли собою вид наземних споруд з глинобитною підлогою [4, с. 172]. В одній із землянок науковцям пощастило натрапити на скарб бронзових браслетів (при розкопках 1951 р. було знайдено багато фрагментів глиняних лivarних форм – *авт.*): «Браслети в скарбі лежали на ребрі один над іншим, в них був вставлений бронзовий кельт, а в 20 см. від них знаходилося ціле залізне тесло... Значення цієї знахідки (кельта – *авт.*) визначається тим, що вона вперше дала можливість зв'язати з чорноліською культурою велику серію подібних кельтів з ялинковим орнаментом, відомих раніше лише по випадкових знахідках, що концентрується переважно в лісостеповому Дніпровському Правобережжі... Тесло з Суботівського городища важливе і тим, що воно є першим залізним знаряддям, що походить з розкопок передскіфської пам'ятки в даній частині Подніпров'я і документує час появи їх на даній території» [4, с. 175].

Під час досліджень Суботівського городища 1951–1955 рр. серед характерних знахідок чорноліського типу зустрічалися елементи ранньослов'янської культури, які потрапили в поле зору археологів ще 1911 р.

У «ОАК» («Отчет императорской археологической комиссии» – авт.) за 1911 р. були опубліковані відомості: «Речі з давнього поховання, виявленого в с. Суботіві Чигиринського повіту, в садибі М. С. Чапали. На глибині 3,2 м. На дні ями стояла велика глиняна чаша і бронзова посудина, прикрита глиняною кришкою або блюдцем, в яких лежали перепалені кістки; знайдені були ще черепки іншого посуду. За технікою і формою чаша належить, мабуть, до раннього латену і представляє досить важливу знахідку» [9, с. 81].

Недалеко від уже відомого захоронення, на садибі цього ж господаря, 1951 р. було відкрито два поховання. В одному знаходився глечик з перепаленими кістками і фрагмент металевого кільця: «Глечик зроблений дуже старанно, корпус його симетричний. Мабуть, він виготовлений на повільному гончарному крузі» [8, с. 35]. У другому, були дві поховальні урни, серед перепалених кісток: фібула, сережка, пронизка, гачок, перстні, браслет, підвіска дзвіночок і намистини.

1953 р. І. М. Самойловський продовжив дослідження могильника і відкрив ще 4 поховання з трюспаленням. Серед уламків чорнолощеної кераміки та решток людських кісток, було знайдено уламок червонолакової миски, бронзове кільце і скарабей «з так званого єгипетського фаянсу з врзним змієподібним знаком на тильній стороні» [8, с. 37], (рис. 3). Згідно Самойловського, колись скарабей був яскраво синього кольору. У пам'ятках культури «полів поховань» (зарубинецькій культурі – авт.) амулет зустрічається вперше [16, с. 94]. Зовнішнім виглядом він схожий на скарабей із Керчі [16, с. 95; 9, с. 25], де на значній території поширювалися могильники римського періоду. У них знайдено величезну кількість амулетів із «єгипетського фаянсу», що слугували нашійною прикрасою і нанизувалися разом з намистом. Серед них найбільше скарабей, фігурок із зображенням єгипетських божеств, тварин, пронизок у вигляді пластин з нанесеними на них зображеннями лева або жабки [10, с. 23]. Принагідно зауважимо, що на засіданні учасників історичного товариства ім. Нестора Літописця 1888 р. О. О. Котляревський презентував знахідку з Чигиринського повіту, яку знайшов повітовий поміщик Пжишовський. Це була маленька урночка і намисто з жіночого скелету: «Урночка не має особливого інтересу, але в намисті заслуговують на увагу три зооморфічні фігури, вставлені в якості ланок. Дві фігури з шиферного каменю, сірого кольору, зображують скарабей; третя фігура, художньо оброблена – зображення жабки» [21, с. 149]. На жаль, подробиці виявлення знахідки лишилися невідомими.

Скарабей зустрівся і Є. Ф. Покровській під час дослідження чорноліського городища біля с. Калантаєво, де археологиня натрапила на сарматський безкурганний могильник. У жіночому похованні «біля ліктювих кісток верхніх кінцівок знайдено сім скарабей, зроблених із сірувато-блакитної пасти, зі знаками на зворотньому боці», в іншому захороненні: «десять намистин, дві прозорі привіски із аметисту, одна з них має вигляд жабки» [13, с. 132–133]. Інвентар із могильника та ряд характерних ознак, таких як перехрещення нижніх кінцівок, деформація черепа, орієнтація черепів на північний і південний схід дозволили Є. Ф. Покровській віднести це населення до сарматських племен I – II ст. н. е., що проникали окремими

групами на територію лісостепового Правобережного Придніпров'я, де основними на той час були пам'ятки зарубинецької культури.

Так, пам'ятки з Калантаївського сарматського могильника, Суботівського могильника зарубинецької культури та Корчуватівське поселення біля с. Велика Андрусівка (яке також досліджував І. М. Самойловський – авт.) є одночасовими, що вказує на факт співіснування і взаємні зв'язки сарматських племен з місцевим населенням, що було носієм зарубинецької культури. Можна думати, що і знахідка Пжишиховського 1888 р. відноситься до цього ж історичного періоду (рис. 2).

1956 р. у зону будівництва Кременчуцької ГЕС було направлено комплексну експедицію, що мала за мету дослідження ділянки правого берега Дніпра, між містами Чигирин та Ново-Георгіївськ (нині Світловодськ – авт.). Розкопки ряду пам'яток проводились 4-ма загонами, очолюваними: В. М. Даниленком, Є. В. Максимовим, Є. Ф. Покровською та Д. Т. Березовцем. Експедиція працювала з 10 липня по 1 жовтня 1956 р.

Загін первісної археології Кременчуцької комплексної експедиції ІА УРСР під керівництвом В. М. Даниленка зосередив роботу на території Чигиринського району. Як опорні бази були обрані: в притясминській зоні с. Новоселицю, а в придніпровській – с. Адамівку.

Під час експедиції в різних місцях широкої долини Дніпра, В. М. Даниленко зустрів сліди 10-ти поселень чорноліського типу, найбільше з них на північ від Адамівки. Тут було віднайдено характерний набір посуду – тьюльноподібні горщики, а також уламок бронзолivarної форми. Серед інших знахідок археолог звернув увагу на скарб, виявлений в урочищі Стінки (поблизу с. Красносілля – авт.), в якому була перша для чорноліської культури знахідка із золота – пара масивних скроневиx кілець [5, с. 21].

У тому ж 1956 р. група археологів під керівництвом Євгенії Федорівни Покровської досліджувала чорноліське поселення біля с. Калантаєво (яке в 1951 р. виявив О. І. Тереножкін – авт.). Невелике городище чорноліської культури біля с. Калантаєво в давнину було оточено валом і ровом, який зберігся лише з північного боку. У досліджуваній частині валу, висота якого близько 1,3 м. було відкрито залишки дерев'яної споруди із дубових пласх у вигляді клітей протяжністю 8 м. Їх довжина (в поперек валу – авт.) 2,5 м. На внутрішньому боці, в його північній частині, було виявлено завал каміння, окремі насипи яких зустрічалися і в інших місцях. Поряд було відкрито залишки вогнища, викладеного з каменю, уламків посуду зі слідами глиняної обмазки [12, с. 31]. Найвні в культурному шарі залишки типові для чорноліської культури. Під час дослідження городища було віднайдено новий цікавий матеріал, що характеризує облаштування найдавніших оборонних споруд в Середньому Подніпров'ї, що вперше виникли тут на межі бронзового і залізного віків [12, с. 34].

Таким чином, значна частина віднайдених матеріалів стала важливою складовою для відновлення історичних процесів минулого, як наприклад, глиняні бронзолivarні форми з Суботівського городища, система оборонних укріплень з чорноліського городища біля с. Калантаєво та перші чорноліські

знахідки із золота поблизу с. Красносілля, що дозволили визначити роль Потясминня в давній історії України.

СПИСОК ДжЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Киевской губернии. Москва, 1895. 159 с.
2. Археологическая летопись. *Киевская старина*. Т. LXVI. Июль. Киев, 1899. С. 32–44
3. Бобринской А. А. Отчет о раскопках, произведенных в 1903 году в Чигиринском уезде Киевской губернии. *Известия императорской археологической комиссии*. Санкт-Петербург : Типография Императорской Академии наук, 1905. С. 1–43
4. Граков Б. Н., Тереножкин А. И. Субботовское городище. *Советская археология*: Издательство Академии Наук СССР. Москва, 1958. Вып. 2. С. 164–178.
5. Даниленко В. Н. Археологические исследования 1956 года в Чигиринском районе. *Краткие сообщения Института Археологии*: Издательство Академии Наук Украинской УРСР. Киев, 1959. Вып. 8. С. 13–21.
6. Кука Н. В., Діденко Я. Л. Чигиринщина в подорожніх нотатках відомих особистостей XIX – I половини XX століття. Черкаси: видавець С. Г. Кандич, 2013. 200 с.
7. Липовский. Курганы и валы Киевской губернии. *Записки одесского общества истории и древностей*. Т. 1. Одесса, 1844. С. 598–600.
8. Максимов Е. В. Памятники зарубинецкого типа в с. Суботове. *Краткие сообщения института Археологии*: Издательство академии наук Украинской ССР. Киев, 1960. Вып. 9. С. 29–42.
9. Отчет Императорской Археологической комиссии за 1911 год. Петроград: Типография главного управления уделов, 1914. С. 81.
10. Пиотровский Б. Б. Древнеегипетские предметы, найденные на территории Советского Союза. *Советская археология*: Издательство Академии Наук СССР. Москва, 1958. Вып. 1. С. 19–27.
11. Подберезкий А. О курганах обрядовых в южной России. *Записки Одесского общества истории и древностей*. Т. 7. Одесса, 1868. С. 256–274.
12. Покровская Е. Ф., Ковпаненко Г. Т. Раскопки около сел Калантаева и Стецовки на Тясмине в 1956 году. *Краткие сообщения Института Археологии*: Издательство Академии Наук Украинской УРСР. Киев, 1959. Вып. 8. С. 30–36.
13. Покровська Є. Ф., Ковпаненко Г. Т. Могильник біля с. Калантаєво. *Археологія*: Видавництво Академії Наук УРСР. Київ, 1961. Т. XII. С. 129–142.
14. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. Киев, 1864. 763 с.
15. Производство археологических исследований. Киевская губерния. *Отчет императорской археологической комиссии за 1902 год*. Санкт-Петербург : Типография Главного управления уделов, 1904. С. 111–112.

16. Самойловский И. М. Суботовский могильник. *Краткие сообщения института Археологии*: Издательство академии наук Украинской ССР. Киев, 1960. Вып. 9. С. 93–95.
17. Тереножкин А. И. Комплексная экспедиция на Кременчугской ГЭС и раскопки у Ново-Георгиевска в 1956 году. *Краткие сообщения Института Археологии*: Издательство Академии Наук Украинской УРСР. Киев, 1959. Вып. 8. С. 3–12.
18. Тереножкин А. И. Культура предскифского времени в Среднем Поднепровье. *Вопросы скифо-сарматской археологии*: Издательство Академии Наук СССР. Москва, 1954. С. 94–111.
19. Тереножкин А. И. Поселения и городища в бассейне реки Тясмина. *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры*: Издательство Академий Наук СССР. Москва, 1952. Вып. XLIII. С. 80–98.
20. Фундуклей И. Обзорение могил, валов и городищ в Киевской губернии. Киев, 1848. 143 с.
21. Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. Киев, 1888. Кн. 2. С. 149.

Tatiana Shulzhenko
(Chyhyryn)

THE RESEARCH OF CHERNOLES CULTURE SITRES IN CHYHYRYN DISTRICT IN 50TH YEARS OF THE XX CENTURY

The article describes the archeological researches of Chernoles culture sites on the territory of Chyhyryn district. Some other findings of Zarubintsy culture and Sarmatia type are described too. These archeological things were found during the excavation of Chernoles settlement in 1950th of the XX century. Valuable archaeological materials were found due to archeological researches. This material has greatly expanded the understanding of the ancient history of the Dnieper Middle Region.

Keywords: archeological researches, Chernoles culture, the Dnieper Middle Region, Chyhyryn district.

Рис. 1. Суботівське городище чорноліської культури. На фото О. І. Тереножкін, В. А. Іллінська, Г. Т. Ковпаненко, 1955 р.

Рис. 2. Бронзові браслети, чорноліська культура, Археологічний музей НКЗ «Чигирин»

Рис. 3. Скарабей із Суботівського могильника зарубинецької культури

**РОЛЬ І МІСЦЕ МУЗЕЙНИХ УСТАНОВ У
ДОСЛІДЖЕННІ ТА ЗБЕРЕЖЕННІ КУЛЬТУРНОЇ
СПАДЩИНИ УКРАЇНИ**

УДК 94(477.41-21)(092):347.787:069

*Вікторія Вовкова
(Переяслав)***ЮРІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ АВРАМЕНКО –
ІСТОРИК, МУЗЕЄЗНАВЕЦЬ ТА ПАМ'ЯТКООХОРОНЕЦЬ**

У статті висвітлюється життєвий і творчий шлях Ю. В. Авраменка, який очолював науково-методичний відділ охорони культурної спадщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» із 2004 по 2014 рр. Акцентовано увагу на музейній та пам'яткоохоронній діяльності Ю. В. Авраменка, а також подано бібліографічні відомості про його наукові та науково-популярні праці.

Ключові слова: *Ю. В. Авраменко, музей, музеєзнавство, НІЕЗ «Переяслав», пам'ятка.*

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» є однією з найбільших музейних установ України, який існує на базі комплексу пам'яток археології, історії, науки й техніки, архітектури та містобудування. Історія створення та функціонування цього наукового та культурно-освітнього закладу досліджується вже не перше десятиліття, а її висвітлення не можливе без вивчення діяльності тих осіб, які зробили певний внесок у розвиток Заповідника. У запропонованій публікації йдеться про Ю. В. Авраменка, який присвятив музейній та пам'яткоохоронній справі понад 20 років свого життя.

Юрій Володимирович Авраменко народився 28 жовтня 1953 р. у м. Краснодарі РСФРР. Після звільнення його батька зі служби в Радянській Армії в запас, сім'я Авраменків повернулася до України в м. Переяслав-Хмельницький Київської області. Одразу після закінчення середньої міської школи №3, Ю. В. Авраменко влаштувався у Переяслав-Хмельницький державний історичний музей мулярем (серпень 1971 р.), а вже в жовтні цього ж року став науковим співробітником. У серпні 1972 р. він вступив до Української сільськогосподарської академії на факультет захисту рослин, яку закінчив у 1977 р., отримавши кваліфікацію вченого агронома. Потім працював на роботі по спеціальності старшим агрономом Переяслав-Хмельницької Районної станції захисту рослин. Із 1980 по 1991 рр. працював на різних посадах у міськомкомсомолу (МК ЛКСМУ) та міськомкомпартії України (МК КПУ). За свою роботу отримав державну нагороду СРСР – ювілейну **Медаль «У пам'ять 1500-річчя Києва»** (24 грудня 1984 р.).

У грудні 1991 р. Юрій Авраменко отримав посаду старшого наукового співробітника Музею хліба Переяслав-Хмельницького державного історико-культурного заповідника (наказ №82 від 13.12.1991 р.). Під час роботи в ньому проводив догляд за експонатами з металу та брав активну участь у створенні

Музею народного сухопутного транспорту Середньої Наддніпрянщини й облаштуванні колишнього міщанського будинку XIX ст. із м. Переяслава (музей «Поштова станція»), а також доклав чимало зусиль для створення в них експозицій. Брав участь у перевезенні та встановленні комори із с. Чайківщина Оржицького району Полтавської області на територію Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. У вересні 1994 р. Ю. В. Авраменко був переведений на посаду завідуючого науково-методичного відділу народних музеїв (наказ №44 від 08.09.1994 р.), де він надавав необхідну науково-методичну допомогу громадським музеям Київської області та вів облік їх робіт. Зокрема, за його участі було створено два громадські музеї в ЗОШ №2 і №3 м. Переяслава-Хмельницького. У січні 2003 р. Ю. В. Авраменко став завідуючим науково-методичним відділом народних ремесел та промислів Музею народної архітектури і побуту Середньої Наддніпрянщини НІЕЗ «Переяслав» (наказ №18 від 01.04.2003 р.).

Науково-методичний відділ охорони культурної спадщини Ю. В. Авраменко очолював у січні 2004 р. (наказ №4 від 18.03.2003 р.) і працював на цій посаді до квітня 2014 р. (наказ №35-ОС від 17.04.2014 р.)⁴.

За час роботи у вище згаданому підрозділі він координував і організовував роботу по здійсненню наукової паспортизації та виготовленню облікової документації на пам'ятки та об'єкти історико-культурної спадщини НІЕЗ «Переяслав», а також працював над їх занесенням до Державного реєстру нерухомих пам'яток України; рекомендував заходи по реставрації та охороні історико-культурних пам'яток та об'єктів м. Переяслава-Хмельницького та Переяслав-Хмельницького району; взяв участь у підготовці низки статей про пам'ятні знаки жертвам Голодомору 1932–1933 рр. до Зводу пам'яток культурної спадщини Київської області; проводив роботу по укладенню охоронних договорів на паспортизовані об'єкти та здійснював їх моніторинг. Так, Ю. В. Авраменко організував роботу з виготовлення 120 паспортів та 142 облікових карток, які були підготовлені співробітниками НІЕЗ «Переяслав» впродовж 2005–2013 рр., станом на 1 січня 2014 р. ним було занесено 120 об'єктів історико-культурної спадщини НІЕЗ «Переяслав» до Державного реєстру нерухомих пам'яток України та ініційовано клопотання до Міністерства культури України про віднесення будинку лікаря А. О. Козачковського до категорії «Пам'ятки історії національного значення». Крім того, Ю. В. Авраменко був членом науково-методичної ради, фондово-закупівельної комісії та реставраційної ради, секретарем Комісії по нагляду за станом збереження та охорони нерухомих пам'яток і об'єктів культурної спадщини НІЕЗ «Переяслав», а також членом Комісії Переяслав-Хмельницької міської Ради з питань відродження духовно-історичної та культурної спадщини м. Переяслава-Хмельницького.

Він був автором проекту та ідеї, ініціатором і активним учасником виготовлення та встановлення низки пам'ятних знаків і меморіальних дощок:

---

⁴ Особова справа Ю.В. Авраменка. 2014 р. №1. С. 1–74.

- Пам'ятний знак «Героям Дніпра – учасникам боїв за Букринський плацдарм восени 1943 року» на околиці міста (8 травня 2006 р.);
- Пам'ятний знак «Жертвам Голодомору 1932–1933 рр.» в «Парку ім. Григорія Сковороди», у центрі міста (?);
- Меморіальна дошка на Воскресінській церкві по вул. Гімназійній, 6 (15 червня 2008 р.);
- Меморіальна дошка на церкві Святих Петра і Павла по вул. Петропавлівській (15 квітня 2009 р.);
- Меморіальна дошка видатному архітектору, академіку, першому Президенту Академії архітектури України – Володимирі Гнатовичу Заболотному в будинку ЗОШ №1 (19 вересня 2008 р.);
- Меморіальна дошка відомій українській поетесі Наталії Андріївні Лівницькій-Холодній в будинку ЗОШ № 2 (15 травня 2009 р.);
- Меморіальна дошка письменника Івану Івановичу Кирію на житловому будинку по вул. Гімназійній, 20-а (11 червня 2010 р.);
- Меморіальна дошка відомому математику, професору, вченому Мойсею Меєровичу Гехтману на будинку ЗОШ №1 (1 грудня 2010 р.);
- Меморіальна дошка на відзначення 425-річчя надання Переяславу Магдебурзького права на будинку Переяслав-Хмельницької міської ради по вул. Б. Хмельницького, 27/25 (7 грудня 2010 р.);
- Меморіальна дошка лікарю-подвижнику, краєзнавцю Олексію Стефановичу Якименку на будівлі церкви Святого Єфрема Переяславського по вул. Б. Хмельницького, 137 (25 березня 2011 р.);
- Меморіальна дошка Героя України, генерального директора НІЕЗ «Переяслав», лауреата Державної премії УРСР імені Т.Г. Шевченка, Заслуженого працівника культури УРСР, почесного громадянина міста Переяслава-Хмельницького Михайла Івановича Сікорського на будинку по вул. Ковальській, 8-а (17 травня 2012 р.);
- Стела біля пам'ятного знаку «Героям Дніпра – учасникам боїв за Букринський плацдарм восени 1943 року» на околиці міста (9 травня 2012 р.).

Діяльність Ю. В. Авраменка не обмежувалася професійними обов'язками. Будучи надзвичайно різносторонньою людиною, він брав активну участь у громадському житті міста, і тому обирався членом громадської ради при виконавчому комітеті Переяслав-Хмельницької міської ради. Саме Ю. В. Авраменко був ідейним натхненником та ініціатором створення Переяслав-Хмельницької міськрайонної громадської організації «Шевченківське товариство «Гарасовий Заповіт», метою діяльності якого є вивчення ідейно-патріотичної та літературно-мистецької спадщини Т. Г. Шевченка, підтримка українського державотворення, української мови та української національної культури, ознайомлення з історико-культурною спадщиною Переяславщини, сприяння її охороні і збереженню, виховання на цій основі підростаючого покоління в душі любові до Батьківщини [1; 2; 3; 4].

Значну частину своєї діяльності Ю. В. Авраменко присвятив вивченню проблематики Голодомору 1932–1933 рр. Він самостійно збирав спогади очевидців цієї страшної події й опублікував їх у книзі «Голодовка. 1932–1933

роки на Переяславщині: Свідчення» у 2000 р. Також Ю. В. Авраменко став автором і співавтором кількох видань на подібну тематику: «Голодомор 1932–1933 років – геноцид українського народу. Село Помоклі на Переяславщині в 1932–1933 роках. Спогади очевидців», «Голодомор 1932–1933 років – злочин проти людства і людяності. Голодне розп'яття Переяславщини», «Голодомор 1932–33 років в Україні та на Переяславщині. Записи Віри Каплюк свідчень про Голодомор 1932–33 років жителів сіл Натягайлівка, Пологи-Вергуни, Пологи-Яненки, Улянівка, Тарасівка Переяслав-Хмельницького району Київської області».

До доробку дослідника належить понад 30 публікацій у збірниках наукових праць і періодичних виданнях, які висвітлюють наукові інтереси автора. Особливу увагу Ю. В. Авраменко звертав на дослідження Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, діяльність громадської організації «Тарасовий заповіт», музейну та пам'яткоохоронну справу. Крім того, він є автором трьох буклетів: «145 років з дня смерті Т. Г. Шевченка» (березень 2006 р.), «Іван Шпиталь. Письменник-патріот-громадянин. До 75-річчя з Дня народження» (серпень 2006 р.), «65 років з часу вбивства євреїв Переяслава німецько-фашистськими окупантами у жовтні 1941 р.» (жовтень 2006 р.).

За багаторічну наполегливу працю Ю.В. Авраменко отримав низку нагород і відзнак. Зокрема, за пам'яткоохоронну роботу та наукову діяльність був нагороджений державною відзнакою України – **Орденем «За заслуги» III ступеня** (№7930, Указ Президента України від 18 січня 2007 р. №21) та двома відомчими заохочуваними нагородами:

- **Почесною грамотою Міністерства культури і туризму України та Центрального комітету профспілки працівників культури України** «за сумлінну працю та високий професіоналізм» (7 квітня 2008 р.) (рис. 1);

- **Відзнакою Міністерства культури та туризму України** «за досягнення в розвитку культури та мистецтв» (№534) та «за вагомий внесок у справу збереження культурного надбання, багаторічну сумлінну працю та високу професійну майстерність (№7 02-г від 6 липня 2011 р.) (рис. 3).

Крім того Ю. В. Авраменко отримав відзнаки органів місцевого самоврядування та місцевих органів виконавчої влади:

- **Подяку Київської обласної державної Адміністрації** «за особистий внесок у дослідження Голодомору 1932–1933 рр., активну громадську діяльність, багаторічну сумлінну працю (14 грудня 2007 р.);

- **Подяку Відділу культури та туризму Переяслав-Хмельницької міської ради** «за вагомий внесок у розвиток та збереження історико-культурної спадщини Переяславщини, українського народу, тісну співпрацю у проведенні культурно-мистецьких заходів, та з нагоди 140-річчя заснування Всеукраїнського Товариства «Просвіта» ім. Т. Шевченка» (21 грудня 2008 р.);

- **Подяку Відділу культури та туризму Переяслав-Хмельницької міської ради** «за багаторічну спільну плідну працю з відділом у вивченні та популяризації історичної та культурної спадщини міста Переяслава-Хмельницького, сприяння охороні та збереженню пам'яток та з нагоди 60-річного ювілею» (28 жовтня 2013 р.);

- **Подяку Переяслав-Хмельницької міської ради** «за вагомий внесок у становлення української держави та з нагоди відзначення Дня Незалежності України» (23 серпня 2015 р.);

- **Подяку Переяслав-Хмельницької райдержадміністрації** «за багаторічну сумлінну працю по збереженню історико-культурної спадщини українського народу, вагомий внесок у популяризацію життя і творчості та з нагоди річниці з Дня народження Тараса Григоровича Шевченка» (9 березня 2016 р.).

Багато відзнак Ю. В. Авраменко отримав від адміністрації НІЕЗ «Переяслав»:

- **Грамоту Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»** «з нагоди 50-річчя від дня народження» (28 жовтня 2003 р.);

- **Грамоту Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»** «з нагоди Дня музейного працівника та 40 років Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини» (18 травня 2004 р.);

- **Подяку Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»** «з нагоди 55-річчя» (28 жовтня 2008 р.);

- **Подяку Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»** «з нагоди 45-річчя Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, 30-річчя Державного історико-культурного заповідника, 10-річчя Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» та за сумлінну працю, особистий внесок у розвиток НІЕЗ «Переяслав» (18 травня 2009 р.);

- **Грамоту Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»** «за сумлінну працю, активну громадську діяльність, вагомий внесок у розбудову музейної справи та з нагоди Міжнародного дня музеїв» (18 травня 2010 р.);

- **Подяку Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» Музею трипільської культури** «за вагомий внесок у розвиток музейної сфери, збереження історичної пам'яті, передачу прийдешнім поколінням духовних скарбів нашого народу та участь у культурологічному заході «Сподвижники Михайла Сікорського – музейна гордість Переяслава» (2018 р.);

- **Подяку Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» Археологічного музею** «за вагомий внесок у вивчення, охорону, збереження й музеєфікацію культурної спадщини Переяславського краю та з нагоди 40-річчя археологічного відділу Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (2019 р.).

«За особистий внесок у дослідження та висвітлення Голодоморів – геноциду 1932–33 рр. в Україні» отримав **Грамоту Всеукраїнської громадської організації «Асоціація дослідників голодоморів в Україні»**, а «за участь у підготовці та зйомках повнометражного документального фільму «ГОЛОДОМОР: ГЕНОЦИД В УКРАЇНІ» і вагомий особистий внесок для відновлення історичної справедливості та донесення історичної правди про найбільшу трагедію в Україні ГОЛОДОМОР 1932–1933 РР. до міжнародної

спільноти» нагороджений **Грамотою від творчої знімальної групи фільму «Holodomor: Ukraine's Genocide»**⁵.

Ю. В. Авраменко зробив неоціненний вклад у розвиток музейної справи, вів активну просвітницьку діяльність і доклав чимало зусиль до збереження нерухомих пам'яток культурної спадщини Переяславщини. Нині він знаходиться на заслуженому відпочинку, проте й надалі активно займається громадською роботою та не полишає подвижницьку діяльність у збереженні історичних пам'яток міста.

БІБЛІОГРАФІЯ Ю. В. АВРАМЕНКА

1994

1. Авраменко Ю.В. Харчування населення Переяславщини під час штучного голодомору 1933 року. *Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури*: матеріали всеукр. конф. (м. Переяслав-Хмельницький, 28-30 вересня 1994 р.). Переяслав-Хмельницький, 1994. С. 86.

2000

2. Авраменко Ю. В. Ужинок смерті під час голодомору 1932-1933 років у Переяслав-Хмельницькому районі Київської області. *Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків*: матер. міжнар. наук.-теорет. конф. (м. Київ, 28 листопада 1998 р.). Київ-Нью-Йорк: вид-во М. П. Коць, 2000. С. 329–335.

3. Авраменко Ю. В., Гнатюк В. М. Голодовка: 1932–1933 роки на Переяславщині: Свідчення. Переяслав-Хмельницький; Київ; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. С. 445.

2003

4. Авраменко Ю.В. Голодомор 1932-33 років – геноцид українського народу. Село Помоклі на Переяславщині в 1932-1933 роках. Спогади очевидців. Переяслав-Хмельницький: СПД Карпук С.В., 2003. С. 27.

2006

5. Авраменко Ю. Участь автопідприємства 31041 м. Переяслава-Хмельницького в ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС *Чорнобильські дзвони*: матеріали всеукр. наук. конф. (м. Біла Церква, 21 квітня 2006 р.). Біла Церква, 2006. С. 150.

2007

6. Авраменко Ю.В. Український святий преподобномученик Макарій, архімандрит Овруцький, ігумен Канівський, Переяславський чудотворець в давньому і сучасному житті Переяславщини. *Православ'я – наука – суспільство: питання взаємодії*: матеріали Четвертої міжнар. наук. конф. (м. Київ, 18-19 травня 2006 р.). Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Національний університет ім. Тараса Шевченка, Національний університет імені Б. Хмельницького / ред. рада: Кролевець С.П. (голова) та ін. Черкаси-Київ: Фенікс, 2007. С. 152.

⁵ Особистий архів Ю. В. Авраменка.

7. Авраменко Ю. Святий преподобномученик Макарій – заступник і покровитель Переяслава. *Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: зб. наук. ст.* Київ: Міленіум, 2007. Вип. 1(3). С. 5–8.

2008

8. Авраменко Ю.В. Стан збереження і охорони історико-культурної спадщини в м. Переяславі-Хмельницькому Київської області. *Старожитності Вишгородщини: зб. тез доп. і повідомл. 13-ї наук. конф., присвяч. «Дню пам'яті Ярослава Мудрого».* (м. Вишгород, 24-25 травня 2007 р.) Вишгородський історико-культурний заповідник. Вишгород, 2008. С. 156.

9. Авраменко Ю.В. Голодомор 1932–1933 років в Україні та на Переяславщині. Записи Віри Каплюк свідчень про Голодомор 1932-33 років жителів сіл Натягайлівка, Пологи-Вергуни, Пологи-Яненки, Улянівка, Тарасівка Переяслав-Хмельницького району Київської області». Переяслав-Хмельницький: ПП «СКД», 2008. С. 240.

10. Авраменко Ю.В. Голодомор 1932–1933 років – злочин проти людства і людяності. Голодне розп'яття Переяславщини. Історично-документальне видання / упоряд.: В. Батрак та ін. Переяслав-Хмельницький: ПП «СКД», 2008. С. 192.

11. Авраменко Ю.В. Пом'янемо жертв Голодомору 1932–1933 рр. на Переяславщині. *Пам'ять століть. Планета.* вересень-грудень 2008 р. № 5-6 (74-75). С. 320.

2009

12. Авраменко Ю. Гіркий хліб 1933-го. *СВЯТИЙ. ВІЧНИЙ. СУЩИЙ...: зб. наук.-популяр. ст. про хліб.* Переяслав-Хмельницький: СПД Карпук С.В., 2009. Вип.1. С. 158–163.

2010

13. Авраменко Ю., Вишаровський В. Священики Української Православної Церкви – хранителі культових пам'яток м. Переяслава-Хмельницького. *Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»: зб. наук. ст.* Переяслав-Хмельницький: «СКД», 2010. Вип. 4(6). С. 10–15.

14. Авраменко Ю.В., Каплюк В.С. Вони були оstarбайтерами...=Sie waren Ostarbeiter... Розповіді колишніх бранців нацистської Німеччини з Переяславщини про їхнє перебування у Третьюму Рейху: [До 65-ої річниці закінчення Другої світової війни]. Переяслав-Хмельницький: ПП «СКД», 2010. С. 254: іл.

2011

15. Авраменко Ю. Створення і діяльність Переяслав-Хмельницького Шевченківського товариства «Тарасовий Заповіт». *Зб. наук. ст. III Всеукраїнських Шевченківських читань.* (м. Переяслав-Хмельницький, 25 листопада 2008 р.). Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». Переяслав-Хмельницький, 2011. С. 3–6.

2012

16. Авраменко Ю. Релігія і віряни на Переяславщині під час Голодомору 1932–1933 років. *Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*: зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницький, 2012. Вип. 7(9). С. 4–13.

17. Авраменко Ю., Вишаровський Ю. Велике архієрейське освячення храму св. Архистратига Михаїла в м. Переяславі-Хмельницькому 20 січня 2011 р. *Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*: зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.), 2012. Вип. 7(9). С. 14–22.

2013

18. Авраменко Ю. В. М. І. Сікорський – охоронець і зберігач нерухомих пам'яток культурної спадщини Переяславщини / Михайло Іванович Сікорський: творець історії й хранитель часу: колективна монографія, присвячена 90-річчю з дня народження М. І. Сікорського / Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». Переяслав-Хмельницький, 2013. С. 185–197.

19. Авраменко Ю. В. Головним життєвим кредо Михайла Івановича були доброта, чуйність, повага / Михайло Іванович Сікорський: творець історії й хранитель часу: колективна монографія, присвячена 90-річчю з дня народження М. І. Сікорського. Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». Переяслав-Хмельницький, 2013. С. 289–296.

20. Авраменко Ю. Питання охорони, збереження та використання пам'яток і об'єктів культурної спадщини міста Переяслава-Хмельницького Київської області, пов'язаних з козацькою добою в Україні. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*: зб. наук. ст. / ред. кол. Титова О. М. (відп. ред.), Біляєва С. О., Виногородська Л. І. та ін. *Наук.-досл. центр «Часи козацькі», Українське т-во охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, Істор.-культ. асоціація «Україна-Туреччина», Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України*. Київ, Нікополь, 2013. Вип. 22, ч. II. С. 257–269.

21. Авраменко Ю. Пам'яткоохоронна діяльність Михайла Івановича Сікорського. *Краєзнавство*. Київ: ПФ «Фоліант», 2013. №4(85). С. 99–104.

2014

22. Авраменко Ю. Православна церква та віруючі на Переяславщині під час голодомору 1932–1933 років. *Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»*: зб. наук. ст. Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.), 2014. Вип. 7(9). С. 4–13.

**ПУБЛІКАЦІЇ У ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАННЯХ
Ю. В. АВРАМЕНКА**

2001

1. Авраменко Ю. Батьківська хата Георгія Носара. *Вісник Переяславіщини*. 2001. 20 січня. №11–12 (10 172–10 173). С. 3.

2005

2. Авраменко Ю. «Рубали піл, рубали лави...да м'ясо дітське варили». *Вісник Переяславщини*. 2005. 5 листопада. №88 (10 887). С. 11.

2007

3. Авраменко Ю. Дзвіниці Вознесенського собору – 230 років. *Переяславська Рада*. 2007. 5 січня. № 1 (308). С. 2.

4. Авраменко Ю. Цінні подарунки заповіднику. *Переяславська Рада*. 2007. 2 лютого. № 52. С. 3.

5. Авраменко Ю. Пам'ятка ковальського мистецтва. *Переяславська Рада*. 2007. 9 березня. № 10 (317). С. 3.

6. Авраменко Ю. Пам'ятні знаки жертвам Голодомору 1932–1933 років у м. Переяславі-Хмельницькому. *Педагогічні обрії*. 2008. лютий-березень. №3. С. 4–5.

7. Авраменко Ю. Творчість Т. Г. Шевченка на полотнах юних художників. *Вісник Переяславщини*. 2007. 15 червня. № 42 (11 037). С. 10.

8. Авраменко Ю. Катерининському гербу Переяслава 225 років. *Переяславська Рада*. 2007. 17 серпня. №32 (332). С. 14.

9. Авраменко Ю. Собор Успіння Божої Матері прикрасять мозаїчні ікони. *Переяславська Рада*. 2007. 12 жовтня. №40. С. 3.

10. Авраменко Ю. Книга про козацьке село Пристроми. *Переяславська Рада*. 2007. 12 жовтня. №40 (347). С. 14.

11. Авраменко Ю. Тяжка козацька шаблюка. *Переяславська Рада*. – 2007. 19 жовтня. №41 (348). С. 14.

12. Авраменко Ю. Пам'ятникам жертвам голодомору 1932–1933 рр. – належну увагу. *Переяславська Рада*. 2007. 2 листопада. №43 (350). С. 2.

13. Авраменко Ю. Сто неспокійних творчих літ – книга про ЗОШ № 1. *Переяславська Рада*. 2007. 2 листопада. №43 (350). С. 4.

14. Авраменко Ю. Зустріч з авторами. *Переяславська Рада*. 2007. 9 листопада. №44 (351). С. 14.

2008

15. Авраменко Ю. Пам'яті народної майстрині Марії Буряк. *Переяславська Рада*. 2008. 12 січня. №2 (360). С. 16.

16. Авраменко Ю. Нагороди від товариства «Гарасовий Заповіт». *Переяславська Рада*. 2008. 21 березня. №12 (370). С. 2.

17. Авраменко Ю. Зберегти для нащадків історико-культурну спадщину міста – обов'язок переяславців. *Переяславська Рада*. 2008. 18 квітня. №16 (374). С. 14.

18. Авраменко Ю. Що показав об'їзд братських могил радянських воїнів? *Переяславська Рада*. 2008. 25 квітня. №17 (375). С. 16.

19. Авраменко Ю. Квіти Великому Кобзарю. *Переяславська Рада*. 2008. 30 травня. №21 (379). С. 14.

20. Авраменко Ю. Майя Лев – кузина чудової співачки Квітки Цісик – побувала в Переяславі. *Переяславська Рада*. 2008. 6 червня. №22 (380). С. 14.

21. Авраменко Ю. Славних земляків пам'ятаємо. *Переяславська Рада*. 2008. 10 жовтня. №40 (398). С. 13.

2009

22. Авраменко Ю. Шана великому Кобзареві. *Переяславська Рада*. 2009. 6 березня. №9. С. 2.
23. Авраменко Ю. 18 квітня – День пам'яток історії та культури. *Переяславська Рада*. 2009. 17 квітня. №15. С. 10.
24. Авраменко Ю. З нами вже немає Ганни Самутіної. *Діловий Переяслав*. 2009. 29 квітня. №16. С. 3.
25. Авраменко Ю. У вінок шани великому Кобзареві. *Переяславська Рада*. 2009. 5 червня. №19 (428). С. 9.
26. Авраменко Ю. На полі Полтавської битви українські патріоти розгорнули найбільший в Україні державний прапор. *Вісник Переяславицини*. 2009. 10 липня. №47 (11 232). С. 10.
27. Авраменко Ю. Інтерв'ю до Дня незалежності. *Діловий Переяслав*. 2009. 24 серпня. №22. С. 2.

2010

28. Авраменко Ю. Руйнувати легко-зберігати важко. *Вісник Переяславицини*. 2010. 5 березня. №17 (11 303). С. 15.
29. Авраменко Ю. Історико-культурна спадщина – наше багатство. *Вісник Переяславицини*. 2010. 16 квітня. №27 (11 313). С. 4.
30. Авраменко Ю. Меморіальна дошка Івану Кирію. *Переяславська Рада*. 2010. 4 червня. №22 (479). С. 11.
31. Авраменко Ю. Меморіальна дошка Івану Кирію. *Переяславська Рада*. 2010. 8 червня. №24 (481). С. 9.
32. Авраменко Ю. Меморіальну дошку письменника Івана Кирія відкриють у п'ятницю. *Вісник Переяславицини*. 2010. 8 червня. №39 (11 325). С. 6.

2011

33. Авраменко Ю. Збережемо історичну спадщину. *Переяславська Рада*. 2011. 15 квітня. №15. С. 11.
34. Авраменко Ю. Жорна колись людям життя рятували, а тепер стануть музейним експонатом. *Вісник Переяславицини*. 2011. 27 вересня. №69 (11 451). С. 6.

2012

35. Авраменко Ю. «Тарасовий Заповіт» – великому українцю. *Переяславська Рада*. 2012. 16 березня. №11 (571). С. 4.
36. Авраменко Ю. Історико-культурна спадщина потребує уваги і захисту. *Переяславська Рада*. 2012. 13 квітня. №15 (575). С. 4.
37. Авраменко Ю. Ще один акт вандалізму. *Переяславська Рада*. 2012. 18 травня. №20 (580). С. 2.
38. Авраменко Ю. Вандали демонструють нахабність і винахідливість. *Переяславська Рада*. 2012. 29 червня. №26 (586). С. 11.

2013

39. Авраменко Ю. Пам'ятний знак на честь «Заповіту» відновлено. *Переяславська Рада*. 2013. 17 травня. №19 (631). С. 4.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Авраменко Ю. Створення і діяльність Переяслав-Хмельницького Шевченківського товариства «Тарасовий Заповіт». Зб. наук. ст. III Всеукраїнських Шевченківських читань. (м. Переяслав-Хмельницький, 25 листопада 2008 р.). Переяслав-Хмельницький, 2011. С. 3–6.
2. Авраменко Ю. Нагороди від товариства «Тарасовий Заповіт». *Переяславська Рада*. 2008 р. 14 березня (№ 11). С. 2.
3. Зареєстровано в березні. *Вісник Переяславицини*. 2007 р. 13 квітня (№ 26). С. 3.
4. Михняк М. Шевченківське товариство «Тарасовий Заповіт» – нова громадська організація. *Переяславська Рада*. 2007 р. 9 лютого (№ 6). С. 4.

*Victoria Vovkodav
(Pereiaslav)*

YU. AVRAMENKO – HISTORICAN, MUSEOLOGIST AND PRESERVER OF HISTORI AND CULTURE MONUMENTS

The article deals with the life and activity of Yu. Avramenko – the head of the scientific and methodological department of preserve of cultural heritage of the Pereiaslav National Historical and Ethnographic Reserve during 2004–2014 The author pays special attention to the museum work of Yu. Avramenko and his activity of preserve of the monuments.

Keywords: *Yu. Avramenko, museum, museology, National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav», monument.*

УДК 94(477.41-21):069:351.853

*Анатолій Іваненко
(Переяслав)*

З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ НАУКОВО-МЕТОДИЧНОГО ВІДДІЛУ ОХОРОНИ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ НІЕЗ «ПЕРЕЯСЛАВ»

У статті висвітлюються етапи становлення окремого структурного підрозділу пам'яток-охоронної роботи у складі НІЕЗ «Переяслав» та основні напрямки його діяльності.

Ключові слова: *охорона культурної спадщини, М. І. Сікорський, НІЕЗ «Переяслав», паспортизація, охоронні договори, науково-методичні рекомендації.*

Від минулих часів ми успадкували безліч безцінних пам'яток, які є свідками суспільно-політичного, економічного, науково-технічного та культурного розвитку українського народу. Водночас, вони становлять невід'ємну частку загальнолюдських цінностей. Збереження цієї історико-культурної спадщини було і залишається найважливішим завданням для

музейних закладів. Вагомий внесок у цю справу здійснює Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» та його структурний підрозділ – науково-методичний відділ охорони культурної спадщини.

Створення та становлення відділу було тісно пов'язане з тими тенденціями, які поширювалися в українському суспільстві у кінці 60-их – на початку 70-их рр. ХХ ст., зокрема із значним посиленням інтересу до проблем охорони та збереження культурної спадщини. Тодішня патріотично налаштована українська громадськість вбачала у цьому чи не єдину можливість зберегти народну самобутність та історичну пам'ять. Саме тому Рада Міністрів УРСР у серпні 1965 р. прийняла постанову «Про організацію республіканського добровільного Товариства охорони пам'яток історії і культури Української РСР» [1, с. 46]. Метою створення Товариства було залучення широких верств населення до пам'ятко-охоронної діяльності [7]. Головою правління УТОПК став відомий державний і науковий діяч Петро Тимофійович Трощак. Активну участь у діяльності Київської обласної організації УТОПК з першого дня її заснування брав тодішній директор Переяслав-Хмельницького історичного музею Михайло Іванович Сікорський [4, с. 268].

Окрім створення УТОПК, на республіканському рівні обговорювалася можливість формування окремих підрозділів у системі управлінських органів культури, які б безпосередньо опікувалися охороною та збереженням пам'яток. Оскільки при Київському обласному управлінні культури не було можливості відкрити такий відділ, то було прийняте рішення створити відповідний підрозділ в одному із державних музеїв області. Вибір був зроблений на користь очолюваного М. І. Сікорським Переяслав-Хмельницького історичного музею, який на той час був найбільшим музейним закладом області.

Таким чином, на основі розпорядження Київського обласного управління культури, директором Переяслав-Хмельницького історичного музею М. І. Сікорським був виданий наказ від 2 березня 1970 р. № 9 про створення у штаті Переяслав-Хмельницького історичного музею відділу охорони пам'яток історії та культури. До складу відділу було зараховано трьох співробітників, виконуючим обов'язки завідувача відділу був призначений науковий працівник музею Анатолій Павлович Савчук [2]. Наступного року указом по Переяслав-Хмельницькому історичному музею № 1 від 3 січня на посаду завідувача відділу охорони пам'яток історії та культури був призначений Леонтій Володимирович Кременецький [2]. З 4 вересня 1972 р. (наказ № 42 від 1.09.1972) відділ очолила Роза Олексіївна Чістік [3]. Закінчивши 1954 р. філософський факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка, Р. О. Чістік багато років працювала завідувачкою відділу пропаганди пам'яток у Київській міській організації УТОПК, а тому мала достатній досвід пам'ятко-охоронної роботи.

Метою створення відділу було виявлення, вивчення та взяття під охорону держави пам'яток археології, історії, монументального мистецтва тощо. Найпершим завданням у діяльності відділу було проведення паспортизації пам'яток історії і монументального мистецтва. Працівники

відділу брали активну участь у розробці охоронних знаків для пам'яток архітектури, історії та археології. До справи охорони пам'яток відділ активно залучав також колективи підприємств, установ, навчальні заклади та небайдужих пересічних громадян. Над кожною історичною пам'яткою організовували потрійне шефство – організація, підприємство та школа. Щовесни, до Міжнародного дня пам'яток і визначних місць, проводився місячник огляду історичних пам'яток. Також відділ організовував проведення тематичних лекцій у трудових колективах та школах міста і району, присвячених конкретним пам'яткам. Завдяки діяльності Обласного відділу охорони пам'яток ця робота велася на належному рівні, як по всій Київській області, так і безпосередньо у місті Переяславі-Хмельницькому та Переяслав-Хмельницькому районі.

Ці традиції були продовжені після створення 1979 р. Переяслав-Хмельницького державного історико-культурного заповідника [6], який постав на базі комплексу пам'яток історії та культури м. Переяслав-Хмельницького. Наукові співробітники заповідника, згодом перейменованого на історико-етнографічний [5], зробили значний внесок у справу збереження унікальної і неповторної історико-культурної спадщини українського народу, зокрема народної архітектури Середньої Наддніпряниці.

Відтак, враховуючи значення Переяслав-Хмельницького державного історико-етнографічного заповідника у справі збереження, вивчення і пропагування пам'яток історії і культури, а також його роль у відродженні національно-культурних традицій українського народу, Указом Президента України від 1 червня 1999 р. № 598 йому було надано статус Національного та перейменовано у Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав» [8]. Як зазначалося у Статуті НІЕЗ «Переяслав», основною метою його створення було забезпечення охорони, збереження та популяризації пам'яток культурної спадщини, розташованих на його території.

Зважаючи на наявність на балансі НІЕЗ «Переяслав» величезної кількості нерухомих пам'яток і об'єктів культурної спадщини, а також практику опікування працівниками заповідника тими пам'ятками, які розосереджені у місті та на території району, постало питання про створення відповідного відділу, який би займався проблемами вивчення, збереження, реставрації, консервації та популяризації цих пам'яток. Ініціатором створення такого підрозділу виступила заступник генерального директора з наукової роботи Віра Петрівна Мельник. Врешті, її стараннями у структурі Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» на початку 2004 р. з'явився науково-методичний відділ охорони культурної спадщини. Варто зазначити, що такі відділи функціонували і в інших аналогічних закладах, зокрема у Національному Києво-Печерському історико-культурному заповіднику та Вишгородському історико-культурному заповіднику.

Новостворений науково-методичний відділ охорони культурної спадщини НІЕЗ «Переяслав» розпочав свою роботу, керуючись Конституцією України, Законом України «Про музеї та музейну справу», Законом України «Про охорону культурної спадщини», Статутом Заповідника, Положенням про відділ, методичною літературою з музейної справи та передовим досвідом

роботи вітчизняних і світових музеїв. Очолив роботу пам'ятко-охоронного відділу Юрій Володимирович Авраменко, який працював у заповіднику з 1991 р. на посадах старшого наукового співробітника Музею хліба та завідувача відділу громадських музеїв Київщини. Молодшими науковими співробітниками відділу у різний час працювали Павло Якович Євтушенко, Віталій Юрійович Вишаровський та Геннадій Миколайович Невмитий.

З перших днів роботи науковці відділу зосередилися на таких першочергових завданнях, як впорядкування і налагодження обліку усіх пам'яток і об'єктів культурної спадщини, що перебували на балансі заповідника. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 9 вересня 2002 р. №1330 «Про затвердження Комплексної програми паспортизації об'єктів культурної спадщини на 2003–2010 роки» наукові співробітники відділу взялися за організацію та проведення облікової паспортизації нерухомих пам'яток та об'єктів історико-культурної спадщини, які перебували в оперативному управлінні НІЕЗ «Переяслав». У результаті кількарічної кропіткої праці науковців заповідника, при активному сприянні фахівців Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень, було проведено повну паспортизацію 120 пам'яток архітектури, археології, історії, монументального мистецтва та науки і техніки, що перебувають на балансі НІЕЗ, а також значну кількість пам'яток культурної спадщини, розташованих у межах міста Переяслава-Хмельницького та його околиць.

Належно проведена підготовка наукової документації дозволила працівникам відділу перейти до наступного надзвичайно важливого та актуального етапу пам'ятко-охоронної роботи – занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Завдяки зусиллям співробітників відділу та всього колективу науковців до переліку пам'яток культурної спадщини національного значення Київської області були включені такі визначні об'єкти як Вознесенський собор 1700 р., Колегіум 1753 р., Михайлівська церква 1750 р., Дзвіниця з трапезною Михайлівської церкви 1747 р., Залишки Михайлівського собору 1089 р. та Залишки церкви-усипальні (Спаської) другої половини – кінця XI ст. До категорії «Нерухомі пам'ятки України місцевого значення» було внесено 112 об'єктів, які розташовані на території Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, а також у межах міста Переяслава-Хмельницького. Стараннями співробітників заповідника до Державного реєстру нерухомих пам'яток України було включено також багато об'єктів культурної спадщини Переяславщини, які не перебували на балансі НІЕЗ, але знаходилися під постійною опікою його працівників. Завдяки проведеній роботі всім цим пам'яткам були присвоєні охоронні номери і вони перебувають під охороною держави.

Окрім того, Ю. В. Авраменко та працівники відділу виступили ініціаторами, а також взяли безпосередню участь у встановленні пам'ятних знаків і меморіальних дощок, присвячених визначним подіям і особам, пов'язаним з історією Переяславщини.

З перших днів свого існування науково-методичний відділ охорони культурної спадщини тісно співпрацював з відділами культури Переяслав-

Хмельницької міської ради та Переяслав-Хмельницької районної державної адміністрації. Також науковці відділу долучилися до підготовки Генерального плану розвитку міста, надаючи відділу архітектури та містобудування міської ради конкретні пропозиції стосовно розробки історико-архітектурного опорного плану та визначення охоронних зон і ареалів. Постійно співробітниками відділу надавалися науково-методичні рекомендації щодо охорони історико-культурних пам'яток Переяславщини та проведення на них ремонтно-реставраційних робіт.

Завдячуючи плідній співпраці НІЕЗ «Переяслав» та органів місцевої влади вдавалося втілювати в життя взаємовигідні проекти, зокрема надзвичайно ефективно використати ті кошти, які були виділені місту рішенням Бюджетного комітету Верховної Ради України на збереження історичної забудови міста та об'єктів історико-культурної спадщини у зв'язку з Указом Президента України від 14 квітня 2006 р. № 304 «Про святкування 1100-річчя заснування міста Переяслава-Хмельницького». Завдяки цьому фінансуванню протягом 2006–2007 рр. було відремонтовано будинок Колегіуму, впорядковано площу Переяславської Ради та територію навколо Свято-Воскресенського собору, були проведені ремонтно-реставраційні роботи на спорудах Михайлівської церкви та Вознесенського собору, проводилося будівництво нового приміщення Історичного музею.

Дещо раніше Державним науково-технологічним центром консервації та реставрації пам'яток ДНТЦ «Конрест» було проведено капітальні ремонти будинків лікаря А. О. Козачковського 1820 р. та архітектора-академіка В. Г. Заболотного 1911 р.

На належному рівні у науково-методичному відділі охорони культурної спадщини була поставлена і дослідницька робота. Важливе місце у науковому доробку його співробітників займали дослідження, присвячені історії конкретних нерухомих пам'яток Переяславщини, а також розробці науково-методичних рекомендацій щодо збереження, охорони, обліку, реставрації об'єктів культурної спадщини.

На сьогоднішній день співробітники відділу продовжують забезпечувати дотримання режиму використання нерухомих пам'яток та об'єктів культурної спадщини НІЕЗ «Переяслав». Проводячи регулярний моніторинг технічного стану пам'яток та об'єктів культурної спадщини, відділ спільно з іншими службами готує для Управління охорони культурної спадщини Міністерства культури України пропозиції з питань проведення протиаварійних заходів та ремонтно-реставраційних робіт на цих об'єктах. Здійснюється погодження діяльності, пов'язаної з проведенням робіт в охоронних зонах пам'яток. Створені та функціонують електронні бази облікової документації та моніторингу технічного стану всіх пам'яток та об'єктів культурної спадщини НІЕЗ «Переяслав».

Стараннями наукових працівників відділу були укладені охоронні договори на всі пам'ятки національного та місцевого значення з метою встановлення режиму їх використання. На більшість пам'яток, які перебувають в оперативному управлінні НІЕЗ «Переяслав», отримані Свідоцтва про реєстрацію об'єкта культурної спадщини як пам'ятки.

Наукові працівники відділу займаються всебічним вивченням пам'яток і об'єктів історико-культурної спадщини, працюють над науковими темами, беруть активну участь у наукових конференціях, круглих столах та семінарах. У складі відділу функціонує науковий архів та бібліотека. Значно виріс також професійний рівень співробітників відділу, більшість з яких мають наукові ступені та вчені звання. Гідно продовжуючи традиції, закладені попередниками, співробітники відділу плідно працюють у царині науково-методичного забезпечення охорони культурної спадщини.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Законодавство про пам'ятники історії та культури / За ред. О. Н. Якименка. К.: Політвидав України, 1970. 464 с.
2. Книга наказів по Переяслав-Хмельницькому державному історичному музею за 1954–1972 рр.
3. Книга наказів по Переяслав-Хмельницькому історичному музею за (3.04.1972–11.10.1973 рр.).
4. Махінчук М. Г. Переяславський скарб Михайла Сікорського: художньо-документальна повість / Вступ. ст. Л. І. Андрієвського. К.: Криниця, 2005. 298 с.
5. Постанова Кабінету Міністрів України № 376 від 15 березня 1999 р. «Про перейменування Переяслав-Хмельницького державного історико-культурного заповідника». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-99-%D0%BF>.
6. Постанова Ради Міністрів УРСР № 123 від 13 березня 1979 р. «Про оголошення комплексу пам'яток історії та культури м. Переяслава-Хмельницького Київської області державним історико-культурним заповідником». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/123-79-%D0%BF>.
7. Статут Українського товариства охорони пам'яток історії та культури: Проект. К.: Реклама, 1966. 23 с.
8. Указ Президента України № 598/99 від 1 червня 1999 р. «Про надання Переяслав-Хмельницькому державному історико-етнографічному заповіднику статусу національного». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/598/99>.

Anatolii Ivanenko
(Pereiaslav)

CREATION HISTORY OF THE SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL DEPARTMENT OF THE CULTURAL HERITAGE PROTECTION OF NHER «PEREIASLAV»

The article describes the stages of the separate structural department formation of cultural sites preservation as a part of National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav» and the main directions of its activity.

Keywords: *cultural heritage protection, M. I. Sikorskyi, National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav», certification, security agreements, scientific and methodological recommendations.*

**ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ
СПАДЩИНИ В МУЗЕЙНИХ УСТАНОВАХ УКРАЇНИ В
КОНТЕКСТІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ**

УДК 908:069:097 Ф. Вовк

*Лариса Дідора, Тамара Куцаєва, Єлизавета Куцаєва
(Київ)***КНИГОЗБІРНІ ФЕДОРА ВОВКА ТА КАБІНЕТУ-МУЗЕЮ ІМ. Ф. ВОВКА
ПРИ ВУАН У БІБЛІОТЕЧНОМУ ФОНДІ НМІУ**

У статті узагальнено дослідження книжкових зібрань фундатора українознавства Ф. Вовка та книгозбірні Кабінету-музею антропології та етнології ім. Ф. Вовка в бібліотечному фонді Національного музею історії України (НМІУ) для привернення уваги до книжкових пам'яток, що мають бути внесені до Державного реєстру національного культурного надбання.

Ключові слова: *Алешо Олександр, Вовк Федір, екслібрис, історичне книгознавство, маргіналія, Національний музей історії України.*

Метою публікації є узагальнення розвідок співробітників Національного музею історії України (далі – НМІУ) про такі важливі в історико-культурному контексті фрагменти бібліотечного фонду музею, як книжкове зібрання фундатора українознавства Федора Вовка та книгозбірня Кабінету-музею антропології та етнології ім. Ф. Вовка при ВУАН. Хоча книгозбірні не були основами формування бібліотеки Київського художньо-промислового і наукового музею у 1902 р. та у наступні періоди [3; 14], і потрапили в НМІУ не через дар, а за рішенням влади під час репресій, однак їх значення для розвитку бібліотечного фонду беззаперечне. Книжкові пам'ятки є важливими об'єктами культури пам'яті про дослідницькі інтереси непересічного діяча культури та тоталітарні репресії, у вирі яких інституція, названа на честь Ф. Вовка, була знищена. Книги також є свідками тих нестерпних умов повсякдення, в яких антрополог та етнограф Олександр Алешо намагався зберегти спадщину свого вчителя, захворів на туберкульоз і помер.

Починаючи з 2017 р. кураторкою бібліотечного фонду Ларисою Дідорою було розпочато вибірку та наукову атрибуцію частини книжкових пам'яток, спираючись на головний маркер – книжкові знаки з ім'ям Ф. Вовка, інскрипти та деякі маргіналії. Адже через втрату частини документації НМІУ у ході Другої світової війни в музеї відсутні матеріали, які засвідчили момент передачі книгозбірень до музею. Брак цих важливих джерел історичної інформації значно ускладнює «реконструкцію» об'єктів дослідження.

Пояснення потребує і те, що дослідження стосувалося лише складових бібліотечного фонду. Отже, вони мали не лише наукову та пізнавальну функції, а були направлені на створення умов для «музеефікації» книжкових пам'яток у двох напрямках: внесення виявлених рідкісних і цінних книг до Державного реєстру національного культурного надбання та передача

книжкових пам'яток до музейного фонду. Причина, через яку об'єктом дослідження не став фонд НМІУ, полягає у відсутності у 2017 р. та у подальшому системних можливостей дослідження книг через логістику роботи з музейними предметами. Звірка книжкового фонду, як специфічний процес обліку, не пов'язаний книгознавчими дослідженнями, відбулася 2016 р. А умови в групі збереження фондів «Рідкісні авторські документи» (футляри для книжок, опломбовані шафи, поділ за інвент. №№, а не алфавітними, тематичними рубриками) унеможливають використання таких методів відбору книг, як у бібліотеці: «фронтальний перегляд рубрик бібліотеки» і «попримірниковий перегляд». Картотека групи на понад 2 тис. од. зберігання складається переважно з Інвентарних карток 1950–60-их рр. і часто малоінформативна щодо провенансу та елементів книжок.

Зважаючи на колосальний обсяг роботи щодо майже 26 тис. од. зберігання [5] і відсутність формалізації ініціативи кураторки бібліотечного фонду та співробітників НМІУ, які до неї приєдналися (створення робочої групи, забезпечення обладнанням для діджиталізації колекції), то фіксація нового знання відбулася у публікаціях і виступах на конференціях. Їх оприлюднили: Лариса Дідора (частина у співавторстві) по темі: «Французькі стародруки», «Стародруки», «Екслібриси: Полоніка», «Юдаїка» тощо; Тамара Куцаєва: «Маргіналістика», «Екслібриси: Славістика» тощо; Андрій Бойко-Гагарін у співавторстві з Л. Дідорою: «Екслібриси: Нумізмати́ка»; Наталія Кошова у співавторстві з Л. Дідорою: «Екслібриси-печатки із зображенням тризубу»; Вадим Аристов: «Рукописні книги».

Наприкінці 2019 р. було створено виставку «Книгозбірня НМІУ: історія та колекції» (куратори – Лариса Дідора та Олена Попельницька), що має потужний наратив українською та англійською мовами, візуалізації. Виставка має 8 розділів, де експонуються 143 книжкові пам'ятки 1725–1928 рр. (підрахунок – *наш*). Таким чином, спроба узагальнення змісту книгозбірні Ф. Вовка та інституції, що носила його ім'я, у бібліотечному фонді НМІУ отримала чіткий імпульс для оформлення.

Ключовим принципом дослідження було чітке розрізнення книг з приватної колекції Ф. Вовка (маркери – власницькі екслібриси: підпис, друкована наліпка із зображення тварини вовка в окулярах, що читає книгу та текстом «Exlibris. Th[eodog] Vovk», монограма на корінці «T[heodog] V[ovk]»; дарчі інскрипти) і книг, що дарували Кабінету-музею ім. Ф. Вовка (маркери – два варіанти шрифтових екслібрисів книгозбірні, дарчі інскрипти). Для набуття цих знань було використано фахову літературу з теми «Книжковий знак» та історіографію про Ф. Вовка.

Наприклад, О. Таран визначила бібліотеку українознавця як: «... домашня бібліотека, що містила книги з антропології, археології, історії, етнографії, фольклористики», які разом з іншими результатами діяльності вченого склали основу Кабінету [16, с. 152]. Своєю чергою, А. Франко та О. Франко узагальнили те, що: «Бібліотеку Вовка разом з його архівом перевіз з Петрограда до Києва його учень О. Алешо за сприяння відомого археолога М. Макаренка 1921 р. Вона стала основою Музею (кабінету) антропології» [17, с. 121–122]. Ф. Ернст – фундатор українського мистецтвознавства, підкреслив

у своєму відомому довіднику про Київ в 1930 р. те, що бібліотека: «... надзвичайно коштовна, кількість томів 8 тис.» [8, с. 211, 215].

Тоталітаризм винищив квіт української інтелігенції, зруйнував культурні, наукові інституції та драматично змінив суть багатьох об'єктів матеріальної культури на тлі епохи. 1934 р. Кабінет-музей було знищено, а через 2 роки Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Г. Шевченка (далі – ВІМ. НМІУ його правонаступник) отримав близько 2 тис. од. зберігання колекції Кабінету [13]. Речі, фото, документи та книжки розподілили між фондами та бібліотекою.

Весь книжковий фонд НМІУ постраждав під час Другої світової війни, у тому числі через вивезення під час окупації. У статті науковців та упорядників наукового архіву НМІУ Тетяни Радієвської, Світлани Сорочіної (вони проводять цю роботу спільно з Оксаною Завальною) і запрошеної дослідниці Тетяни Себти зазначено те, що: «У 1995 р. завдяки тодішньому директору Дослідницького центру Східної Європи у Бремені проф. В. Айхведе до НМІУ з Німеччини було повернуто понад 700 книг, вивезених з Крайового музею до- і ранньої історії у Києві (НМІУ та Інститут археології АН УРСР в 1942–43 рр.) восени 1943 р.» [15, с. 18]. Отже, і весь книжковий фонд НМІУ, і фрагменти книгозбірень Ф. Вовка та Кабінету-музею, що зберігаються також в Інституті Археології та Національній бібліотеці України ім. В. Вернадського – це не лише пам'ятки наукової творчості, а й пам'ятки соціальних і політичних трагедій [4; 18].

Принагідно зазначимо, що не дивлячись на кількість узагальнень та ґрунтовний опис книгозбірень у книзі В. Колесникової, І. Черновол та А. Яненко [9], так і не встановлений принцип, за яким вони були розпорозені у 1930-их рр. На часі також спроба з'ясувати чи була їх частина вивезена в Німеччину під час Другої світової війни.

Після першої за роки незалежності узагальнюючої статті кураторки бібліотеки НМІУ Маргарити Варшавської (у співавторстві з Ларисою Федоровою) 1999 р., наступна стаття, де вперше зазначили, що «... книг з такою печаткою [Ф. Вовка] міститься в бібліотеці не менше, ніж 100 од.», належить наступній кураторці Ярині Вовк 2014 р. [2; 3].

Перша ж спроба досліджень окремих книг з цієї теми відбулася під час вивчення іншої цінної (під)колекції бібліотечного фонду – французьких стародруків 1-ї трет. XVIII ст. Нове знання було оприлюднене на Міжнародній конференції «Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва» (20–22.05.2019 р.) та у статті [6]. Об'єктами дослідження стали 11 стародруків 1725–1818 рр., серед яких найстарші з есклібрисом Кабінету-музею – це 4 томи мемуарів про правління Петра I: «Записки про царювання Петра Великого, імператора Росії, батька вітчизни...» (1725–26 рр.) француза Жана Руссе де Міссі. А двотомна праця П'єра-Франсуа Гюйо Дефонтена «Історія революцій в Польщі від початку монархії до останніх виборів Станіслава Лещинського» (1735 р.) – це книги, які Ф. Вовк придбав у Парижі 27 травня 1889 р. (маргіналія на форзаці т. 2). Це сталося через два роки після його переїзду до міста та всупереч надзвичайній бідності [17, с. 107]. Цю ж мету мала доповідь Л. Дідори «Книжкові знаки польських бібліотек у колекції

бібліотеки НМІУ» на Щорічній конференції НМІУ (28–29.11.2019 р.) та інші повідомлення з теми «Славістика» на Міжнародній конференції до Дня слов'янської писемності (2019 р.) та «НумізMATика» – на Щорічній конференції НМІУ (2018 р.) [1; 11].

Того ж 2018 р. у статті про форми неформальної освіти музейника в сфері книгознавства звернули увагу на види екслібрисів з ім'ям Ф. Вовка та навели приклад того, як на тлі вивчення книжкового знаку можна започаткувати окреме дослідження біографії репресованого завідувача фондів ВІМ Гната Колщуняка [7]. Акцент на те, що особистий екслібрис Ф. Вовка, як і інших діячів науки та культури, є соціально-ціннісним критерієм експертизи стародруків, було зроблено на конференції «Наукова атрибуція творів, експертиза та оцінка культурних цінностей» [10]. На 5-й Міжнародній конференції «Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності» (11–12.06.2020 р.) авторки звернули увагу на концепцію та художнє представлення стародруків у розділі «Книги з бібліотеки Хведора Вовка (Ф.К. Волкова)» виставки «Книгозбірня НМІУ».

Перелічені дослідження дозволили розпочати укладання бібліографічного опису, як книгозбірні Кабінету-музею, так і книгозбірні самого Ф. Вовка. У ході конференції «Київський музей: історія, виклики, перспективи» (28.11.2019 р.) було представлено цифру – 121 книга. Її представили і у публікації про екслібриси та інскрипти з ім'ям Ф. Вовка у фондах музеїв і бібліотеках України [12]. У статті було запропоновано класифікацію кожного екслібриса та інскрипту зі складеного переліку з 23 од.

На основі викладеного матеріалу можемо зробити висновок про те, що «реконструкція» змісту як приватної книгозбірні Ф. Вовка, що увійшла до названого на його честь Кабінету-музею антропології та етнографії при ВУАН, так і книгозбірні цієї інституції у бібліотечному фонді НМІУ надзвичайно актуальна. Це робить вагомий внесок у музейну комунікацію, наукову дискусію про персоналію Ф. Вовка та історію Кабінету-музею, книгознавчі та бібліотекознавчі дослідження. Напрямами продовження теми є нові мікроісторичні дослідження про книжкові пам'ятки, коментований бібліографічний показчик книгозбірень та їх діджиталізація. Ці інноваційні культурні продукти максимально сприятимуть збереженню та популяризації важливого елементу культурної спадщини України.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бойко-Гагарін А., Дідора Л. Екслібриси нумізMATичних видань з книгозбірні НМІУ. *Науковий вісник НМІУ*. 2019 (5). С. 18–38.
2. Вовк Я. До історії бібліотечного фонду НМІУ. (для) *Зб. праць Щорічної звітної конференції НМІУ*. 17.12.2013 / Рукопис. Бібліотечний фонд НМІУ.
3. Варшавська М. Бібліотека Київського художньо-промислового та наукового музею в перші роки його діяльності. *Матеріали ювілейної міжн. наук.-практ. конференції НМІУ «Музей на рубежі епох: минуле, сьогодні, перспективи»*. Київ, 1999. С. 12–13.; Варшавська М., Федорова Л. Бібліотека

Київського художньо-промислового і наукового музею у перші роки його діяльності. *Київська старовина*. 1999 (4). С. 99–103.

4. Дениско Л., Рудакова Ю. Книжкові знаки на книгах із колекції рідкісних видань НБУВ: каталог. Київ: НБУВ, 2017. 350 с.

5. Дідора Л. Найцікавіші книги з книгозбірні НМІУ: веб-сайт. URL: https://www.youtube.com/watch?v=meQ_3uMzWvM&feature=youtu.be&fbclid=IwAR3урп3YESDuMnPaItRvItqzAfyOk4yF1TNmFhAfEEOANjceGZNY8exSJT0.

6. Дідора Л., Куцаєва Т. Стародруки та антикварні видання французькою мовою в книгозбірні НМІУ: перший огляд колекції. *Бердичівська земля як феномен розвитку європейської культури та мистецтва*. Наук. зб. «Велика Волинь». 2019 (58). С. 181–189.

7. Дідора Л., Куцаєва Т. Майстер-клас «Книга – багатогранне джерело музейних презентацій». *Науковий вісник НМІУ*. 2019 (4). С. 661–667.

8. Ернст Ф. Київ. Провідник. Київ: 2-га друкарня, 1930. 750 с.

9. Колесникова В., Черновол І., Яненко А. Кабінет (музей) Антропології та Етнології імені проф. Хф. Вовка. Київ: Стародавній світ, 2012. 88 с.

10. Куцаєва Т. Атрибуція стародруків та антикварних книжок в книгозбірні НМІУ: дослідження 2017–2019 рр. *Наукова атрибуція творів мистецтва, експертиза та оцінка культурних цінностей*: матеріали наук.-практ. конф. (м. Київ, 24–25.11.2019.). Київ, 2019. С. 86–89.

11. Куцаєва Т. Антикварні видання з теми «Славістика» та екслібриси на них в книгозбірні НМІУ. Зб. мат. Міжн. наук. конф. «Славістика й україністика: взаємне посилення розвитку». Київ. 24.05.2019. С. 135–137.

12. Куцаєва Т. Екслібриси та інскрипти з ім'ям Ф. Вовка. *Українознавство*. 4 (73), 2019. С. 259–268.

13. Маньковська Р. Кабінет антропології та етнології ім. Ф. Вовка: веб-сайт. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Kabinet_antropologii; Тиндик В. До історії формування етнографічної колекції НМІУ. Матеріали ювілейної міжнародної конференції НМІУ «Музей на рубежі епох: минуле, сьогодні, перспективи». Київ, 1999. С. 117–119.

14. Оксеніч М. Шляхи формування збірки НМІУ: колекції меценатів і внески приватних осіб. *Скарбниця української культури*: зб. наук. пр. 2007 (8). С. 165–173. веб-сайт. URL: <http://lostart.org.ua/ua/research/572.html>.

15. Радієвська Т., Себга Т., Сорокіна С. Історії зібрань НМІУ: переміщення на захід та реституція збірок у 1943–1948 рр. *Науковий вісник НМІУ*. 2018 (3). С. 12–52.

16. Таран О. Народознавча діяльність Кабінету антропології та етнології ім. Хф. Вовка ВУАН (1921–1934). *Етнологія*. 2007 (6 (X)). С. 152–156.

17. Франко А., Франко О. Аналіз документів і матеріалів особистого архіву Ф. К. Вовка. *Вісник ін-ту археології Львівського ун-ту*. 2011 (6). С. 106–123.

18. Черновол І. Книжкове зібрання Федора Вовка у фондї бібліотеки Інституту археології. *Українська біографістика*. 2010 (7). С. 346–357.

Larysa Didora, Tamara Kutsaieva, Yelyzaveta Kutsaieva
(Kyiv)

**BOOK COLLECTIONS OF FEDIR VOVK AND FEDIR VOVK MUSEUM
(CABINET) IN THE LIBRARY OF THE NATIONAL MUSEUM OF
UKRAINIAN HISTORY**

The authors of the article have summarized the researches of Fedir Vovk's book collection and the book collection of the library of Fedir Vovk Museum (Cabinet) of Anthropology and Ethnology that are stored in the library of the National Museum of Ukrainian History. The aim of the article is to draw attention to antique books – objects of the Cultural Heritage of Ukraine that should be included in the State Register of National Cultural Heritage.

Keywords: *Alesho Oleksander; Vovk Fedir; bookplate; historical bibliography; marginalia; National Museum of Ukrainian History.*

УДК 069.5:2:72

Тетяна Думська
(Збараж)

**ІНТЕРАКТИВНІ РОЗВИВАЛЬНІ ІГРИ ЯК ЗАСІБ ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ:
ДОСВІД ТЕРЕБОВЛЯНСЬКОГО ВІДДІЛУ НАЦІОНАЛЬНОГО
ЗАПОВІДНИКА «ЗАМКИ ТЕРНОПІЛЛЯ»**

У статті проаналізовано досвід популяризації національної історико-культурної спадщини серед молодого покоління м. Теревовлі через застосування інтерактивних форм і методів у науково-освітній роботі Теревовлянського відділу Національного заповідника «Замки Тернопілля».

Ключові слова: *популяризація, культурно-історична спадщина, інтерактивність, квест, інтелектуально-краєзнавча гра, учнівська молодь, національно-культурна ідентичність.*

Культурна спадщина є сукупністю створених у процесі історичного розвитку і успадкованих людством від попередніх поколінь пам'яток духовної та матеріальної культури. Вона становить основу національної культури. Захист і збереження культурної спадщини є одним із пріоритетних завдань держави [3; 4].

Саме з такою метою 1994 р. було утворено Державний історико-архітектурний заповідник у місті Збаражі. Базою заповідника став архітектурний комплекс Збараського замку XVII ст., церква Преображення Господнього 1600 р., ансамбль споруд монастиря ордену отців Бернардинів. 1999 р. до складу Заповідника увійшов Вишневецький архітектурно-ландшафтний комплекс – пам'ятка архітектури національного значення XIV–XIX ст. 2002 р. було утворено філію Заповідника у місті Скалат Підволочиського району, центральним об'єктом якої став замок XVII ст.

2005 р. Заповіднику надано статус національного і перейменовано у Національний заповідник «Замки Тернопілля». 2008 р. до складу Національного заповідника ввійшли ще сім замків, зокрема у м. Теремовлі, смт Микулинцях, с. Язловці, с. Підзамочку, смт Золотому Потоці, смт Скалі-Подільській та с. Кривчі. 2010 р. до складу Заповідника увійшов одинадцятий замок у місті Чорткові [8].

Заповідник є центром збереження та популяризації історико-культурної спадщини регіону. Він здійснює культурно-освітню та науково-дослідну діяльність у сфері охорони культурної спадщини і музейній справі, а також має значний туристичний потенціал. Оскільки, музейна діяльність передбачає широкі контакти з громадськістю, то комунікативна функція набуває особливої ваги у взаємозв'язках музею та суспільства [7, с. 75]. Завдяки цій функції Заповідник реалізує популяризацію історико-культурної спадщини.

Популяризація – це комунікативний процес, розроблений для пояснення культурної цінності пам'ятки відвідувачам та широкій громадськості з метою підвищення знання про значущість культурної спадщини загалом та пам'ятки в цілому, а також залучення громадської підтримки в питаннях її управління та охорони [10, с. 526].

Завдяки популяризації здійснюється формування інтересу до об'єктів історико-культурної спадщини, що дозволяє заглибитися у минуле свого народу, дізнатися про події, що зумовлювали створення тієї чи іншої пам'ятки, зрозуміти зв'язок між минулим і сьогоденням. Таким чином, історико-культурна спадщина пов'язана з історичною пам'яттю та спонукає до більш глибокого вивчення власної історії [9, с. 135]. Особливо актуальним є питання формування та стимулювання такої пізнавальної діяльності в учнівської молоді, адже саме в цей період у дітей активно формується світогляд, моральні цінності та національно-культурна ідентичність. Зважаючи на це, зосередимо свою увагу на активних методиках популяризації історико-культурної спадщини, цільовою аудиторією яких є учнівська молодь.

Базовим принципом музейно-педагогічної діяльності виступає інтерактивність [1, с. 3]. У науково-освітній роботі Заповідника вона проявляється, зокрема, у застосуванні ігрових методик. Гра пов'язана з потребою особистості в актуалізації, самопізнанні, самореалізації та внутрішній еволюції і є фундаментальним соціокультурним явищем [6, с. 87]. Музеї і заповідники у своїй практиці часто використовують інтелектуальні ігри. Такі ігри пропагують наукові знання та стимулюють розвиток пізнавальних можливостей. Краєзнавче спрямування інтелектуальних ігор звертає увагу молодого покоління на вивчення локальної історії, дослідження пам'яток, зосереджених у місцевій громаді, а також на необхідність їх збереження чи відновлення [2, с. 104–105].

Теребовлянський відділ Національного Заповідника «Замки Тернопілля» з 2012 р. проводить інтелектуально-краєзнавчу гру для школярів старшої школи «Найрозумніший». Гра присвячується Дню пам'яток історії та архітектури. Метою проведення гри є реалізація завдань комплексного виховання підростаючого покоління, стимулювання в учнів індивідуальної навчально-пізнавальної діяльності, розширення краєзнавчого світогляду,

популяризація історико-культурної спадщини регіону, виховання почуття патріотизму. Темою гри традиційно є краєзнавство. Гра складається з 4-ох турів: «Загальні запитання», «Фото-питання», «Категорії» та «Фінал». У ній беруть участь 12 учнів, після кожного туру троє учасників, що набрали найменшу кількість балів залишають гру. Переможцем стає учасник, котрий набрав максимальну кількість балів.

Формат інтелектуально-краєзнавчої гри передбачає складний організаційно-підготовчий етап. Командою організаторів розроблено положення про інтелектуально-краєзнавчу гру «Найрозумніший». Щороку обирається тематичне спрямування гри. Відповідно до тематики складаються запитання. Це тривалий та кропіткий процес, адже для гри необхідно підготувати понад 200 запитань.

На організаційному етапі важливою є комунікація з навчальними закладами, для цього розробляється інформаційне повідомлення про захід, проводяться консультації з кураторами учнівських груп шкіл.

Дослідження локальної історії, місцевих традицій, персоналій, пам'яток культури під час підготовки до інтелектуально-краєзнавчої гри сприяє формуванню ідентичності молодого покоління та позитивного ставлення до історико-культурної спадщини.

Ще одним видом інтерактивних розвивальних ігор є квести. У музейно-педагогічній діяльності з метою популяризації пам'яток доцільно застосовувати сіті-квести. Сіті-квест – розважальна гра на місцевості з елементами міського орієнтування, під час якої учасники вирішують неординарні інтелектуальні завдання, досліджують історичне минуле, національно-культурні особливості, архітектуру, пам'ятки [5, с. 46].

Особливу популярністю серед школярів м. Теревовлі користується туристичний квест «Великі перегони». Це командна гра для допитливих юних краєзнавців, під час якої вони відвідують культурно-просвітницькі заклади міста, виконують ряд цікавих завдань і шукають популярні та маловідомі пам'яткові місця Теревовлі. Метою проведення гри є розвиток аналітичного та логічного мислення, розширення краєзнавчого світогляду, формування загальнолюдської системи цінностей, виховання почуття патріотизму.

Організаційно-підготовчий етап полягає в розробці маршрутів квесту та підготовці завдань для місць зупинок. Також на цьому етапі готують роздатковий матеріал (конверти з інструкціями), які учасники одержують на старті та на місцях зупинок.

Згідно правил, у грі беруть участь 4 команди по 5 учнів та вчитель. На старті команди одночасно отримують перші конверти з інструкціями, в яких зашифровані історичні об'єкти міста (пам'ятки архітектури національного і місцевого значення, пам'ятники, пам'ятні знаки, меморіальні таблиці, меморіали, мости, ліхтарі, флюгери) і місця зупинок (культурно-просвітницькі заклади міста). Команди повинні розгадати зашифровані об'єкти, сфотографуватись усією командою на їхньому фоні, розгадати зашифроване місце зупинки і дістатись туди у повному складі та продемонструвати фото куратору. Фото слугує ключем для переходу до наступного етапу. На кожному місці зупинки команди виконують завдання, після чого отримують конверт з

наступною частиною маршруту. Усього передбачено п'ять етапів та фініш. Перемагає команда, яка першою дісталася фінішу і правильно виконала всі завдання.

Етап реалізації потребує чітких та злагоджених дій команди організаторів. На старті зачитуються правила проведення гри, проводиться інструктаж з техніки безпеки. На кожному місці зупинки з командами працюють куратори, які повинні стежити за дотриманням правил гри та виконання інструкцій, адже кожна команда має свій маршрут квесту, а відповідно і свої зашифровані історичні об'єкти міста. Територією проведення заходу є центральна частина міста.

Гра проводиться Тербовлянським відділом заповідника щорічно з 2013 р. і присвячується міжнародному дню туризму. Оскільки такий захід передбачає складний процес реалізації, нашими партнерами у проведенні квесту стали Відділ культури і туризму при Тербовлянській РДА, Тербовлянська центральна районна бібліотека, Тербовлянський центр позашкільної роботи дітей і юнацтва, а також Тербовлянський історико-краснавчий музей.

Квести мають неабиякий творчий потенціал. Під час квесту учні мають можливість не лише застосувати наявні знання на практиці, а й здобути нові, що надійно фіксуються у пам'яті завдяки яскравому емоційному забарвленню. Така гра сприяє активізації пізнавальної діяльності та збільшує її продуктивність.

Як свідчить досвід Тербовлянського відділу Національного заповідника «Замки Тернопілля», застосування ігрових методик з метою популяризації об'єктів культурно-історичної спадщини серед молодого покоління є доволі ефективним. Переживання яскравих емоцій під час гри дає нові поштовхи для пізнавальної активності і підвищує цінність здобутих знань. Емоційна складова є дуже важливим елементом у популяризації історико-культурної спадщини, адже саме вона допомагає зафіксувати у свідомості приклад позитивного взаємозв'язку між особистими переживаннями і конкретною пам'яткою. Формування таких взаємозв'язків забезпечує перетворення культурної спадщини на важливий чинник становлення особистості, її духовного розвитку, виокремлення ідентичності як важливої складової історичної пам'яті.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Банах В. Музейні інновації та інтерактивність у теорії та практиці музейної справи. *Historical and Cultural Studies*. 2016. Вип. 3. № 1. С. 1–5. веб-сайт. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/hcs_2016_3_1_3.pdf.
2. Вербицька П. В. Виховний потенціал дослідження полікультурної спадщини в інформаційну добу. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2016. Т. 51. Вип. 1. С. 103–109. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ITZN_2016_51_1_12.
3. Закон України «Про культуру». *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 24. С. 168. веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17>.

4. Закон України «Про охорону культурної спадщини». *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 39. С. 333. веб-сайт. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>.
5. Журба К., Шкільна І. Квест як засіб формування національно-культурної ідентичності підлітків. *Рідна школа*. 2017. № 11–12. С. 44–52.
6. Зайченко О. Гейміфікація музейного простору в аспекті типології поведінки музейного відвідувача. *Місто: історія, культура, суспільство*. 2017. № 1 (2). С. 87–98. веб-сайт. URL: <http://mics.org.ua/wp-content/uploads/2017/04/9.pdf>.
7. Маньковська Р. Сучасні музейні комунікації та перспективи їх розвитку. *Краєзнавство*. 2013. № 3. С. 75–84. веб-сайт. URL: http://history.org.ua/JournALL/kraj/kraj_2013_3/13.pdf.
8. Національний заповідник «Замки Тернопілля». веб-сайт. URL: <http://www.zamky.te.ua> (дата опрацювання 27.03.2020) <http://zamky.te.ua/pro-nas/>.
9. Чабак Л. А. Виховний потенціал історико-культурної спадщини міста. *Історико-культурна спадщина: проблеми збереження і популяризації: тези IV Міжнародної науково-практичної конференції, 21–22 квітня 2017 року*. Львів, 2017. С. 135–136. веб-сайт. URL: http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/40608/2/2017_Chabak_L_AVykhovnyi_potentsial_istoryko_135-136.pdf.
10. Шалагінова І. Популяризація культурної спадщини, як компонент ефективного управління об'єктами культурної спадщини. *Софіївські читання*. Вип. 4. Охорона пам'яток. С. 526–529. веб-сайт. URL: http://interpret-europe.net/fileadmin/news_import/Interpretation_Shalaginova_ukr.pdf.

*TetianaDumska
(Zbarazh)*

**INTERACTIVE DEVELOPMENT GAMES AS A MEANS OF PROMOTING
HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE: EXPERIENCE OF THE
TEREBOVLIA DEPARTMENT OF THE NATIONAL RESERVE «CASTLES
OF TERNOPIЛ»**

The article describes the experience of popularizing the national historical and cultural heritage among the young generation of Terebovlia city through using of interactivity in the scientific and educational work of the Terebovlia Department of the National Reserve «Castles of Ternopil».

Keywords: *popularization, cultural and historical heritage, interactivity, quest, intellectual and local game, student youth, national and cultural identity.*

УДК 94(477.41-21):069:72/91.43

**Єгор Єгоров
(Переяслав)****ПАМ'ЯТКИ НІЕЗ «ПЕРЕЯСЛАВ» У ІГРОВОМУ ТА ДОКУМЕНТАЛЬНОМУ КІНО: ФІЛЬМОГРАФІЯ**

У тексті наводяться дані щодо пам'яток Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» задіяних у створенні ігрових та документальних фільмів упродовж 1970–2019 рр. Відеоконтент у вільному доступі у мережі «Інтернет». Наводиться перелік пам'яток з зазначенням відповідної фільмографії.

Ключові слова: пам'ятки, НІЕЗ «Переяслав», кіно, музей, Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпряниці.

При дослідженні фільмографії 1970–2019 рр. автор зіткнувся з проблемою верифікації та систематизації даних щодо залучення пам'яток НІЕЗ «Переяслав» у зйомках ігрового та документального кіно. У зв'язку з цим виникла необхідність проведення пошукових робіт задля уточнення інформації щодо зйомок цих об'єктів. До уваги було узято художні та документальні фільми (понад п'ятдесят кінотворів) виокремлено та проаналізовано 18, що знаходяться у вільному доступі у мережі Ютуб. В результаті дослідницького пошуку було виявлено 14 пам'яток зосереджених на території НІЕЗ «Переяслав». Нижче представлено перелік пам'яток відповідно до виявленої фільмографії. Наводяться назви художніх та документальних фільмів із зазначенням року їх створення. Перелік об'єкти пам'яток подається відповідно з хронологією появи фільмів.

Дзвіниця (с. Бушево, Ракитнянського р-ну, Київської обл.) пам'ятка архітектури XIX ст. Культова споруда. Встановлена за 11 м. від церкви Святої Покрови. Дзвіниця фігурує у фільмах: д/ф «Хата нашого роду» (1970), д/ф «Вечори на хуторі біля Диканьки» (1983), х/ф «Пристрасть» (1998).

Церква Святої Покрови (с. Острійки, Білоцерківського р-ну) 1606 р. XVII ст. Найдавніша дерев'яна культова споруда на території Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпряниці. Пам'ятка фігурує у фільмах: д/ф «Хата нашого роду» (1970), х/ф «Веселі Жабокричі» (1971), д/ф «Вечори на хуторі біля Диканьки» (1983), х/ф «Злочин з багатьма невідомими» (1993), х/ф «Пристрасть» (1998), х/ф «Як коваль щастя шукав» (1999), т/с «Кріпосна» (2019).

Церква Трьохсвятительська (с. Пішки, Сквірського р-ну, Київської обл.) пам'ятка архітектури XVII ст. (1651 р.) [2, с. 14]. З 1995 р. у приміщенні церкви діє Музей українського рушника де представлено рушники з різних регіонів України (Київська, Полтавська, Чернігівська та Черкаська області). [2, с. 29] Пам'ятка фігурує у фільмах: мюзикл «Сорочинський ярмарок» (2004), т/с «Запороги» (2005), д/ф «Сім чудес України: Переяслав» (2014).

Церква Святої Параскеви (с. В'юнище, Переяслав-Хмельницького р-ну, Київської обл.) пам'ятка архітектури I пол. XIX ст. У 1979 р. у приміщенні

церкви було відкрито «Музей космосу» [1, с. 37]. Церква фігурує у фільмах: д/ф «Хата нашого роду» (1970), х/ф «Як коваль щастя шукав» (1999).

Церква Святого Георгія (с. Андруші, Переяслав-Хмельницького р-ну, Київської обл.) 1768 р. XVIII ст. Передана, перевезена в музей, реконструйована та реставрована на протязі 1969–1970 рр. З'являється у фільмах: д/ф «Хата нашого роду» (1970), х/ф «Веселі Жабокричі» (1971), т/с «Дев'ять життів Нестора Махна» (2006), т/с «Я ніколи тебе не забуду...» (2011), д/ф «Секрети Бандери» (2014).

Церковно-парафіальна школа (с. Велика Каратуль, Переяслав-Хмельницького р-н, Київська обл.) 1904 р. Перевезена та встановлена на території Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини протягом 1967–1968 рр. Пам'ятка була використано при зйомках фільмів: т/с «Я тебе ніколи не забуду...» (2011), д/ф «Секрети Бандери» (2014).

Хата середняка (с. Цибли, Переяслав-Хмельницького р-ну) II пол. XIX ст. Перевезена, встановлена та реконструйована на території музею в 1964 р. На базі пам'ятки було знято фільми: х/ф «Хліб і сіль» (1970), х/ф «Хата нашого роду» (1970), х/ф «Веселі Жабокричі» (1971), х/ф «Як гартувалась сталь» (1975), х/ф «Дорога на Січ» (1994), х/ф «Як коваль щастя шукав» (1999).

Хата церковного сторожа (с. Рудяки, Бориспільського р-ну, Київської обл.) пам'ятка архітектури поч. XIX ст. Демонтована і перевезена на територію музею народної архітектури та побуту в 1970 р. Розташована на території Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» у південно-східній частині Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. З'являється у фільмах: д/ф «Хата нашого роду» (1970), д/ф «Вечори на хуторі біля Диканьки» (1983), х/ф «Пристрась» (1998).

Поліська хата (с. Вабля, Бородянського району, Київської обл.) Пам'ятка архітектури кінець XIX ст. Перевезена та встановлена на території музею народної архітектури та побуту в 1966 р. Розташована в південно-західній частині музею. Фігурує у фільмах: д/ф «Хата нашого роду» (1970), х/ф «Кріпосна» (2019).

Сільська управа (с. В'юнище, Переяслав-Хмельницького р-ну, Київської обл.) пам'ятка архітектури кінця XIX ст. Розташована в центральній частині Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Перевезена, встановлена та реконструйована на території музею в 1971–1972 рр. Фігурує у фільмах: х/ф «Веселі Жабокричі» (1970), х/ф «Сорочинський ярмарок» (2004), х/ф «Дев'ять життів Нестора Махна» (2006), х/ф «Закон» (2008).

Хата бджоляра (пасічника) (с. Помоклі, Переяслав-Хмельницького р-ну, Київської обл.). Кінець XIX ст. Розташована на території Музею Народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». в північно-східній частині музею. Демонтована, перевезена та встановлена на території музею у 1982 р. У приміщенні хати діє Музей історії бджільництва Середньої Наддніпрянщини. Хата була використана при зйомках фільмів: д/ф «Вечори на хуторі біля

Диканьки» (1983), мюзикл «Пригоди Верки Сердючки» (2006), т/с «Кріпосна» (2019).

Хата чинбаря (с. В'юнище, Переяслав-Хмельницького р-н, Київська обл.) II чверть XIX ст. Розташована на території садиби чинбаря у центральній частині Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. Перевезена, встановлена і реконструйована на території музею 1968–1969 рр. Хата фігурує у фільмах: д/ф «Хата нашого роду» (1970), х/ф «Веселі Жабокричі» (1971), х/ф «Як коваль щастя шукав» (1999), х/ф «Закон» (2008), т/с «Я тебе ніколи не забуду...» (2011).

Хата заможного селянина-промисловця (с. Єрківці, Переяслав-Хмельницького р-ну, Київської обл.) 60-ті рр. XIX ст. Перевезена та встановлена на територію садиби заможного селянина-промисловця Музею народної архітектури та побуту в 1966 р. Розташована в північно-західній частині музею. З'являється у фільмах: мюзикл «Сорочинський ярмарок» (2004), т/с «Я тебе ніколи не забуду...» (2011).

Корчма (м. Переяслав, Київська обл.) Друга половина XIX ст. Оригінальний пам'ятник народної архітектури XIX ст. [2, с. 21] Перевезена до музею народної архітектури та побуту в 1957 р. Розташована на території південно-західної частини Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Екстер'єри та інтер'єри пам'ятки фігурують у фільмах: х/ф «Дорога на Січ» (1994), х/ф «Кайдашева сім'я» (1993), мюзикл «Сорочинський ярмарок» (2004).

Запропонований перелік пам'яток та відеоджерел може бути використаний при створенні повного реєстру кінопродукції, що була створена протягом усього існування Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Відповідна інформація посилить туристичну привабливість музейного комплексу та сприятиме популяризації його окремих пам'яток.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Переяслав мовою музеїв / ред. О. Помийницький. К.: Науково-виробнича фірма «Світа», 2000. С. 52
2. Сікорський М. І., Шимченко Д. К. Переяславські музеї просто неба. К.: Науково-виробнича фірма «Світа», 2000. С. 52.

*Yegor Egorov
(Pereyaslav)*

SIGHTSEES OF NIAZ «PERIASLAV» IN FILM AND DOCUMENTARY MOVIES: FILMOGRAPHY

The text provides information on the participation of monuments of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav» in the making of feature films and documentaries of 1970–2019, which are freely available on the Internet. A list of notes showing the filmography is provided.

Keywords: *monuments, National Historical and Ethnographic Reserve «Pereyaslav, Pereyaslav, cinema, game, documentary, museum, architecture and everyday life.*

УДК 904(477.41)+004:069

*Роман Луценко, Дмитро Шевченко
(Київ, Вишгород)*

ДОСВІД QR-КОДИЗАЦІЇ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ НА ПРИКЛАДІ РОБОТИ ВИШГОРОДСЬКОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА ТА МУЗЕЮ ІСТОРІЇ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ

У статті презентується досвід розв'язання проблеми взаємодії та підвищення впливів об'єктів історико-культурної спадщини з їх сучасним урбаністичним оточенням за допомогою застосування технології Quick Response Code.

Ключові слова: *історико-культурна спадщина, музейна справа, Qr-код, діджиталізація, віртуальний простір, охорона пам'яток.*

З 2017 р. група науковців Музею історії Десятинної церкви (МІДЦ) із залученням науковців Музею історії Києва, Вишгородського історико-культурного заповідника та Інституту Археології НАН України почала розробляти концепцію QR-кодизації історико-культурної спадщини Давнього Києва. В основу концепції було покладена ідея В. Бітковського – Qr-кодизація як чинник соціалізації археологічної спадщини в урбаністичному середовищі [1, с. 93–94].

Потреба у додатковій візуалізації пам'яток археології впливає з того, що вони, на відміну від інших пам'яток, слабо виділяються, або зовсім не виділяються у середмісті. Розміщення традиційних інформаційних табличок чи стендів, не завжди дають можливість візуалізувати пам'ятку та ознайомитися з інформацією про неї. Можливим вирішенням проблеми може стати використання у зовнішній експозиції Qr-кодів. Такими кодами є квадратні монохромні, зазвичай, чорно-білі зображення, які можуть бути скановані та розпізнані майже всіма моделями сучасних смартфонів. Подібну інновацію використовують відомі музеї та заповідники всього світу вже понад 10 років. У Qr-кодї може бути закодована інформація як суто текстова (в такому випадку не потрібне підключення до мережі Інтернет), так і з посиланнями на окремі сторінки Інтернету, географічні координати тощо. Перевагами такого розміщення є – вільний вибір розміру зображення, місця та матеріалу його нанесення; включення цього інформаційного блоку безпосередньо у середовище пам'ятки. Існує значна кількість варіантів використання Qr-кодів: створення окремих сторінок з відеорядом, 3D-

моделюванням, аудіо супроводом для кожного об'єкта, текстового етикетажу, посиланням на сторінки web-сайту.

2018 р. був підготовлений «Проект Музею історії Десятинної церкви з візуалізації пам'яток археології на території Старокіївської гори за допомогою Qr-кодів» та вироблений алгоритм щодо його реалізації. Було проведено підготовчий етап: відібрані об'єкти для візуалізації; створені Qr-коди відповідних пам'яток (рис. 1) та розміщені інформаційні сторінки до них на сайті МІДЦ [6]; вибрані місця та способи нанесення кодів; розроблено прийоми використання табличок.

У серпні 2018 р. МІДЦ провів Виставково-інформаційний проект до Дня археолога – «Княжа вулиця». У ході реалізації проекту на будинку № 6 по вул. Володимирській було розміщено банери, присвячені археологічним пам'яткам Давнього Києва та історії їх дослідження [9]. На цих банерах у тестовому режимі були додатково розміщені Qr-коди археологічних пам'яток Давнього Києва (рис. 2). Розміщення Qr-кодів на вуличних банерах значно збільшило відвідування сайту музею. Було зібрано та проаналізовано отримані зауваження з роботи Qr-кодів та наповнення інформації за посиланням. На основі отриманих даних була відкоригована інформаційна складова та уточнено розмаїття використання кодів, місця та матеріал їх розміщення.

Переїзд музею до нового приміщення 2019 р. відклав подальшу реалізацію проекту на невизначений термін.

Ідея QR-кодизації археологічної спадщини в урбаністичному середовищі знайшла подальший розвиток у роботі Вишгородського історико-культурного заповідника.

У травні–жовтні 2019 р. Вишгородським історико-культурним заповідником за підтримки Українського культурного фонду був реалізований грантовий проект «Історико-культурна спадщина Вишгородщини: Qr-кодування, моніторинг, апробація та популяризація».

На цей момент даний проект є єдиним практичним дослідженням використання технології Quick Response Code у музейній та екскурсійно-туристичній роботі в Україні [2].

Реалізація проекту проходила паралельно за декількома напрямками:

1. *Складення науково обґрунтованої бази.*

У рамках проекту були проведені наукові та архівні дослідження історико-культурної спадщини Вишгородщини. Основу відбору склали об'єкти археологічної спадщини (12 шт.), що згодом були доповнені ще 12 об'єктами історії та культури Вишгорода та Межигір'я [4, с. 31–52].

Відбір об'єктів для Qr-кодування проводився за декількома критеріями: ступінь дослідженості об'єкта археологічної та історичної спадщини; його унікальність серед історичного різноманіття регіону; доступність для відвідування; атрактивність (цікавість для показу й розповіді про нього); суспільне та громадське значення об'єкта як пам'ятки, що потребує уваги з боку широкого загалу [8].

У підсумку було затверджено 22 об'єкти: серед яких: 11 є пам'ятками та щойно виявленими археологічними об'єктами; 3 – пам'ятками історії та архітектури місцевого значення; 8 – пам'ятними місцями та меморіалами.

Окремим етапом стало розробка науково обґрунтованої концепції Qr-кодування пам'яток Вишгородщини, що встановлювала критерії та основні напрямки роботи у цієї сфері, створювала методологічну основу Qr-кодування. У процесі роботи над концепцією був врахований попередній досвід використання технології Qr-кодів у музейній діяльності в Європі та Україні [1, с. 93–94].

2. Розробка та виготовлення інформаційних табличок, що містять QR-коди.

Був розроблений окремий унікальний стиль проекту. Основним завданням стилю була його впізнаваність, оригінальність, привабливість у сполученні з гармонічним вписанням у сучасне міське середовище Вишгорода. На базі цього стилю були розроблені макети інформаційних табличок (рис. 3). Обрані та узгоджені з усіма відповідними установами локації встановлення цих табличок на території Вишгородщини [3].

3. Створення інтернет-ресурсу, що містить інформацію про пам'ятки, що позначені у натурі інформаційними табличками.

На початку роботи над проектом Вишгородський історико-культурний заповідник мав власний інтернет-ресурс (офіційний сайт), але реалізація завдань вимагала його модернізації. Для цього був створений додатковий розділ «Пам'ятки», що містить титульну сторінку з інформацією про проект та перелік об'єктів з посиланнями на їх сторінки.

Кожна сторінка містить тексти українською та англійською мовами, інтерактивну мапу ресурсу Google map, фото об'єктів у слайдері, посилання на ресурс Youtube, де можливе розміщення догичного відео, можливість прослуховування аудіо-файлу, що передбачає створення у подальшому аудіо-гіду.

4. Поєднання фізичного інформаційного ресурсу (інформаційних табличок) та віртуального ресурсу (офіційний сайт ВІКЗ) у єдину систему.

Встановлення інформаційних табличок на території Вишгородщини потребувало ретельного тестування системи та внесення коректив у її роботу вже на стадії підготовки до її повноцінного використання. Кожна інформаційна табличка була неодноразово протестована у різних умовах освітлення, погоди, міського оточення тощо (рис. 4). Була проведена оптимізація сайту задля підвищення швидкості та надійності переходів до нього через Qr-коди.

5. Апробація та популяризація ресурсу.

Під час обговорення результатів проекту на тематичній науково-практичній конференції 16 жовтня 2019 р. фахівцями було висловлено декілька зауважень щодо використання подібного ресурсу у музейній та екскурсійно-туристичній діяльності:

- отримані під час реалізації статистичні дані потребують уточнення та всебічного аналізу, при якому слід врахувати сезонний фактор (реалізація проекту відбулася у період літніх відпусток та початку навчального року), демографічний фактор (сезонна зміна чисельності населення м. Вишгород), фактор реклами (спробувати інші джерела розповсюдження інформації про

ресурс), соціально-культурний фактор (залучити до використання ресурсом інші цільові аудиторії для отримання більш об'єктивних даних);

- попередній аналіз даних виявив взаємозв'язок між активністю використання об'єкту та його доступністю: на першому місці за популярністю були ті легкодоступні об'єкти, що мають розвинену інфраструктуру навколишнього середовища. Фактори культурної цінності та атрактивності виступали як вторинні! [4, с. 23].

Таким чином, результатами реалізації проекту стали:

1. Об'єкти культурної спадщини Вишгородщини були марковані та проявлені в сучасному міському середовищі, ставши, таким чином, частиною міської естетики та культуруоутворюючими факторами (рис. 5–9).

2. Було частково розв'язано проблему вільного доступу до цих об'єктів. Деякі з пам'яток були розташовані у важкодоступних для відвідування місцях (приватна забудова, багатоповерхівки, «депресивні райони» тощо). Таблички стали помітними маркерами цих об'єктів. У деяких випадках археологічні пам'ятки були вперше проявлені у фізичному просторі й інформація про них стала відома широкому загалу [7, с. 26].

3. Створено ресурс, у якому об'єкти були поєднані у єдину систему на базі цифрового ресурсу (web-сайт ВІКЗ: <https://vikz.org.ua/pamyatki.html>).

4. Піднесення зацікавленості мешканців м. Вишгорода та туристів історико-культурною спадщиною регіону: проведена у рамках проекту кампанія з популяризації історичного надбання дала змогу привернути увагу до проблем збереження та активного використання історичної спадщини (рис. 10). Результати проекту були представлені в іміджевому альбомі «Старожитності Вишгородщини», було створено 3 нових екскурсійних маршрути.

6. На прикладі Вишгородщини був запропонований один із шляхів вирішення основної проблеми музейного та туристично-екскурсійного використання пам'яток історії та культури – їх доступності та атрактивності в умовах сучасного ландшафту [7, с. 50–54].

Особливо гостро ця проблема постає, коли мова йде про нерухомі археологічні об'єкти, які в силу своєї специфіки приховані під землею й не мають яскраво вираженої атрактивності. В умовах міського середовища до проблеми використання подібних об'єктів додається проблема їх збереженості, коли міська забудова, прокладка комунікацій, земляні роботи проводяться без урахування наявності цих об'єктів, або уявлення про їх приблизне розташування.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бітковський В. О. QR-коди як чинник соціалізації археологічної спадщини у середмісті. *Старожитності Вишгородщини*: зб. наук. праць. Київ: «Мистецтво», 2019. С. 93–94.

2. Вишгородська РДА. Новини: На Київщині стартував проект з QR-кодування історичних пам'яток. веб-сайт. URL: <http://vysh.gov.ua/na-kyuyivshhyni-startuvav-proekt-z-Qr-koduvannya-istorychnyh-pam-yatok/>.

3. Моя Київщина Культурні пам'ятки Вишгородського району отримають QR-коди. веб-сайт. URL: <http://mykyivregion.com.ua/2019/06/18/kulturni-pamyatki-vishgorodskogo-rajonu-otrimayut-Qr-kodi/>.

4. Пам'ятки історико-культурної спадщини Вишгородщини, на яких встановлені QR-коди. *Старожитності Вишгородщини*: зб. наук. праць. Київ: «Мистецтво», 2019. С. 31–52.

5. Шевченко Д. О. QR-кодизація Вишгородщини, як шлях-варіант культурної ревіталізації. *Старожитності Вишгородщини*: зб. наук. праць. Київ: «Мистецтво», 2019. С. 90–93.

6. QR-код. веб-сайт. URL: <http://mdch.kiev.ua/node/697>.

7. QR-кодизація історико-культурної спадщини Вишгородщини: перспективи, досвід, результати. Науково-методична брошура. Київ: «Мистецтво», 2019. 56 с.

8. Times of Ukraine Історико-культурне насліддя Вишгородщини буде оцифровано. веб-сайт. URL: <http://timesofu.com/society/1/2249.htm>.

9. 15 серпня 2018 року в Музеї історії Десятинної церкви відкрилася вулична виставка «Княжа вулиця», присвячена Дню археолога. веб-сайт. URL: <http://mdch.kiev.ua/node/668#leaf>.

Roman Lutsenko, Dmytro Shevchenko
(Kyiv, Vyshhorod)

THE EXPERIENCE OF QR-CODIFICATION OF THE HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE BY THE EXAMPLE OF THE WORK OF THE VYSHHOROD HISTORICAL AND CULTURAL RESERVE AND THE MUSEUM OF HISTORY TITHES CHURCH

The article presents the experience of solving the problem of interaction and enhancing the impact of objects of historical and cultural heritage with their modern urban environment due to using technology Quick Response Code.

Keywords: historical and cultural heritage, museums, Qr code, digitization, virtual space, protection of heritage.

Рис. 1. Приклад етикетки Qr-коду пам'ятки давньоруської архітектури

Рис. 2. Частина зовнішньої експозиції МІДЦ «Княжа вулиця»

Рис. 8. Qr-код на території зони відпочинку (Міська набережна Вишгорода)

Рис. 9. Інформаційна табличка маркує частину пам'ятки Національного значення (Дитинець давньоруського часу, Вишгород)

Рис. 10. Популяризація проєкту «Історико-культурна спадщина Вишгородщини: Qr-кодування, моніторинг, апробація та популяризація» із залученням українських зірок

УДК 908(477.41):745.51:069

*Ганна Наконечна, Світлана Пригонюк
(Переяслав)***ДЕКОРАТИВНІ РІЗЬБЛЕНІ ВИРОБИ ВАСИЛЯ ПЕТРИВА
ІЗ ФОНДОВОГО ЗІБРАННЯ НІЕЗ «ПЕРЕЯСЛАВ»**

У статті розповідається про відомого українського різьбяр Василя Петрива та подається характеристика виготовлених ним декоративних різьблених виробів із фондового зібрання НІЕЗ «Переяслав».

Ключові слова: *Петрів, народне мистецтво, художня обробка дерева, різьблення, декоративні, тарелі, фондове зібрання.*

У мистецькій колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (далі – НІЕЗ «Переяслав») зберігається більше трьохсот предметів декоративного різьблення. Серед них належне місце посідають декоративні різьблені вироби талановитого майстра-різьбяр, члена Національної спілки художників України Василя Петровича Петрива.

Народився Василь Петрів 15 лютого 1945 р. у мальовничому селі Прокурава, що на Івано-Франківщині в багатодітній сім'ї. Змалку Василь вбирав у себе красу навколишньої природи рідного краю. Хист до мистецтва він успадкував від батьків, спостерігаючи, як мати ткала рушники, вишивала узорі на сорочках, а батько плів постолі, оздоблюючи їх орнаментом [5, с. 9].

Навчався В. Петрів у Косівській середній школі-інтернаті, яку закінчив із срібною медаллю. Відслуживши в лавах Радянської Армії, вступив до Української сільськогосподарської академії. Здобувши фах агронома, він повернувся до рідного села, де працював головним агрономом. На дозвіллі захоплювався різьбленням по дереву, виготовляв сопілки. Юнак мріяв опанувати секрети цього мистецтва та великого бажання було замало. Згодом він познайомився з відомими майстрами сіл Річки і Брустурів та почав робити перші кроки у декоративному різьбленні та інкрустації [7, с. 19].

Вперше В. Петрів представив свої три декоративно-тематичні тарілі 1975 р. на обласній художній виставці, присвяченій 30-річчю Перемоги над фашистською Німеччиною. Після вдалого дебюту молодий різьбяр вирішив повністю присвятити себе художній обробці деревини.

1976 р. особливо був плідним для майстра. На виставці «Слава праці» В. Петрів представив чотири декоративні тарілі, які вирізнялися оригінальністю побудови орнаментальної композиції [1, с. 97–99].

Класичні форми гуцульського народного ужиткового мистецтва стали основою його творчості. У музеях Коломиї та Львова Василь вивчав творчість своїх перших вчителів – Василя Тонюка та Дмитра Шкрібляка. Він звертав увагу на принципи основи побудови композиції, замальовував найбільш красиві й поширені мотиви. Також вивчав творчість визначних майстрів художньої обробки дерева Миколи Семенюка і Юрія Корпанюка. У ранніх роботах наслідував своїх вчителів, але постійно шукав нових форм і виражальних засобів.

Наполегливі творчі пошуки, безперервне самовдосконалення майстерності привело В. Петріва до успіху. Він брав участь у районних і обласних художніх виставках, представляв свої роботи на республіканських, всесоюзних і міжнародних виставках [2, с. 159].

Працював майстер із різними матеріалами, різною технікою, досконало застосовував орнаментальні прикраси в найдрібніших деталях. Він добре знав традиції різьбярства, технологію матеріалів, орнаментальні мотиви. Характерним для творів В. Петріва є поєднання плоского геометричного різьблення з інкрустованими елементами. Більшість творів митець оздоблював різьбою до якої додавав інкрустації дрібним різнокольоровим бісером, перламутром і металом. Його роботам притаманна логічна побудова орнаменту, неповторність композиції, висока майстерність виконання, дивовижне багатство художнього вирішення [6, с. 4].

Роботи митця можна побачити в експозиціях музеїв України: Києва, Запоріжжя, Сум, Переяслава, Яготина, Львова, Тернополя, Івано-Франківська, Косова, а також у зарубіжних музейних зібраннях Швеції, США, Англії, Німеччини.

У зібранні НІЕЗ «Переяслав» колекція декоративних різьблених виробів В. Петріва налічує 18 предметів основного фонду зберігання:

- тарілі декоративні – 10 пр.;
- ваза декоративна – 1 пр.;
- рахва – 1 пр.;
- альбом – 1 пр.;
- щити – 5 пр.

Матеріали колекції датуються 70–80-ими рр. ХХ ст. Твори придбані в автора Міністерством культури УРСР для Переяслав-Хмельницького державного історико-культурного заповідника (НІЕЗ «Переяслав» з 1979–1999 рр.).

Нижче подаємо перелік музейних предметів згідно дати їх надходження до фондового зібрання:

Ваза (М-988) виконана в техніці плоского різьблення. Орнаментована традиційним гуцульським геометричним узором, інкрустована бісером блакитного кольору. Дерево, бісер, різьблення, 38x13 см 1980 р. [3].

Таріль (М-1011) оздоблена різьбою, інкрустована білим, блакитним, зеленим і червоним бісером. На дні – велика п'яти-пелюсткова квітка з «кучерями», між пелюстками – «гребені», у центрі п'ятикутна зірочка. По краю круглі зубчики, далі по колу смуга розеток із п'ятикутними зірочками та квітками – «гребенів» із гострими листочками, нижче до дна по колу – «зубчатка». Дерево, різьблення, інкрустація, 37 см 1981 р. [3].

Таріль (М-1012) орнаментована різьбленим узором з інкрустацією блакитним бісером. По краю – «зубчатка», на стінках по колу смуга розеток, між ними восьми-пелюсткові квіти, у центрі – розетка з «кучерями», обрамлена «парканчиком» і «зубцями». Дерево, різьблення, інкрустація, 32 см 1981 р. [3].

Таріль (М-1059) виконана у поєднанні технік сухого різьблення з інкрустацією кольоровим бісером та перламутром. Основою орнаменту є

велика п'ятипелюсткова квітка, навколо неї круглі «зубчики» в оточенні розташованих по колу вісімнадцяти розеток із десятипелюстковими квітами. По краю вирізьблений напис: «Всім світом дивитись не надивитись – ось які в нас люди – ось яка земля». Дерево, різьблення, інкрустація, бісер, перламутр, 47 см 1982 р. [3].

Рахва (М-1090) круглої форми з напівсферичною кришкою, прикрашена різьбленням та інкрустована бісером, перламутром, металом. На кришці вирізьблена цифра «1500» в обрамленні стилізованих листочків і квітів, по краях – «півширинка». Узор на скриньці: «сонечка», між якими «ружки» із стеблом, нижче – «парканець», вгорі – віночок «ружок». Дерево, метал, бісер, перламутр, різьба, інкрустація, 13x16x12 см 1982 р. [3].

Таріль (М-1091). Орнамент: стилізоване сонце, по краях – «парканець», на вінцях – «віконечка», «ружки» та «копанічки», між якими п'ятикутні зірочки. З зовнішньої сторони вирізьблена розетка, навколо якої випалений напис: «Карпаты, Косовский р-н., с. Прокурава, Петрив В. П. 1979 г.». Дерево, метал, бісер, перламутр, різьба, інкрустація, 18,5x31 см 1979 р. [3]. **Щит** (М-1163 (1-3) краплино-подібної форми. Поле у вигляді зубчиків, краї гладенькі з дерев'яними круглими бляшками. По центру – стилізоване сонце, що має сім променів. Дерево, різьблення. 51x86 см 1983 р. [4].

Щит (М-1164 (1-2) краплино-подібної форми. Поле у вигляді зубчиків, краї гладенькі з дерев'яними круглими бляшками. По центру – стилізована квітка. Дерево, різьблення. 1) 85x50 см; 2) 87x51 см 1983 р. [4].

Таріль (М-1230). Орнамент: на дні квітка, інкрустована блакитним бісером, в оточенні розетки з «кучерів», «слізок» та подвійних «рожин». Зовні розетка оздоблена «парканчиком». По кругу два пояски та «кривулька». На вінцях «слізки». Дерево, бісер, різьблення, інкрустація. 24,5 см 1982 р. [4].

Таріль (М-1710) виконана у поєднанні технік інкрустації бісером, перламутром та жирування металом. На дні в центрі гострокутна восьмипелюсткова квітка, обрамлена пояскою, навколо якого чотири чотирнадцятипелюсткові квіти, розділені стилізованими листочками і кружечками. На вінці вирізьблені слова М. Рильського: «У щастя людського два рівних є крила. Троянди і виноград – красиве і корисне». Дерево, різьблення, інкрустація, бісер, перламутр, метал. 47 см 1986 р. [4].

Таріль (М-1735). У центрі композиції восьмипелюсткова квітка, в оточенні великою багатопелюстковою, навколо неї одинадцять п'ятипелюсткових квіток, що розміщені у напівколі. Навкруги основного узору вирізьблені слова: «Три величні золоті зорі вгледіти бажаю: братерство, рівність, волю гошу». Інкрустована блакитним і білим бісером та перламутром. На звороті напис: «Жарпаты, Косівщина, с. Прокурава. Петрів Василь, 1986 р.». Дерево, різьблення, інкрустація, бісер, перламутр, 46,3x2,6x29,4 см 1986 р. [4].

Таріль (М-1746) виконана у техніці плоского різьблення, інкрустована блакитним і рожевим бісером та металевими кульками. Основою композиційного орнаменту є багатофігурна композиція, що складається з багатопелюсткової квітки, оточеної смужкою з зубчиками. Під смужкою – завитки з квітами. По краях завитки, що переплітаються. Над ними – ромб,

трилисник з «краплинкою». Нижче смужки «кривульки» з трикутниками. Далі чергуються гладенькі і зубчасті смужки. У центрі – дванадцяти-пелюсткова квітка в оточенні «кучерів», по краях яких зірочки. Всередині «кучерів» – «баранячі ріжки», над ними «краплинка». Між «кучерями» – багатопелюсткова квітка на стеблі. На звороті – шестипелюсткова квітка, обрамлена зубчастою смужкою та прикрашена чотирма попарними смужками. Навколо орнаменту напис з даними про автора. Дерево, різьблення, інкрустація, бісер, метал. 40,5 см 1987 р. [4].

Таріль (М-1747) інкрустована блакитним і білим бісером. На дні восьми-пелюсткова квітка, оздоблена по колу композицією з «кучерів», по краях яких розміщені квіточки-зірочки, що оточені смугою з крапочок. «Кучері» прикрашені крапочками та з'єднані перетинкою, над якою багатопелюсткова квітка на стеблі. Під перекладинкою стилізований трилисник, всередині якого вирізьблена «краплинка». З зовнішньої сторони вирізьблена розетка, навколо якої випалений напис з даними про автора. Дерево, різьблення, інкрустація, бісер, 24,5 см 1987 р. [4].

Альбом (М-1918) стягнутий шкіряною смугою, прикрашеною китицями. Узор – стилізовані квіти, смуга розеток з восьмикутними і шестикутними зірочками всередині. Одна з розеток доповнюється трикутною квіткою з «кучерями», розділена розетками, «віконцями» і «парканчиком». Інкрустований білими і зеленими намистинами. Шкіра, папір, дерево, намистини, різьблення, інкрустація, 41x28,5 см 1987 р. [4].

Таріль (М-1998) інкрустована бісером і металевими кульками. Узор – на дні у центрі восьмипелюсткова квітка обрамлена «баранячими ріжками», в заглибинах яких стилізовані голова лева і вивід гілки. На вінчику чергуються «пилочка» з «баранячими ріжками», у заглибинах яких стилізована квітка і дві розетки. Край вінчика гладенькі, обведені кривулькою із трикутників. На звороті вирізьблена шестипелюсткова квітка в оточенні «пилочки» та п'ять поперечних поясків. Випалений напис: «Петрів В. П. 1988 р.». Дерево, різьблення, інкрустація, бісер, метал, 36 см 1988 р. [4].

Колекція декоративних різьблених виробів, які зберігаються у фондовому зібранні Заповідника є важливим джерелом для дослідження творчості майстра-різьбяра, його мистецького доробку та значення для розвитку національного мистецтва.

Помер Василь Петрів на 75 році життя – 1 березня 2020 р., похований у рідному с. Прокурава Косівського р-ну Івано-Франківської обл. Добрі справи та високо майстерні мистецькі твори митця залишаться з нами назавжди.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Аронець М. М. Різьбяр В. В., Петрів В. *Народна творчість та етнологія*. 1980. № 5. С. 97–99.
2. Гrepиняк М. Різьбяр з Прокурави. *Жовтень*. 1978. № 4. С. 159.
3. Інвентарна книга № 3. Переяслав-Хмельницький історичний музей. Основний фонд. Мистецтво. Шифр «М». Переяслав-Хмельницький, 1980. С. 100.

4. Інвентарна книга № 4. Переяслав-Хмельницький історико-етнографічний музей. Основний фонд. Мистецтво. Шифр «М». Переяслав-Хмельницький, 1983. С. 198.
5. Коцюк В. Приживеться у Києві дерево? *Україна*. 1990. № 26. С. 9.
6. Марущак В. «Диводари» про різьбяря Петрива В.П. *Культура і життя*. 1980. 23 листопада. С. 4.
7. Павличко Д. Про різьбярю з Прокурави. *Вітчизна*. 1978. № 7. С. 19.

*Hanna Nakonechna, Svitlana Pryhoniuk
(Pereiaslav)*

**DECORATIVE CARVED FIGURINES OF VASYL PETRIV
FROM THE FUND COLLECTION OF NATIONAL HISTORICAL
AND ETHNOGRAPHIC RESERVE «PEREIASLAV»**

The article deals with the well-known Ukrainian carver Vasyl Petriv and describes the characteristics of decorative carvings from the stock collection of National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav».

Keywords: *Petriv, folk art, wood art, carving, decorative, plates, fund collection.*

УДК 94(477-25):069.152/5

*Марія Срібна
(Київ)*

**ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПАДЩИНИ
НА ПРИКЛАДІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

У статті висвітлюються деякі аспекти популяризації культурно-історичної спадщини українського народу в світі через міжнародну діяльність Національного музею історії України як провідної музейної установи країни. У музеї зберігається унікальна документально-речова колекція з історії українського народу, зокрема холодна та вогнепальна зброя, матеріали з етнографії, нумізматики, боністики, унікальні писемні видання, різноманітний посуд із фарфору та скла тощо. Аналізуються деякі великі міжнародні проєкти музею, які проходили в США, Канаді, Австрії, Франції, Німеччині та Литві.

Ключові слова: *Національний музей історії України, Музей історичних коштовностей України, фондова колекція, декоративно-ужиткове мистецтво, закордонні виставки, археологічна колекція, ювелірне мистецтво.*

Національний музей історії України (далі – НМІУ) є одним із найбільших музейних закладів країни, що має 120-річну історію діяльності та унікальну фондову колекцію. Про особливий статус НМІУ говориться в Указі Президента України від 22 березня 2000 р. «Про невідкладні заходи щодо

розвитку музеїв України», де окремим пунктом виділено: «встановити, що Національний музей історії України та його філіал – Музей історичних коштовностей України – є основними музейними закладами, які здійснюють приймання, зберігання, облік та використання історичних і мистецьких пам'яток, виготовлених з використанням дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння» [8].

Міжнародна виставкова діяльність є невід'ємною складовою частиною діяльності колективу музею, що сприяє популяризації музейної колекції з науковою та освітньою метою, залучення світової громадськості до надбань національної та світової культури. НМІУ має чим пишатись, і має, що показати міжнародній спільноті. Зокрема, музей має цікаву колекцію пам'яток декоративно-ужиткового мистецтва, яка нараховує понад 25 тис. предметів. Збірка репрезентує кращі твори народних майстрів та зразки декоративного мистецтва України і Західної Європи [4, с. 8].

Великою популярністю в Україні та за кордоном користуються вироби зі скла. У колекції представлено значну кількість виробів гутного скла Київщини, Полтавщини, Чернігівщини і Хмельниччини XVII–XIX ст. (чарки, вази, зооморфний посуд для напоїв та ін.) [4, с. 10].

Наукову цінність має зібрання писемних пам'яток, що нараховує понад 20 тис. од. зберігання, хронологічні рамки яких охоплюють XV–XXI ст. Важливими у колекції є документи на пергаменті – джерельна база вивчення пам'яток середньовіччя (охоронні грамоти, купчі, видані польськими королями Владиславом Ягайлом, Сигізмундом I, Сигізмундом II Августом, Станіславом Августом тощо). Найдавнішим документом цієї збірки є Привілей польського короля Владислава Ягайла (1432 р.). Також варто виділити колекцію стародруків, яка нараховує понад 120 примірників. Це, в основному, книги, які були видані в друкарнях Почаєва, Львова, Чернігова, Києва [4, с. 234].

Серед історичних пам'яток музею одне з провідних місць належить колекції зброї, яка на сьогоднішній день включає близько 2 тис. зразків озброєння та спорядження від доби середньовіччя і аж до середини XX ст. Це холодна та вогнепальна зброя різних часів багатьох країн Заходу та Сходу [4, с. 248].

Гордістю та окрасою музею є найбільше в країні нумізматичне зібрання, що налічує близько 120 тис. од. зберігання. Це монети, паперові гроші, пам'ятні та нагородні медалі й ордени. Найчисельнішою серед них є колекція монет (понад 100 тис. од.). Великим та надзвичайно цікавим є зібрання монет європейських країн (з X ст. і до сьогодні), серед яких найбільш повно представлено монетні системи Польщі, Священної Римської імперії, Голландської республіки тощо. А музейна збірка монет Давньої Греції, Риму та Візантії є однією з найбільших на території колишнього СРСР [4, с. 202].

За період незалежності України колектив музею організував та підготував велику кількість цікавих закордонних виставок. Твори з колекції музею експонувалися в Австрії, Великобританії, Данії, Італії, Німеччині, США, Франції, Фінляндії, Японії та інших країнах світу [2, с. 9]. Варто також

виділити виставкові проекти філії НМІУ – Музею історичних коштовностей України (МІКУ): «Золото України» (Японія, 1999); «Золото скіфів. Скарби стародавньої України» (США, 1999–2001); «Скарби Тори» (США, Нью-Йорк, 2000); «Золото скіфів. Скарби стародавньої України» (Канада, Торонто, 2001); «Золото скіфів» (Франція, Париж, 2001–2002); «Золото скіфських царів» (Франція, м. Сент-Аман Монтран, 2003) [3, с. 367].

Окрім стародавніх ювелірних виробів України, великою популярністю за кордоном користуються археологічні колекції. Археологічний відділ НМІУ є одним із найстарших та найбільших. Перші записи у його інвентарну книгу зробив ще Вікентій Хвойко 1897 р., котрий і був першим завідувачем цього відділу від моменту створення музею 1899 р. Серед різних археологічних виставкових проектів варто виділити виставку «Таємниці стародавньої України. Дивовижна трипільська культура 5400–2700 рр. до н.е.», яка проходила в м. Онтаріо (Канада) з 29 листопада 2008 р. по 22 березня 2009 р. [6]

Музей активно співпрацює з різними міжнародними установами для реалізації спільних виставкових проектів. Зокрема, 2010 р. НМІУ та МІКУ брали участь у великому міжнародному проекті «Візантія. Слава і повсякденне життя». Серед творців виставки були музеї Швейцарії, Франції, Німеччини, Нідерландів, Італії, Ватикану, Греції, Болгарії, Сербії, Російської Федерації, Туреччини, Угорщини, Австрії, Данії, Великої Британії та США [1, с. 138].

У Німеччині з 4 вересня 2010 р. по 13 лютого 2011 р. проходила виставка «Амазонки. Таємничі жінки-воїни», учасниками якої, крім НМІУ та МІКУ, були Інститут археології НАН України, Національний музей Грузії, Британський музей, музеї Мюнхена, Гейдельберга, Базеля, Мангайма, Вюрцбурга, Бонна та Копенгагена [5].

Крім того, слід згадати виставку «Україна-Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII ст.) 2009 р., відкриття якої було приурочене до підписання за гетьманування Івана Виговського у Корсуні першої союзицької українсько-шведської угоди. У її відкритті брали участь король Швеції Карл XVI Густав та президент України Віктор Ющенко. Організація даного міжнародного проекту стала першою спробою залучення національних історико-культурних цінностей із колекції закордонних музеїв в Україні з метою створення тематичних виставок та ознайомлення з ними українського суспільства. У виставці брали участь провідні музеї, архіви та бібліотеки України та Швеції [7, с. 16].

Одним із останніх міжнародних проектів НМІУ є виставка «Цивілізація України. Від трипільської культури, скіфського золота до Майдану» (11 березня – 7 липня 2020 р.). Вона створена з метою розвитку українсько-литовського співробітництва та популяризації культурної спадщини України [9].

Отже, міжнародна виставкова діяльність Національного музею історії України відіграє важливу роль у зміцненні міжнародних зв'язків та пропаганді історії, культури та мистецтва нашої держави. Кожна з виставок мала великий резонанс у зарубіжних засобах масової інформації. Відвідувачі мали змогу познайомитися з історичними та мистецькими скарбами України. Музей

встановив контакти зі світовою музейною спільнотою та постійно бере участь у масштабних міжнародних проєктах. Проте, за кордоном у переважній більшості експонуються матеріали археологічної спадщини. Маємо надію, що в подальшому у виставкових проєктах будуть представлені не лише матеріали стародавньої історії України та ювелірного мистецтва, але й інших періодів історії українського народу.

СПИСОК ДжЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрес Г. Формування позитивного іміджу держави через реалізацію виставкових музейних проєктів за межами України. *Культурологічна думка*. 2015. № 8. С. 136–142.
2. Золота скарбниця України (до 100-річчя заснування Національного музею історії України) / О. Старченко та ін. Київ: вид. «Акцент», 1999. С. 207.
3. Музей історичних коштовностей України: альбом / Л. С. Ключко та ін. К.: Мистецтво, 2007. С. 464.
4. Національний музей історії України. У двох томах: альбом / Н. Г. Ковтанюк та ін. Київ: Мистецтво, Т.2. 2012. С. 336.
5. Національний музей історії України – Фонди. – Альбом «AmazonenGeheimnisvolle. Kriegerinnen» (Амазонки. Таємничі жінки-воїни)). Ал-631.
6. Національний музей історії України – Фонди. – Альбом каталог «Таємниці стародавньої України. Дивовижна трипільська культура 5400–2700 рр. до н.е.». Ал-628.
7. Україна-Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII століття): 1 жовтня 2008 р. – 30 березня 2009 р. м. Київ, 9 квітня – 31 травня 2009 р. м. Дніпропетровськ: каталог міжнародної виставки / уклад. Ю. Савчук; Міністерство культури і туризму України, Національний музей історії України. Київ: Такі справи, 2008. С. 224.
8. Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо розвитку музеїв України» № 489/2000 від 22.03.2000. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/489/2000>.
9. Розпорядження Президента України «Про надання підтримки Президента України виставці «Цивілізації України. Від трипільської культури, скіфського золота до Майдану» №172/2020-рп від 06.03.2020. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/1722020-rp-32665>.

Mariia Sribna
(Kyiv)

POPULARIZATION OF CULTURAL AND HISTORICAL HERITAGE BY THE EXAMPLE OF THE NATIONAL MUSEUM OF THE HISTORY OF UKRAINE

The article deals with popularization of cultural and historical heritage of Ukraine in the world by international activity of The National Museum of the History of Ukraine as a leading establishment in the country. The museum has unique documentary and item collections from the history of the Ukrainian,

especially cold weapons and firearms, materials on ethnography, numismatics, bonistics, unique literary editions, glass and chinaware, etc. Some of the Museum's major international projects that took place in the United States, Canada, Austria, France, Germany, and Lithuania are mentioned.

Keywords: *National Museum of the history of Ukraine, the Museum of Historical Treasures of Ukraine, stock collection, decorative art, foreign exhibitions, archeological collection, jewelry.*

УДК 94(477):069

*Маргарита Ткаченко
(Шевченкове)*

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «БАТЬКІВЩИНА ТАРАСА ШЕВЧЕНКА» ЯК ПОПУЛЯРИЗАТОР ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В КОНТЕКСТІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

У статті на прикладі Національного заповідника «Батьківщина Тараса Шевченка» висвітлено роль музейної установи у популяризації історико-культурної спадщини українського народу.

Ключові слова: *історична пам'ять, культурна спадщина, Тарас Шевченко, музей.*

Незважаючи на те, як швидко розвиток людства набирає обертів день за днем, більшість людей повертається до традиційних форм подачі минулого. Водночас, на сучасному етапі пошуку нового історичного мислення все більш важливу роль відіграє історична пам'ять. Звертаючись до минулого за досвідом, ми відчуваємо потребу вести діалог для пошуку проекту майбутнього [2].

На сьогоднішній день музейна справа постає важливим чинником у передачі минулого наступним поколінням, а її впливовість визначається здатністю по-різному подати інформацію для різних цільових груп.

Більшість музеїв у своїй діяльності відштовхуються від власних колекцій. У них спільна мета – збирати й зберігати колекцію та виставляти ці людські та природні надбання перед широкою громадськістю. Зі своєї сторони громадськість очікує, що музейні установи збережуть колекції для майбутніх поколінь. Музеї – це місця, де відвідувач переживає неповторний естетичний досвід, здобуває натхнення, пізнає нове. Вони також працюють як інтерактивний, розважальний чи споглядальний майданчик. Музеї, як правило, реалізують завдання, орієнтовані на громадськість [1, с. 18].

Одним із таких популяризаторів історичної спадщини є Національний заповідник «Батьківщина Тараса Шевченка». Це місце збереження історичної пам'яті. На думку Н. Яковенко, «історична пам'ять» – це фундамент національної ідентичності, адже дякуючи спільному образowi минулого, більш-менш однаковому для мільйонів Я, Ми ототожнюємо себе з перемогами й

поразками попередніх поколінь, з нашими спільними героями, зі священними для нації місцями пам'яті, з досягненнями нашої культури [2].

Історія створення заповідника нерозривно пов'язана з іменем Тараса Шевченка. Одним із важливих його надбань є низка пам'яток, які є дотичні до Генія української нації. Ці пам'ятки не просто збережені до сьогодні, але й є невід'ємними атрибутами Шевченківської землі. Це не просто батьківське подвір'я Кобзаря, школа, де майбутній художник відчував солодкий смак науки з гірким присмаком сирітської долі і кріпаччини, а це і природа, яка формувала філософію життя Шевченка, вклала у свідомість хлопчини мотиви народного існування [3].

Чи могли родичі Т. Шевченка усвідомлювати, що коли вони вирішили означити місце дитинства Шевченка, його батьківську хатину, то не просто закопували жорновий камінь – вони закладали фундамент майбутньому, а також формували підґрунтя для збереження історичної пам'яті (рис. 1).

На сьогодні садиба батьків Тараса Шевченка, що раніше була звичайною, типовою сільською садибою, стала центром паломництва не тільки українців, а й громадян всього світу.

81 рік на сторожі батьківської садиби стоїть будинок-музей Тараса Шевченка (рис. 2). У його стінах витає дух Шевченкового слова, оберігаючи предмети давнини. Він є призмою, крізь яку тисячі відвідувачів споглядають на дитинство Шевченка. Поряд з музеєм, хранителем сивої давнини є хата дяка, в якій Тарас Шевченко навчався грамоти. Вона, ось уже 238 років, зберігає в собі дух Тарасової науки (рис. 3). Історичну пам'ять зберігають в собі могили батьків Шевченка, а також тисячолітній дуб, прислухавшись до якого, можна почути шепіт минулих віків.

Перед нами, співробітниками музею, стоїть завдання не просто зберегти ці пам'ятки культурної спадщини, а й зацікавити ними глядача, передати історичну спадщину майбутнім поколінням.

Звісно, у питаннях вивчення історичної пам'яті нам доводиться користуватися ситом для того, щоб відсівати правду від міфів. На жаль, однією із властивостей історичної пам'яті є її міфологічність. І хоч сама по собі міфологія є джерелом народної самобутності, бо розкриває нам первісне світобачення народу, але в питаннях культурної спадщини не є актуальною. Тому у своїй роботі музей має не тільки вести просвітницьку роботу, формувати почуття патріотизму чи історичну свідомість, але й активно вести дослідницьку роботу, систематизувати, поглиблювати знання у вивченні культурної спадщини задля того, щоби вберегти історичну правду.

У контексті світобачення музею, музейна справа – це головна рушійна сила, чиста енергія минулого, що в доступній формі представлена для майбутнього. Член правління Європейського Музейного форуму якось сказав: «Функція музею – не тільки зберігати пам'ять, але й пояснювати наш спадок наступним поколінням. І кожному новому поколінню пояснювати інакше. Бо на теорії Дарвіна все не закінчується. Епоха великих відкриттів триває!».

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Котлер Н., Котлер Ф., Котлер В. Музейний маркетинг і стратегія: формування місії, залучення публіки, збільшення доходів і ресурсів / Пер. з англ. Т. Олійник, Т. Пирогова, С. Рябчук, Р. Свято. Київ : ВД «Стилос», 2010. 528 с.
2. Олена Готра. Історична пам'ять як чинник формування ідентичності. *INTERMARUM: історія, політика, культура*. 2015. Вип. 2. С. 143–155. веб-сайт. URL: <http://intermarum.zu.edu.ua/article/view/90416/86175> (дата звернення 27.03.2020).
3. Ткаченко М. А. «Національний заповідник «Батьківщина Тараса Шевченка». Збереження та популяризація пам'яток природи».

Marharyta Tkachenko
(*Shevchenkove*)

NATIONAL RESERVE «TARAS SHEVCHENKO'S NATIVE LAND» AS A PROMOTER OF HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE IN THE CONTEXT OF PRESERVING HISTORICAL MEMORY

This article highlights the role of the Museum institution in promoting the historical and cultural heritage of the Ukrainian people by the example of the Natinal reserve «Taras Shevchenko`s Native Land».

Keywords: *Historic memory, cultural heritage, Taras Shevchenko, museum.*

Рис. 1 Родичі Тараса Шевченка в с. Керелівка (нині Шевченкове). Фото 1908 р.

Рис. 2 Літературно-меморіальний музей
Т. Г. Шевченка у с. Шевченкове

Рис. 3 Хата дядка, в якій 1824-1827 рр. навчався Т. Г. Шевченко

УДК 908(477.46)(091):37.091.39

*Олена Трощинська, Олександр Чепурний
(Чигирин)***ПОПУЛЯРИЗАЦІЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ
ЧИГИРИНЩИНИ: З ДОСВІДУ НАУКОВО-ОСВІТНЬОЇ
РОБОТИ НІКЗ «ЧИГИРИН»**

У статті розглядаються основні форми науково-освітньої діяльності, спрямовані на популяризацію історико-культурної спадщини Чигиринщини, що використовуються у НІКЗ «Чигирин»: екскурсії, заняття, виставки, музейні ігри та ін.

Ключові слова: *Національний історико-культурний заповідник «Чигирин», історико-культурна спадщина, пам'ятки Чигиринщини, науково-освітня робота.*

Музеї та заповідники є тими соціальними інституціями, які формують історичну пам'ять народу, що є надзвичайно важливим у тих надзвичайно складних умовах, в яких сьогодні перебуває Україна. Музейні заклади займаються збереженням, відтворенням та популяризацією пам'яток історії та культури, є центрами їх вивчення. Для формування розуміння цінності історико-культурної спадщини важливою є її популяризація, залучення пам'яток до туристичних маршрутів. Чигиринщина, завдяки своєму історичному значенню, є привабливим для туристів регіоном Центральної України. Її пам'ятки пов'язані з різними періодами національно-визвольної боротьби українського народу за свою державність та ідентичність: Українською національно-визвольною революцією 1648–1676 рр., гайдамацьким рухом XVIII ст., а також Українською революцією 1917–1921 рр., зокрема діяльністю Холодноярської організації.

Популяризація пам'яток історико-культурної спадщини у Національному історико-культурному заповіднику «Чигирин» відбувається, насамперед, через проведення екскурсій. Окрім того, знайомство з пам'ятками Чигиринщини проходить через інші види науково-освітньої діяльності: заняття, виставки, музейні ігри, квести.

Туристично-екскурсійний ресурс НІКЗ «Чигирин» включає в себе 5 музейних установ, а саме: музеї Б. Хмельницького та археології в м. Чигирин, історичний музей в с. Суботів, краєзнавчий музей в с. Медведівка, етнографічний – у с. Стецівка. Історико-культурну цінність становлять і самі приміщення окремих музеїв. Так, музей археології у Чигирині знаходиться в будівлі кінця XIX – початку XX ст., яка є пам'яткою архітектури місцевого значення (охоронний номер 4510-Чк). У 80-их рр. тут розміщувалася експозиція Чигиринського краєзнавчого музею. З 2000 р. це приміщення передане на баланс НІКЗ «Чигирин» (рішення Чигиринської районної ради № 11/7 від 29.02.2000 р.). Експозиція археологічного музею створена 2005 р. і охоплює період від кам'яного віку до епохи Київської Русі.

Музей Богдана Хмельницького, відкритий 1995 р., розміщується в головному двоповерховому корпусі повітової управи («Присутственных мест»), відтвореної за кресленнями початку XIX ст. (автори проекту – архітектори С. Кілессо та М. Андрущенко). Постійна експозиція музею була створена 2006 р. Музейна колекція нараховує біля 2000 експонатів, основне місце у ній займають пам'ятки козацької доби. За рік музей відвідує близько 20 тис. осіб.

Крім музейних установ, туристичний потенціал заповідника складають й інші об'єкти. На території НІКЗ «Чигирин» знаходяться 30 пам'яток та об'єктів культурної спадщини: 11 – історії, 10 – архітектури, 5 – археології, 3 – ландшафту і 1 – монументального мистецтва. З них чотири – пам'ятки національного значення: Замкова гора в м. Чигирині, церква Св. Іллі з дзвіницею – усипальня Б. Хмельницького та городище чорноліської культури в с. Суботів.

Синтез пам'яток історії, культури та природних об'єктів робить Чигиринщину привабливою для відвідувачів. В останні роки їх кількість складає близько 120 тисяч осіб щорічно. Враховуючи особливості місцевої туристичної інфраструктури та відстань до найближчих великих міст (Києва, Дніпра, Черкас, Полтави, Кропивницького), більшість екскурсійних турів розраховані на одноденну подорож Чигиринським краєм. І саме об'єкти, які входять до найпопулярнішого туристичного маршруту Чигирин – Суботів – Холодний Яр, викликають найбільший інтерес. До найбільш відвідуваних пам'яток у складі заповідника належать Замкова гора в Чигирині, Іллінська церква в с. Суботів, 1000-літній дуб Максима Залізняка в урочищі Холодний Яр.

Замкова гора, пам'ятка ландшафту, історії, архітектури національного значення, знаходиться в центральній частині Чигирина і є її домікантою. Гора є залишком давньої гірської системи і складається з твердої кристалічної породи – пісковика (звідси походить інша її назва – Кам'яна). У XVI–XVII ст. на горі була розташована фортеця. Польський історик Людвік Кубаля на підставі люстрації 1622 р. досить високо оцінює укріплення Чигирина: «...замок стоїть на скелястій горі, має три вежі, до нього веде Спаська брама. Довкола замку стоїть дерев'яний паркан з паль, замок обведений ровом, у котрому вода з Тясмина. ... Є глибокий колодязь» [3, с. 17].

У часи гетьманування Б. Хмельницького Чигирин був гетьманською резиденцією, фактично, столицею Української козацької держави. Маємо опис Чигиринської фортеці Павла Алеппського, який відвідав Чигирин 1656 р. разом зі своїм батьком Антіохійським патріархом Макарієм: «...читатель не має собі рівних у всій країні козаків своєю висотою, величиною гори, на якій вона збудована, своєю обширністю, багатством вод і боліт, які її оточують. З цієї причини вона є дуже потужною, але нині є зруйнованою» [3, с. 371].

У період Руїни Чигирин неодноразово зазнавав ворожих нападів і тому наступники Б. Хмельницького весь час займалися укріпленням чигиринської фортеці. Найбільшої перебудови вона зазнала за часів гетьманування Петра Дорошенка. 1678 р. фортеця була значно укріплена за проектом інженера Патріка Гордона, коли була добудована Нова фортеця (кронверк).

Упродовж 1677–1678 рр. фортецю двічі брало в облогу турецьке військо. Ці військові кампанії увійшли в історію під назвою «Чигиринські походи». Після кількатижневої облоги 120-тисячним турецьким військом влітку 1678 р. Чигирин був захоплений, а фортеця зруйнована.

У другій половині XVIII–XIX ст. на Замковій горі діяв кам'яний кар'єр, де добували пісковик на жорна для млинів та будівельних потреб. Це призвело до зміни ландшафту гори. У 50–70-их рр. XX ст. Замкову гору було заліснено хвойними та листяними породами дерев.

Сьогодні на Замковій горі розташовані пам'ятки історії, архітектури та монументального мистецтва: пам'ятник Богдану Хмельницькому (1973, охоронний номер 1574-Чк), пам'ятний знак «Кам'яний хрест» (1912, охоронний номер 1538-Чк), сходи з підпірною стінкою (1912, охоронний номер 618-Чк), бастион Дорошенка (частина Чигиринської фортеці), відтворений 2005–2007 рр. на автентичних підмурках (охоронний номер 619-Чк). Під час екскурсій відвідувачі знайомляться з історією Замкової гори та її пам'ятками; дізнаються про події, які тут відбувалися; видатних особистостей, імена яких пов'язані з цими подіями; милуються панорамою, яка відкривається з вершини Замкової гори. Щороку гору відвідують близько 25 тис. осіб.

Найвпізнаванішою пам'яткою Чигиринщини є церква Святого Іллі у с. Суботів (охоронний номер 230039-Н) – єдина автентична споруда Чигиринського краю, яка збереглася з часів Б. Хмельницького. Храм споруджено коштом Б. Хмельницького упродовж 1653–56 рр. Це була не лише культова споруда, а й частина оборонної системи замку с. Суботів, на що вказують більш ніж метрової товщини стіни і 2 яруси бійниць. За літописами, саме в Іллінській церкві був похований видатний гетьман після його смерті 1657 р., оскільки храм будувався як родинна усипальня. Невідомо, чи домовина гетьмана залишилася на місці поховання. Є версія, що 1664 р. на Суботів здійснив напад польський загін на чолі зі Стефаном Чарнецьким, коли було спалено значну частину Суботова. У роки Руїни та у подальший час приміщення церкви поволі руйнувалося та занепадало. За клопотанням священика Романа Орловського храм було відреставровано упродовж 1862–1869 рр. [4, с. 61–62].

У той же період «...замість дерев'яної дзвіниці побудували згодом (1874 р. – авт.)... кам'яну, з'єднавши її з церквою кам'яним коридором. Одну з найдорогоцінніших історичних пам'яток збережено ще на багато років» [5, с. 508]. У Суботіві двічі побував Тарас Григорович Шевченко (1843, 1845 рр.), котрий згодом неодноразово згадував його у своїх творах (поезії: «Великий лях», «Стоїть в селі Суботіві», «Розрита могила» та малюнки «Богданові руїни в Суботіві», «Богданова церква в Суботіві», «Кам'яні хрести в Суботіві»). За часів радянської влади церква, як культовий заклад, не діяла. З 1990 р. у церкві було поновлено богослужіння.

Упродовж останніх двох років значно зріс інтерес до Іллінської церкви в Суботіві у зв'язку з новим етапом археологічних досліджень щодо встановлення місця можливого поховання Б. Хмельницького у цьому храмі. В середині Іллінської церкви та на прилеглий території проводилась серія геофізичних досліджень. Після ретельної обробки зібраних даних та

історичних відомостей дослідниками визначені місця, де може бути поховання Б. Хмельницького [1, с. 51–52].

Крім Іллїнської церкви в Суботіві відвідувачі знайомляться також із автентичними залишками кам'яниці Хмельницьких (XVII ст., охоронний номер 4515-Чк), кам'яними хрестами (XVIII ст., охоронний номер 4516-Чк), українською хатою (поч. XIX ст., охоронний номер 1557-Чк). За рік пам'ятки Суботова відвідує близько 30 тис. осіб.

Увагу туристів привертають і інші культові споруди Чигиринщини: церква Петра і Павла (2007 р.) та каплиця Святої Покрови (1995 р.) у Чигирині, Успенська церква (1864 р.) у Медведівці, Свято-Троїцька церква (1804 р., пам'ятка архітектури національного значення) Мотронинського монастиря та храм Петра Багатостраждального (П. Калнишевського) (2015 р.) у Холодному Яру.

Найпопулярнішим туристичним об'єктом Чигиринщини упродовж останніх років є пам'ятка ландшафту: дуб Максима Залізняка на х. Буда (охоронний номер 123-Чк). Дерево, якому більше 1000 років, є одним з найстаріших дерев України та входить до десятки найбільших вікових дерев Європи. Його висота – 30 м, обхват стовбура на висоті 130 см – 9 м. Зважаючи на поважний вік, дуб потребує постійного догляду. Періодично проводиться видалення сухих та хворих гілок, підживлення кореневої системи дуба, обробка проти шкідників та хвороб. Основні гілки стовбура закріпили системою «Кобра». Зважаючи на те, що дуб М. Залізняка є одним з найбільш відвідуваних туристичних об'єктів (близько 35 тисяч осіб за рік) важливою є підтримка життєдіяльності дерева, тобто захист ґрунту від вищипування відвідувачами, збереження трав'яного покриву біля нього і забезпечення умов безпеки для туристів [2, с. 267–270]. З цією метою біля об'єкту було облаштовано оглядовий майданчик, посаджений природний паркан навколо дерева із грабового живоплоту, встановлена невисока дерев'яна огорожа, а також відновлено трав'яний покрив, що дає можливість приймати відвідувачів без нанесення шкоди пам'ятці.

Увагу туристів на Чигиринщині приваблюють і інші природні об'єкти, серед яких «Три криниці» в с. Суботів, заказник «Білосніжний», де на площі близько 50 га зростає підсніжник складчастий, джерела «Дзюркало» і «Онуфрієвське» у лісовому урочищі Холодний Яр, центральна частина якого є пам'яткою природи національного значення.

Окрім екскурсійної діяльності популяризація пам'яток історико-культурної спадщини в НІКЗ «Чигирин» відбувається також через інші форми науково-освітньої роботи. Однією з найпоширеніших форм є проведення занять для школярів. Науковцями заповідника розроблена освітня програма для дітей «Чигиринщина. Історія рідного краю», окремий розділ якої «Стежками заповідника» знайомить з історико-культурною спадщиною краю, природо-заповідним фондом. Часто такі заняття проводяться на території, або біля пам'ятки та носять інтерактивний характер.

Однією з важливих форм популяризації пам'яток Чигиринщини є виставкова діяльність. Упродовж останнього часу в НІКЗ «Чигирин» були проведені тимчасові виставки: «Люди і пам'ятки», присвячена пам'яткам

Чигиринщини та людям, які займалися пам'ятко-охоронною діяльністю; «Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»: 1989–2019», основна частина якої була присвячена пам'яткам заповідника; «Первоцвіти Холодного Яру» та багато ін.

Популяризація пам'яток відбувається і через проведення творчих конкурсів та фотоконкурсів. 2014 р. в рамках проекту «Освітньо-творчий діалог «Чигиринський край очима дітей» було проведено творчий конкурс для учнівської молоді «Чигиринський край очима дітей», однією з тем якого були пам'ятки історико-культурної спадщини Чигиринщини. Підсумком конкурсу стало проведення виставки творчих робіт учасників у музеї Б. Хмельницького та видання путівника для дітей та батьків «Оповідки козака Тараса Чигиринця», проілюстрований роботами учасників конкурсу.

2018 р. було проведено фотоконкурс «Моя Чигиринщина», одна з номінацій якого була присвячена пам'яткам Чигиринського краю.

«Одним з ефективних способів залучення до музеїв дитячої аудиторії є використання в музейній діяльності ігрових елементів. Саме тому значна увага співробітників закладу приділяється розробці музейних ігор, що направлені на реалізацію одного з основних завдань закладу – популяризацію історико-культурної спадщини та базуються на наукових напрацюваннях співробітників заповідника» [6, с. 153]. Останніми роками співробітниками заповідника розроблено та створено: гру-ходилку «В пошуках гетьманського скарбу», що знайомить маленьких відвідувачів з визначними місцями нашого краю; кубики «Дивокрай» із зображеннями пам'яток; гру-меморі «Відома й невідома Чигиринщина», для якої використано фото пам'яток; мегапазл «Скарби Чигиринщини», створений на основі малюнку А. Діденко.

Важливу роль сьогодні відіграє присутність музейного закладу в інформаційному просторі. Одним із найсучасніших методів популяризації пам'яток є використання офіційного сайту та сторінок у соціальних мережах. Так, 2015 р. на сторінці заповідника у Фейсбуці протягом року публікувалися дописи про найвідоміші пам'ятки Чигиринщини та найцікавіші експонати музеїв Б. Хмельницького та археології під хештегом #Тематичний_день. Вже два роки поспіль НКЗ «Чигирин» бере участь у акції #MuseumWeek, однією з основних тем якої є культурна спадщина та колекції, публікуючи у Фейсбуці та Твіттері дописи про пам'ятки нашого краю.

Таким чином, історико-культурна спадщина Чигиринщини є основою для подальшого розвитку туристично-екскурсійної діяльності. Її популяризація відіграє важливу роль у формуванні національної самосвідомості, сприяє розумінню її цінності та збереження.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Лазуренко В. М. В пошуках крипти великого державотворця України Богдана Хмельницького. Поховання гетьмана України Богдана Хмельницького в Іллінській церкві у с. Суботів: від столітніх досліджень, легенд та міфів до сучасних наукових гіпотез. Черкаси: Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2019. 76 с.

2. Легоняк Б. В., Чепурна І. В. Результати обстеження дуба Максима Залізняка томографом дзеркальним «Picus 3». *Чигиринщина: історія і сьогодення*. Матеріали VI науково-практичної конференції 9–10 листопада 2017 р. Черкаси: видавець Кандич С. Г., 2017. С. 267–270.
3. Мицик Ю. А. Чигирин – гетьманська столиця. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 392 с.
4. Національний історико-культурний заповідник «Чигирин». Путівник. Черкаси : видавець Кандич С. Г., 2013. 100 с.
5. Н. Б. (Біляшівський М.) Суботовская церковь: (К рисунку). *Киевская старина*. 1890. Т. 30. Сент. С. 506–508.
6. Трощинська О. І., Діденко Я. Л. Співпраця з освітніми закладами: з досвіду науково-освітньої роботи Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». *Чигиринщина: історія і сьогодення*. Матеріали VII науково-практичної конференції 21–22 листопада 2019 р. / Упор. Я. Л. Діденко, О. І. Трощинська, Л. О. Абашіна. Черкаси: видавець Кандич С. Г., 2019. 300 с.

*Olena Troshchynska, Oleksandr Chepurnyi
(Chyhyryn)*

POPULARIZATION OF THE HISTORICAL AND CULTURAL HERITAGE OF CHYHYRYN DISTRICT: BASED ON THE EXPERIENCE OF SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL WORK OF NHCR «CHYHYRYN»

The article deals with main forms of scientific and educational work of NHCR «Chyhyryn»: excursions, classes, exhibitions, museum games etc. These forms of work made to popularize the historical and cultural heritage of Chyhyryn district.

Keywords: *National Historical and Cultural reserve «Chyhyryn», historical and cultural heritage, sites of Chyhyryn district, scientific and educational work.*

**ДОСВІД ТА ПРАКТИКА РЕСТАВРАЦІЇ, КОНСЕРВАЦІЇ,
РЕАБІЛІТАЦІЇ ТА МУЗЕСФІКАЦІЇ ПАМ'ЯТОК І ОБ'ЄКТІВ
КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ**

УДК 908(477.84):72.025.4:069

*Валентина Брега
(Збараж)***ЄВРОПЕЙСЬКА КЕРАМІКА В ІНТЕР'ЄРАХ ВИШНЕВЕЦЬКОГО
ПАЛАЦУ**

У статті подається інформація про знайдені артефакти, зокрема, кераміку, що використовувалася в інтер'єрах Вишневецького палацово-паркового комплексу під час реставраційних робіт у 2015 р.

Ключові слова: Вишневецький палац, керамічна плитка, печі, каміни, реконструкція.

Від початку діяльності Вишневецького палацово-паркового комплексу як частини Національного заповідника «Замки Тернопілля» було проведено цілий ряд робіт по збереженню та відтворенню усього найбільш цінного, що притаманне саме цій пам'ятці. Найперше, це у 2006 р. Львівським інститутом «Укрзахідпроектреставрація» було узгоджено концепцію розвитку та проект реставраційних робіт. Згідно проекту, в палаці відтворюються планування та інтер'єри XVIII ст.

У літературі XIX – початку XX ст. до інтер'єрів Вишневецького палацу зверталися такі польські, українські, російські дослідники як В. Томкевич, Т. Стецький, О. Пшездецький, В. та Г. Лукомські, Р. Афтаназі, Л. Шиян тощо [6; 8–9; 18–22]. Але у зв'язку з тим, що резиденція Вишневецьких зазнала значних руйнувань у XX ст., особливо під час пожежі 1944 р., реконструкція інтер'єрів Вишневецького палацу, які зараз проводить НЗ «Замки Тернопілля» потребує розширення пошукової бази, зокрема впровадження не лише документальних джерел, але й археологічних знахідок.

Під час проведення робіт по реконструкції Дзеркальної зали, які включали в себе впорядкування нижніх садів були знайдені фрагменти мармурового каміна. Це дало можливість прояснити цілий ряд питань, які постали під час виготовлення каміна при оформленні інтер'єрів Дзеркальної зали сьогодні.

Крім того, було знайдено фрагменти кахельних грубок, камінів і декоративних карнизів, а також облицювання стін та підлоги з решти залів Вишневецького палацу. Деякі з них із великою вірогідністю можна віднести до періоду Мнішків (XIX ст.), проте, більшість кахлів належать до пізніших часів, коли власником резиденції був Павло Демидов (початок XX ст.).

Павло Олександрович Демидов (1869–1935) був дворянином, меценатом та філантропом. На час свого переїзду до Вишневця, дякуючи своїм особистим якостям, освіті та матеріальному положенню зайняв чільне місце серед волинського дворянства. Навчався в Миколаївському кадетському

корпусі, потім – в Миколаївському кавалерійському училищі. Службу розпочав у 1890 р. кавалергардом. З 1894 р. був зачислений до «Міністерства народної освіти» як титулярний радник. Благодійністю Павло Демидов почав займатися вже з 1893 р., будучи опікуном Демидовського юридичного ліцею в Ярославлі [11; с. 140]. Він започаткував п'ять нових демидовських премій. У 1897 р. став провідником дворянства Кременецького повіту, а потім і всієї Волинської губернії [14, д. 202, л. 1–75]. Деякий час числився чиновником особливих доручень при Міністерстві внутрішніх справ. З 1908 р. був опікуном Кременецького комерційного училища [11, с. 140–141]. Як і більшість представників свого роду був поціновувачем історії та старовини, активним членом Московського історико-генеалогічного товариства [15, с. 45]. Безсумнівно, він знав про дивовижну історію роду князів Вишневецьких, відомих діячів Литви і Польщі, скарби і колекції їх родового гнізда. Вірогідно, бажання купити Вишневецьку резиденцію і поселитися там з'явилося у П. О. Демидова в 1905 р., після одруження з Еллою Федорівною Треповою, яка була донькою генерала Федора Федоровича Трепова.

На той час Вишневецький палац пережив вже кілька спустошливих аукціонів, випадкових володарів, що були абсолютно байдужими до його долі. Період з 1905 по 1913 рр., коли власником маєтку був П. О. Демидов можна назвати періодом розквіту Вишневецької резиденції. Він перевіз сюди частину своїх мистецьких колекцій з м. Перм, але розумів важливість відновлення первісного виду принаймні головних парадних залів палацу: дзеркального, білого, залу Корибутів, залу королів [15, с. 47]. Тому Демидов ретельно розшукував по всіх околицях предмети, які колись знаходилися у палаці. Він слідкував за аукціонами і по можливості викупував вишневецькі раритети. Демидову вдалося повернути до Вишневецького чимало старовинних речей: столики, картини, дивани, бюро, шафи, дзеркала, колекцію зброї тощо [17, с. 571].

Новий власник Вишневецької резиденції активно займався благодійністю. Його щедрі грошові жертви сприяли розвитку закладів освіти та охорони здоров'я всього Кременецького повіту. Він також опікувався сакральними пам'ятками минулого, незалежно до конфесійної приналежності. П. Демидов планував викупити руїни кармелітського монастиря XVII – XVIII ст., але не отримав дозволу від Волинської православної єпархії. Як член опікунської ради, він займався будівництвом церковних приміщень Петро-Павлівської церкви в Новому Вишневі [12, д. 557, л. 37–38]. У 1910 р. на власні кошти П. Демидов переніс прахи останніх князів Вишневецьких, графів Мнішків, отців кармелітів із крипти напівзруйнованого розграбованого костелу Св. Михаїла Архангела на католицький цвинтар у Вишневі [13]. Над склепом була встановлена дзвіниця, перенесена з костелу, і обеліск з лабрадору [16, с. 73].

На жаль, свої плани стосовно Вишневецької резиденції П. Демидов не зміг втілити до кінця. Йому без сумнівно був дорогий Вишневець, адже тут в травні 1909 р. народилась його улюблена донька Єлизавета [4, с. 60]. Проте, на початку 1913 р. він продає Вишневецький палац єврейському комерційному союзу, а в 1919 р. – виїжджає до Франції [1; 2; 3; 5].

Сьогодні в фондах НЗ «Замки Тернопілля» в колекції іконографічних матеріалів зберігаються демидовські фотографії Вишневецького палацу початку ХХ ст. [10]. Вони використовуються не лише для створення історичних експозицій палацу, але й для відновлення його інтер'єрів[7].

Під час реставраційних робіт у Дзеркальних галереях на нижніх терасах садів було знайдено скульптуру ХVІІІ ст., яка в свій час прикрашала фасад вишневецького костелу, а після пожежі за розпорядженням П. Демидова була встановлена на нижніх терасах вишневецького парку.

Також було виявлено близько десяти видів керамічної плитки з печей і камінів. Серед них є кілька відтінків коричневої (від світлої до темної), три відтінки зеленої, два – блакитної, жовта, кілька типів білої. Крім того, трапляються як глазуровані фрагменти, так і неглазуровані. Вони відрізняються різною текстурою, якістю матеріалу, технологією виробництва. Є фрагменти досить крихкі, в сколах, а трапляються практично ідеально збережені. Відразу ж привертають увагу фрагменти з багатою декоративною орнаментикою, півкруглі, вигнуті, що, напевне, знаходились колись у основних парадних залах Вишневецького палацу. Вражають фрагменти кахлів, виготовлених у зелених тонах. Трапляються, звичайно, і більш простіші, неглазуровані, з біднішою орнаментикою або й зовсім без неї.

Привернула нашу увагу личкувальна плитка зі стін і підлоги – біла восьмикутної форми та блакитна у вигляді квадратів. Якщо її викласти в потрібному порядку, то виходить досить цікавий орнамент. Частина плитки цього типу використовувалась для личкування стін. Інша частина, вже більшого розміру за аналогічним орнаментом вкривала підлогу. Також знайдено фрагменти біло-голубого фризу з геометричним орнаментом, який доповнював дану композицію. Можемо припустити, що цією плиткою були оформлені інтер'єри ванної кімнати періоду П. Демидова. До речі, були знайдені і фрагменти клозетів та інших типів сантехніки того часу.

Сантехнічний фаянс із 1901 р. випускали у Полонному (Хмельницька область), оскільки цей завод А. Ф. Зусмана розташовувався поблизу залізниці. За згадками сучасників, розмір величезних керамічно-гігієнічних виробів, їх вага і вартісність не дозволяли транспортувати цінний вантаж гужом. Тут виготовлялися клозети, умивальні чаші і столи, ванни, полібани (неглибокі широкі ванни на високих ніжках). Крім коштовних фаянсових гігієнічних виробів для садиб найбагатших людей, наприкінці ХІХ ст. входять у вжиток сантехкерамічні труби (випускали до десятка підприємств України), фрагменти яких також знайдені на території Вишневецької резиденції. На початку ХХ ст. починають виготовляти і фаянсові умивальні столи для лікарських кабінетів, лабораторій, кухонні та буфетні мийки, що монтувалися у меблі. Вартість такої одиниці товару становила від 95 до 125 карбованців на 1913 р. (для порівняння, корова вартувала 3 карбованці).

Досить цікавим є те, що на багатьох кахлях виявлено клейма, що дає можливість дослідити джерела надходження керамічної плитки не лише для Вишневецького палацу, але можливо й для інших магнатських резиденцій нашого краю.

На білих глазурованих фрагментах кахлів є напис «Velten Berlin», що говорить нам про те, що дана плитка була завезена з Німеччини. Завод, що виготовляє плитку з такими клеймами існував ще з початку XVIII ст., працює він і зараз.

Ще одне із клейм говорить про походження плитки з Білорусії. Лицева сторона плитки вкрита білою емаллю високої якості. На зворотній стороні прочитується напис «ЗАВОДЪ И.Я. АВЕРБУХА ВЪ МИНСКЕМЪ». Завод працював ще з XIX ст. У 1905 р. він об'єднався з заводом Айзенштата. Тут виготовлялись керамічні вироби для личкування камінів, печей та грубок. Продукція відрізнялася настільки високою якістю, що в 1909 р. на Всесвітній виставці в Римі вироби Авербуха нагородили золотою медаллю.

Крім того, знайдено кілька фрагментів мануфактурного виробництва, на яких висічено вручну напис «ОП», обведений геометричною фігурою у вигляді серця. Розглядаючи зворотню сторону плитки, виявлено сліди тканини, відбитки пальців та інші характерні ознаки ручної роботи, що говорить нам про її мануфактурне походження. Швидше за все, це період XIX ст., часів Російської імперії. У цей час існували мануфактури в Олиці, Кам'янці-Подільському, Глинську, Львові, Бережанах. Можливо, котрісь із них виготовляли плитку для Вишневецького палацу [23].

Виявлені кахлі становлять цінне культурне надбання і свідчать про те, що Вишневецький палац є частиною європейської культурної спадщини. Як магнатська резиденція він був виразником суспільного статусу та мистецьких смаків його володарів, своїм функціонуванням сприяв проникненню та утвердженню новітніх культурних і цивілізаційних процесів країн Центральної Європи: Італії, Франції, Німеччини, Австрії, що насамперед відобразилось в архітектурі та мистецтві. Дякуючи знайденим фрагментам, ми можемо не лише скласти уявлення про те як виглядали палацові інтер'єри, але й наочно зобразити, й, можливо, відтворити їх.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Берест Р. Вкопна кераміка як носій історичної інформації. *Український керамологічний журнал*. Полтава. Вип.7. С. 13–18.
2. Восстановление памятников культуры: проблемы реставрации / предисл. и общ. ред. Д. С. Лихачева. М.: Искусство, 1981. С. 232.
3. Горленко В. Распродажа древностей в Вишневецком замке. *Киевская старина*. Киев, 1884. Т. X. №5. С. 361–366.
4. Демидов П. А. Родословная рода Демидовых, их благотворительная деятельность и медали в память их рода. Житомир, 1910. С. 64.
5. Институт рукописей Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского (ИР НБУВ). Ф. 237. Оп. 1.
6. Кошовий О. П. Будівельна кераміка України. К.: Наукова думка. С. 134.
7. Кудринский Ф. О достопримечательностях Вишневецкого замка. *Киевская старина*. Киев, 1892. № 10. С. 124–136.
8. Лукомские В. Г. Вишневецкий замок. СПб., 1912. С. 47.

9. Милешина Н. А. Проблемы сохранения усадебного наследия российского дворянства в современном законодательстве и на практике. *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. Тамбов: Грамота, 2012. № 1 (15): в 2-х ч. Ч. 1. С. 132–135.
10. Национальный заповедник «Замки Тернополя». Ф. Коллекция иконографических материалов. Оп. 1.
11. Пирогова Е. П. Материалы о жизни П. А. Демидова и история его коллекций. *Уральский сборник. История. Культура. Религия*. Екатеринбург: Изд-во Урал. гос. Ун-та, 2003. Вып. 5. С. 138–149.
12. Тернопольский областной государственный архив (ТОГА). Ф. 148. Оп. 2.
13. Центральный государственный исторический архив Украины в г. Киеве (ЦГИАУК). Ф. 442. Оп. 44.
14. ЦГИАУК. Ф. 442. Оп. 637.
15. Ціборовська-Римарович І. Родові бібліотеки Правобережної України. Київ, 2006. С. 395.
16. Шиян Л. Вишневецъ та князі Корибути Вишневецкі. Тернопіль: Горлиця, 2006. С. 88.
17. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczpospolitej. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1994. T. 5. S. 695.
18. Eysymont F. Na Zamku Wiszniowieckim. *Kłosy*. Warszawa, 1877. T. 25. № 632. S. 92–93.
19. Mazurkiewicz J. Krótki zarys dziejów Wiszniowca. Wiszniowiec, 1936. 25 s.
20. Piotrowski M. W sprawie biblioteki i archiwuma zamku Wiszniowieckiego. *Miśqcznik Heraldyczny*. Lwów, 1930. № 7. S. 146–147.
21. Przędziecki A. Podole, Wołyn, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów. Wilno, 1841. T. I. S.191.
22. Stecki T. Wołyn pod względem statystycznym, historycznym I archeologicznym. Lwow, 1864. t I. – С.340.
23. Енциклопедія Сучасної України: веб-сайт. URL: <http://www.esu.com.ua>.

Valentyna Breha
(Zbarazh)

EUROPEAN CERAMICS IN THE INTERIORS OF THE VYSHNEVETS PALACE

The article provides information about found artifacts, including ceramics used in the interiors of Vyshnivets palace and park complex during the restoration work in 2015.

Keywords: *Vyshnivets palace, ceramic tiles, ovens, fireplaces, reconstruction.*

Рис. 1. Фрагмент керамічної плитки з Вишневецького палацу. XIX ст.

Рис. 2. Фрагмент керамічної плитки з Вишневецького палацу. Початок XX ст.

Рис. 3. Фрагмент керамічної плитки з Вишневецького палацу. Початок XX ст.

Рис. 4. Фрагмент керамічної плитки з Вишневецького палацу. Початок XX ст.

Рис. 5. Фрагмент керамічної плитки з Вишневецького палацу. Початок XX ст.

Рис. 6. Фрагмент керамічної плитки з Вишневецького палацу. Кінець XVIII – початок XIX ст.

Рис. 7. Фрагмент керамічної плитки з Вишневецького палацу. Початок XX ст.

Рис. 8. Фрагмент керамічної плитки з Вишневецького палацу. Початок XX ст.

Рис. 9. Фрагмент керамічної плитки з Вишневецького палацу. Початок XX ст.

Рис. 10. Фрагмент керамічної плитки з Вишневецького палацу. Кінець XVIII – початок XIX ст.

Рис. 11. Фрагмент керамічної плитки з Вишневецького палацу. Початок XX ст.

Рис. 12. Фрагмент керамічної плитки з Вишневецького палацу. Початок XX ст.

Рис. 13. Фрагмент керамічної плитки з Вишневецького палацу. Початок ХХ ст.

Рис. 14. Фрагмент керамічної плитки з Вишневецького палацу. Початок ХХ ст.

УДК 94(477.41-21):728.94/99

*Олена Жам
(Переяслав)*

КОМОРИ В ЕКСПОЗИЦІЇ МУЗЕЮ ХЛІБА НІЗ «ПЕРЕЯСЛАВ»: ІСТОРІЯ МУЗЕЄФІКАЦІЇ

У статті розглядається історія пошуку, обстеження, перевезення та встановлення комор на території Музею хліба Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Детально розглянуті конструктивні особливості, функціональне призначення пам'яток, розкрито потенціал їх використання.

Ключові слова: *комора, пам'ятка, Музей хліба, Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпряниці, музеєфікація, експонування, конструктивні особливості.*

Музей хліба Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» є науково-дослідним та культурно-освітнім закладом, який вивчає історію вітчизняного хліборобства та популяризує її через знаряддя праці, предмети побуту, обрядові атрибути, твори мистецтва і, насамперед, пам'ятки народної архітектури хліборобського призначення.

До комплексу Музею хліба входить п'ять пам'яток нерухомої культурної спадщини: хата селянина-хлібороба із с. Кунцево Новосанжарського р-ну Полтавської обл., вітряк із с. Мирча Бородянського р-ну Київської обл. та три комори для зберігання зерна і сільськогосподарського інвентарю – одна з м. Києва (Поділ) та дві з Лохвицького р-ну Полтавської обл. (с. Яхники та с. Вишневе).

Історія музеєфікації хати та вітряного млина вже висвітлювалася нами в окремих публікаціях. Ця ж стаття присвячена історії музеєфікації трьох інших пам'яток.

Найповніше визначення терміну музеєфікації пам'ятки архітектури дав відомий український архітектор-реставратор Л. В. Прибега. Він вважає, що це комплекс охоронно-реставраційних заходів, що забезпечують збереження автентичної матеріальної субстанції пам'ятки і характерного довкілля, сприяють виявленню їхньої історико-культурної, наукової й мистецької значущості та спрямовані на створення відповідних умов для експонування й доступності для відвідувачів [7, с. 159]. Загальновідомо, що основними етапами музеєфікації пам'ятки є її обстеження, дослідження, консервація, реставрація, інженерний благоустрій території та створення на її основі експозиції. Всі ці етапи мали місце у процесі музеєфікації комор Музею хліба.

Першою пам'яткою на території майбутнього музейного комплексу стала комора з Київського Подолу (рис. 1). Вона була виявлена, обстежена та перевезена на територію Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини у червні 1975 р. У той момент ще не йшлося про започаткування Музею хліба, адже наміри створення тематичної експозиції, присвяченої хлібу, остаточно викристалізувалися у директора Переяслав-Хмельницького державного історичного музею М. І. Сікорського лише 1983 р. після його участі у Всесоюзній нараді директорів музеїв, що проходила у Москві 2–7 квітня (наказ № 16 від 19 березня 1983 р.) [2].

15 червня 1975 р. комісією у складі директора ПХДІМ М. І. Сікорського, архітектора музею М. Г. Ліхтмана та реставратора Ф. Ф. Дарди було проведено обстеження комори на місці первинного її розташування. Згідно з даними складеного ними акту, комора була збудована місцевими майстрами на поч. ХХ ст. Будівля однокамерна, встановлена на чотирьох каменях. Стіни зрубної конструкції: пов'язка і шули дубові, закидка – соснова. Підлога і стеля – дощані. Дах невисокий, двосхилий, вкритий залізом. Піддашок декорований ажурним профільним різьбленням. Будівля має одне вікно і двері [3].

Через кілька днів після обстеження, 17–18 квітня 1975 р. комору було перевезено з м. Києва до Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. У § 2 наказу № 29 по Переяслав-Хмельницькому історичному музею від 16 червня 1975 р. з цього приводу зазначено: командувати в м. Київ для розборки комори робітників музею М. І. Петруно, І. І. Тесло, В. М. Сулиму, В. П. Отечка, Ф. Ф. Дарду, О. С. Горбенка, О. О. Вовк, І. Дорошенка та Є. М. Харіна терміном на два дні, з 17 по 18 червня 1975 р. [1]. Відразу після перевезення будівлю було змонтовано й встановлено у південно-східній частині Музею народної

архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. Ця мініатюрна комора, площею всього 6 кв. м., відразу стала окрасою переяславського скансену. Про неї писав М. П. Палагута (псевдонім М. Чалий): «... наукові працівники Переяслав-Хмельницького обласного музею народної архітектури та побуту музею постійно турбуються про поповнення музею новими цікавими знахідками. Нещодавно, в результаті наукових експедицій, виявлено та перевезено з Києва залишки житла XIV ст. та комору 1875 р.» [9, с. 2].

На цьому етапі працівники вже мали досвід пошуку, накопичення, вивчення і збереження пам'яток історико-культурної спадщини. На цей час у Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини вже експонувалося кілька десятків пам'яток, серед яких чимало будівель сільськогосподарського призначення: комори, гамазеї, вітряні та водяні млини.

Під час експедиції 31 липня–5 серпня 1979 р. на Полтавщину (наказ № 19 від 23.07.1979 р.) у складі Г. І. Слюсар., Є. М. Харіна, Ю. Б. Мисюри, І. Б. Козія і М. І. Приходька у с. Вишневому Лохвицького району була виявлена унікальна «кругла» зернова комора середини XIX ст. поміщика Скоропадського (рис. 2, 3). Будівля належала місцевому міжгосподарському підприємству по виробництву яловичини. Згідно із наказом № 17 від 2.05.1980 р. для вирішення питання передачі комори Переяслав-Хмельницькому державному історико-культурному заповіднику був відряджений науковий співробітник Є. М. Харін.

Тривалий час керівництво підприємства, якому належала комора, не погоджувалося на передачу її до музею. Лише весною 1983 р., коли було остаточно вирішено питання про створення Музею хліба, вдалося переконати власників будівлі у доречності експонування пам'ятки у його складі.

14 березня 1983 р. комісія у складі директора ПХДІКЗ заповідника М. І. Скорського, завідувачки філіалом Г. І. Козій, заступника директора по господарській частині В. М. Скряги склала акт обстеження технічно-конструктивного стану комори й визнала її придатною за призначенням, конструктивними даними і станом збереження для експонування в музеї. У ході обстеження було з'ясовано, що збудували комору місцеві майстри в середині XIX ст. Розміщувалася вона на пагорбі в кінці садиби поміщика Петра Івановича Скоропадського, на околиці села поблизу центрального тракту.

Це висока (7,80 м), двоповерхова, двокамерна будівля. На момент обстеження складалася з двох частин: шестигранної комори і прибудови «тамбура», схожої на церковний притвор. Стосовно прибудови було прийняте рішення про недоцільність її перевезення у зв'язку з тим, що вона датувалася пізнішим часом [6]. Стіни комори зрубною конструкції, довжиною від 6 м до 6,50 м, складені з пиляних вручну соснових напівколод, щільно припасованих одна до одної, в кутах скріплені способом «в лапу». Нижня дубова обв'язка встановлена на масивних каменях. На думку дослідників, така багатогранна форма будівлі пов'язана не стільки з естетичними міркуваннями, скільки з практичним використанням корисної площі. Адже при такому способі будівництва при однаковій довжині колод набагато збільшується площа приміщення [10, с. 287]. Освітлюється комора трьома великими вікнами –

180х110 см. Покрівля пірамідальної форми, крита бляхою. Зверху надбудова – шестигранна оглядова башта з великими вікнами. Звідси велось спостереження за робітниками в полі, також вона слугувала і як протипожежний спостережливий пункт. В середині будівлі розміщувалось 11 засіків для зерна: п'ять на першому поверсі та шість на другому. У засіках нижнього поверху зберігали зернові (жито, пшениця, ячмінь, гречка, просо), а в засіках на другому поверсі – насіння різних трав. Поверхи між собою були зв'язані сходами. У башту можна піднятися гвинтовою драбиною.

Від періоду колективізації й до моменту перевезення комори в музей вона використовувалася як зерносховище.

Перевезла пам'ятку до музею бригада у складі М. А. Теслі, В. М. Скряги, М. І. Приходька, Г. М. Остроноса, Г. Г. Храброго, І. Козія і В. Тарапона. За словами В. М. Скряги, на той час заступника директора по господарській частині, майже жодна пам'ятка в музейній практиці не була перевезена без пригод. Не була винятком і вищезгадана комора. У ході її перевезення з'ясувалося, що в будівлі знаходилася чимала кількість (35 т) протравленого для посіву зерна, яке необхідно було музейним працівникам перемістити в інші складські приміщення. Під час транспортування зерна багато хлопців отруїлися. Особливо дісталось В. М. Скрязі, котрий насипав зерно у мішки [5]. За свідченням того ж В. М. Скряги, після демонтажу будівлі, всі її конструктивні деталі вмістилися на три вантажні автомобілі. Реставрували комору протягом літа – початку осені 1983 р. Відтоді й до сьогоднішнього дня будівля використовується як тимчасове фондосховище. У перспективі тут має розміститися експозиція одного з розділів Музею хліба.

Весною 1983 р. в результаті активної пошукової діяльності музейну колекцію споруд для зберігання зерна поповнила комора з с. Яхники Лохвицького району Полтавської області (рис. 3–5). Виявили її учасники експедиції 1–4 лютого 1983 р. на Полтавщині у складі М. І. Жама, Г. І. Козій, Л. М. Набок, Н. В. Грукач, М. І. Бойка, Н. О. Захарчук, М. І. Приходька (наказ № 5 від 15 січня 1983 р.).

До 1920 р. село Яхники носило назву Івахники. Вперше воно згадується у 1650 р. За універсалом гетьмана Івана Мазепи від 1694 р. с. Івахники було віддане військовому товаришеві Михайлу Гамалії. За Генеральним слідством про маєтності 1729–1730 рр. село відносилось до Лохвицької сотні Лубенського полку. Володіли ним сини М. Гамалії – лохвицький сотник Іван Гамалія з братами Степаном, Олександром та Йосипом. З 1863 р. Івахники – волосний центр Лохвицького повіту (11 верст від м. Лохвиця). За переписом 1859 р. у селі нараховувалось 392 двори, 3030 жителів. У селі діяв винокурний завод, що сприяло розвитку у цій місцевості шинкарства. Станом на 1910 р. Івахники – власницьке, козацьке і казенне село, в якому нараховувалось 570 дворів та 3207 жителів. У селі діяло 46 вітряків, що засвідчує землеробський характер діяльності місцевого населення [11; 8, с. 131].

Було встановлено, що означена комора була збудована в середині XIX ст. місцевими майстрами й розміщувалася в садібі місцевого шинкаря «на очах». Незабаром для зберігання горілчаних виробів під коморою, на всю її

довжину, було зроблено погріб на дві половини однакових розмірів, з виходом на фасадну сторону комори. Після смерті шинкаря, садибу, а відповідно й комору, успадкувала його дочка, яка працювала вчителькою в місцевій школі. Після смерті всіх членів цієї родини комора відійшла колгоспу. Згодом правління колгоспу передало її в тимчасове користування передовій доярці, яка використовувала її як складське приміщення. На момент передачі комори музею повноправним власником і розпорядником комори була сільська рада. Вона й прийняла рішення про продаж комори Переяслав-Хмельницькому державному історико-культурному заповіднику за 200 крб.

6–7 квітня 1983 р. до с. Яхники з метою перевезення вищезгаданої комори була командирована бригада у складі науковців та реставраторів: М. І. Жама, Г. І. Козій, Н. О. Захарчук, М. І. Гераська, Г. М. Остроноса, М. І. Бойка, О. М. Мельника, Л. І. Кірпікіна, І. Б. Козія, Б. Б. Коваленка, М. А. Теслі, М. І. Приходька та І. В. Герасименка (наказ № 44 від 5 квітня 1983 р.) [2]. Змонтована комора була всього за один день – 8 квітня 1983 р., у велике церковне й народне свято – Собор архангела Гавриїла або Благовісника. За свідченням Н. О. Захарчук, на той час старшого наукового співробітника, встановили комору науковці, яким допомагав пожежник І. А. Шевченко [4]. Поставили поруч із хатою хлібороба із с. Кунцeve Новосанжарського району Київської області. Вкрив будівлю залізом реставратор музею Б. І. Калінович. Згодом у коморі розмістили частину експозиції розділу Музею хліба «Зберігання та переробка зерна». Над експозицією працювали Н. О. Захарчук, Л. С. Чередніченко, Г. М. Остронос. У зв'язку з тим, що в коморі не збереглися автентичні засіки для зберігання запасів зерна, довелося шукати нові. У с. Козлів Переяслав-Хмельницького району М. І. Остронос знайшов рідкісні засіки для зберігання зерна плетені із лози та обмазані глиною.

Вже після перевезення комори до музею, 2 липня 1983 р., було складено акт обстеження її техніко-конструктивного стану. Акт підписала комісія у складі директора заповідника М. І. Сікорського, завідувачки відділом музею народної архітектури та побуту Г. І. Козій, завідувача комор музею М. І. Жама. У плані комора прямокутної форми, розділена перегородкою на дві половини, встановлена на дерев'яних стовпцях. Зведена в зруб з тесаних дубових плах (35–40 см), з лишком, ретельно припасованих один до одного. На фасадній стороні відкритий ганок під навісом, що опирається на шість стовпців круглої форми, оброблених на токарному станку. Вже в музеї колони були декоровані мальованим квітковим орнаментом. Дах чотирихилий, невисокий, критий залізом. Підлога дощана, закріплена дерев'яними штифтами, які майже не збереглися через сирість, яка проникла з погребу. Стеля зроблена з добре підігнаних осикових дошок, скріплених дерев'яними штифтами як над коморою, так і над ганком. Комора має двоє дощаних дверей, до яких ведуть сходи. Розміри будівлі наступні: довжина – 7,85 м, ширина – 5,70 м, висота – 2,70 м. Згідно з актом обстеження, потребували заміни підвалини, один стовп на ганку, підлога і покрівля.

1977 р. поруч із вище зазначеними коморами, експонувалася ще одна – зрубної конструкції, дводільна, з критим ганком на фасадній стороні, крита

черепицею (рис. 6). Але 1978 р. її було переміщено на територію козацької залоги.

Невдовзі після того, як було встановлено пам'ятки (3 комори, вітряк, хата селянина-хлібороба), було змонтовано основний експозиційний павільйон (колишня церква з с. Мала Каратугль Переяслав-Хмельницького району) та наповнено їх тематичними експозиціями. 14 жовтня 1984 р. відбулося урочисте відкриття Музею хліба.

Таким чином, експозиція Музею хліба сформована на основі автентичних, реально існуючих об'єктів, які зберігають хліборобський досвід минулого. У комплексі вони допомагають відчутти дух епохи, уявити функціональне призначення господарських будівель, зрозуміти їх конструктивні особливості. Музей забезпечує їх охорону та раціональне використання. У ході музеєфікації зазначених пам'яток було дотримано всіх необхідних етапів: обстеження, дослідження, консервація, реставрація, інженерний благоустрій території та створення експозиції. У нагоді став досвід з музеєфікації пам'яток архітектури, накопичений у переяславському скансені за попередні роки. Перший досвід музеєфікації пам'ятки архітектури було отримано ще у червні 1961 р., коли на територію двору Михайлівської церкви була перевезена комора з с. Карань Переяслав-Хмельницького району. Відтоді експозиція переяславського скансену поповнилася кількома десятками пам'яток архітектури, в тому числі й коморами, які увійшли до відповідних музейних комплексів.

Сучасне використання цих та інших пам'яток Музею хліба зумовлене, насамперед, потребою їх збереження та популяризації, а також необхідністю інтенсивного включення їх до музейного простору. Виклики часу спонукають до запровадження нових форм музейної діяльності, розробки більш ефективної стратегії залучення відвідувачів до музею. Зокрема, з метою забезпечення широкого освітнього доступу до пам'яток Музею хліба, залучення ширшого кола відвідувачів найближчим часом планується запровадження у науково-освітню діяльність інтерактивних методик і практик. Серед них майстер-класи із освоєння навичок роботи з різними сільськогосподарськими знаряддями та пристроями. Сподіваємося, що таке унаочнення сприятиме суспільній зацікавленості традиційною хліборобською культурою, відкриє нові можливості у музейно-екскурсійному туризмі, зробить музей цікавішим, особливо для дитячої аудиторії музейних відвідувачів.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Книга наказів по Переяслав-Хмельницькому історичному музею (08.02.1975 – 13.07.1976 рр.).
2. Книга наказів по Переяслав-Хмельницькому історичному музею (03.01.1982 – 30.12.1984 рр.).
3. Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», науково-методичний відділ охорони культурної спадщини, «ПА–64».
4. ПМА. Записано 19.03.2009 р. від Н. О. Захарчук, 1949 р. н., уродженки м. Переяслава-Хмельницького р-ну Київської обл.

5. ПМА. Записано 23.03.2009 р. від В. М. Скрыги, 31 березня 1955 р. н., уродженця м. Переяслава-Хмельницького р-ну Київської обл.
6. ПМА. Записано 29.01.2020 р. від Г. І. Козій, 24 вересня 1948 р. н., уродженки с. Мазінки Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл.
7. Прибега Л. В. Музеїфікація об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини: методологічний аспект. *Українська академія мистецтв*. 2012. Вип. 19. С. 159–162.
8. Список населенных мест Киевской губернии / Издание Киевского губернского статистического комитета. Киев: Типография Ивановой, 1900. 1976 с.
9. Чалий М. Цікаві знахідки. *Комуністична праця*. 1975 р. № 125(9161). 21 жовтня. С. 2.
10. Шкіра М. В. Конструктивні особливості господарських будівель для зберігання продуктів хліборобства в Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. *Переяславіка. Наукові записки НІЕЗ «Переяслав»*: зб. наук. пр. Переяслав-Хмельницький, 2009. Вип. 3(5). С. 284–288.
11. Яхники. *Україна туристична*: веб-сайт. URL: <http://www.turystam.in.ua>.

Olena Zham
(Pereiaslav)

**STOREHOUSES IN THE EXPOSITION OF THE BREAD MUSEUM OF
NATIONAL HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC RESERVE
«PEREIASLAV»: MUSEIFICATION HISTORY**

The article deals with the history of finding, surveying, transporting and installing storehouses on the territory of the Bread Museum of the National Historical and Ethnographic Reserve «Pereiaslav». Design features, functional purpose of sites are considered in detail, and the potential of their use is revealed.

Keywords: *storehouse, site, Bread Museum, Museum of Folk Architecture and Way of Life of the Middle Dniper Area, museification, exposition, design features.*

Рис. 1. Комора з м. Києва (Поділ) на території Музею хліба, автор фото М. І. Жаркий, 3 червня 1977 р.

Рис. 2. Комора з с. Вишневе Лохвицького р-ну Полтавської обл. на території Музею хліба, липень, 1979 р., НІЕЗ «Переяслав», «ПА-64»

Рис. 3. Комори з с. Яхники (ліворуч) та с. Вишневе (праворуч) Лохвицького р-ну Полтавської обл. на території Музею хліба, 1984 р., фонди НІЕЗ «Переяслав», інв. № Ф-1643

Рис. 4. Комора з с. Яхники Лохвицького р-ну Полтавської обл. на території Музею хліба, 1984 р., НІЕЗ «Переяслав», «ПА-64»

Рис. 5. Комора з с. Яхники Лохвицького р-ну Полтавської обл. на території Музею хліба, фонди НІЕЗ «Переяслав», інв. НДФ-12070

Рис. 6. Комора на території Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини, 3 червня 1977 р., автор М. І. Жарких

УДК 94(477.43)''18":69.059.25

*Валентин Пагор
(Кам'янець-Подільський)***ЗАПОЧАТКУВАННЯ РЕСТАВРАЦІЙНИХ РОБІТ НА ОБ'ЄКТАХ
КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО У
ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД (КІНЕЦЬ 1940-их – 1950-ті рр.)**

У статті йдеться про перші науково-дослідні, ремонтно-реставраційні та консерваційні роботи на об'єктах культурної спадщини м. Кам'янець-Подільського у післявоєнні роки. Розглядаються питання фінансування реставраційних робіт, передачі пам'яток в оренду, особливості охорони пам'яток історії та культури.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, реставрація, консервація, пам'ятки, культурна спадщина.

Кам'янець-Подільський належить до тих міст України, історична забудова яких сильно постраждала у роки Другої світової війни. Найбільшою шкоди було завдано житловому фонду міста. Так, із 555 будівель (станом на 1941 р.), які формували Старе місто, вціліло лише 169 [1, с. 18]. Із 32 кам'яниць XVI–XVIII ст. вціліло лише 4 [21, арк. 19].

Питанням руйнування забудови міста у роки війни вже приділялася увага науковців, проте початок проведення реставраційних робіт на об'єктах культурної спадщини у повоєнні роки залишається маловивченим у вітчизняній історіографії [13; 14].

Зруйнований війною Кам'янець-Подільський потребував відродження своєї архітектурної спадщини. Для повоєнних років характерним було складне і поступове становлення пам'ятко-охоронної роботи. У той час, насамперед, відбудовувалися пошкоджені промислові об'єкти. Актуальним було також відновлення житлово-комунального господарства. Натомість набагато менше уваги приділялося пошкодженим пам'яткам архітектури.

Характерним для повоєнного часу було не відновлення пошкоджених цінних історичних будівель, а руйнування їх з метою подальшого будівництва на їхньому місці нових. Порівнюючи фотографії міста, зроблені одразу після війни, з фотографіями 1950-их рр., бачимо руйнацію забудови центральної частини Старого міста. Більшість історичних будинків було знищено для реалізації будівництва нового міського центру, проект якого з притаманними для радянського часу типовими новобудовами, на щастя, залишився лише на папері [17, арк. 41].

Нищення Старого міста набрало значних обертів. Рішенням міськвиконкому було створено контору з розбирання пам'яток старовини на будівельний матеріал. Стосовно цього, художник, член Української асоціації захисту історичного середовища А. Васильєв вказував, що: *«в цей час з'явилися й так звані «шедеври архітектури» у вигляді сараїв, гаражів, причеп для палива, а фундаменти з підвалами зруйнованих будинків поросли чагарниками. Ось так зберігали Старе місто для майбутніх поколінь... За*

часи сталінського свавілля [Старе місто] переживало злочинний вандалізм – знищення пам'яток історії та архітектури, культових споруд, історичних оборонних і фортечних укріплень. Пригадую з болем у серці, як по-варварськи, планово знищувалися старі кладовища міста – музеї просто неба з пам'ятками...» [3, с. 4].

Після перших двох повоєнних років характер будівельних і ремонтних робіт у Старому місті змінився. Починаючи з 1947 р., на замовлення Управління головного архітектора міста, розпочалися протиаварійні і ремонтно-консерваційні роботи на окремих пам'ятках архітектури [14, с. 122].

Однією з перших організацій, якій було довірено відновлення культурної спадщини України, став Трест з будівництва монументів та реставрації пам'яток архітектури, створений рішенням Ради Міністрів СРСР від 9 травня 1946 р. У 1947 р. Трест отримав назву «Будмонумент» (пізніше Українське спеціальне науково-реставраційне виробниче управління – УСНРВУ). Він підпорядковувався Управлінню в справах архітектури при Раді Міністрів УРСР. Перед «Будмонументом» було поставлене завдання вивчення, обстеження, фіксації, а також виготовлення проектів й виконання робіт з консервації та реставрації пам'яток архітектури. Тому зусилля реставраторів, головним чином, були спрямовані на консерваційні заходи і відновлення пошкоджених у часи війни пам'яток архітектури [10, с. 7].

Між Управлінням архітектури міста і трестом «Будмонумент» було укладено договори на проведення ремонтно-реставраційних робіт [5, арк. 2]. Трестом були зроблені перші кроки у проведенні реставраційних робіт на об'єктах культурної спадщини Кам'янця-Подільського. Так, було виконано обміри Башти костьола домініканів [23, арк. 1–6]. Того ж року проведено історичні та натурні дослідження з виготовленням відповідної документації для подальшого проведення ремонтно-реставраційних робіт на дзвіниці Домініканського костьола, а також Руській брамі [24, арк. 1–39; 19, арк. 1–29].

На той час виготовлення проекту реставрації передбачало проведення таких робіт, як підготовка історичного матеріалу, обстеження пам'ятки, фотофіксація, архітектурно-археологічні дослідження, підготовка науково-реставраційного завдання і проекту реставрації, а також виготовлення кошторисної документації та експертний висновок. 1946 р. комплект такої документації було підготовлено для реставрації складової комплексу Старої фортеці – башти Денної [4, арк. 8].

Перша обмірна фіксація комплексу фортеці (Старого замку) була виконана 1946 р. студентами Московського архітектурного інституту. Того ж року архітектурні дослідження замку провів П. Юрченко. У 1950-ті рр. вивчення комплексу фортеці, зокрема башти Денної, провела Т. Будянська. Це було зроблено з метою виготовлення проекту реставрації башти [22, арк. 21–22].

У 1947–1948 рр. П. Захарченко розробив проект реставрації Дзвіниці костьола домініканів (XIV–XVIII ст.) [14, с. 134]. На Башті вірменського костьола (XVI ст.) влаштували покриття з гонту, провели розчистку тріщин, а також відновили дерев'яні сходи [20, арк. 2–9].

1947 р. Ю. Нельговський та М. Тищенко підготували проєкт реставрації будинку Польського магістрату (XVI–XVIII ст.) [14, с. 134]. Наступного року проєкт було затверджено в управлінні архітектури при Раді Міністрів УРСР [25, арк. 1–5]. У 1954–1955 рр. проєкт реалізовано (архітектори Ю. Нельговський та П. Захарченко) Львівською спеціалізованою науково-реставраційною виробничою майстернею (ЛСНРВМ) під керівництвом Управління головного архітектора міста і тресту «Будмонумент» [17, арк. 66–67; 18, арк. 1–14].

1956 р. було відреставровано Вірменський колодязь (1638 р.) [12, с. 2]. В основу проєкту реставрації було покладено принцип відновлення пам'ятки у початковому вигляді за винятком інтер'єру, який планували відтворити з урахуванням розміщення в ньому торгової точки з продажу безалкогольних напоїв [7, арк. 12].

Консерваційно-реставраційні роботи на комплексі Руської брами (XVI–XVIII ст.) виконувалися 1955 р. На об'єкті влаштували тимчасові дахи, відтворили первісний вигляд дерев'яної бойової галереї. Автори проєкту – співробітники Львівської філії Державного інституту проєктування міст В. Дзядик та Б. Юрчук. Ними ж було підготовлено проєкт консервації Кушнірської башти (XVI ст.) і Турецьких бастионів (XVII ст.) [14, с. 122].

1958 р. проєктною організацією – Київське відділення «Укргіпродортранс» було складено проєктне завдання на реконструкцію Замкового мосту [16, арк. 14].

Наступного 1959 р. Є. Пламеницькою розроблено проєкт реставрації костюлу францисканів (XV, XVII–XIX ст.), а у 1959–1960 рр. нею ж, спільно з В. Петичинським виконано реставраційні роботи будинку Потоцького (1755 р.) [14, с. 122, 134]. На ремонтно-реставраційні роботи будинку Чорторійських (XVI ст.) 1951 р. витрачено близько 100 тис. крб. [6, арк. 1]. 1958 р. на реставрацію Старої фортеці планували виділити 350 тис. крб. [7, арк. 25].

Тепер щодо фінансування. Упродовж 1946–1947 рр. готувалася документація для проведення ремонтно-реставраційних робіт. Зокрема, вартість проєктних робіт башти Денної (XV ст.) становила 33 тис. 947 крб., башти Нової (1542 р.) – 41 тис. 459 крб., Триумфальної арки (1781 р.) – 8 тис. 650 крб., Домініканського костюлу (XIV–XVIII ст.) – 21 тис. 846 крб., Вірменського костюлу (XVI ст.) – 20 тис. 931 крб., Руської брами (XVI ст.) – 26 тис. 315 крб. [4, арк. 1–8].

У ході ремонтних робіт, проведених на окремих пошкоджених будівлях, було залишено невідтвореними поруйновані архітектурні елементи. Ця проблема була характерною для всіх міст України багатих на історичну архітектурну спадщину, зокрема й для Кам'янця-Подільського. Звідси постає проблема відновлення автентичного вигляду будівлі, яка репрезентувала первісний авторський задум [1, с. 257]. У цьому контексті прикладом слугує перебудований у повоєнні роки колишній будинок губернатора. Головний фасад будинку було суттєво змінено. Залишилися невідтвореними колони, які існували до війни – сліди перебудови первісного проєкту Яна де Вітте, виконаного наприкінці XVIII ст.

Окрім консерваційних, ремонтно-реставраційних робіт у Старому місті проводилося будівництво нових будинків. Забудова Старого міста і навколишніх територій регулювалася генеральними планами. 1948 р. Державним інститутом проектування міст УРСР було підготовлено генеральний план Кам'янець-Подільського (архітектори Л. Леміш, А. Миронович). Виконання його було подібним до генплану 1937 р. (архітектори А. Касьянов, В. Новиков, С. Клевецький), яким передбачалося вибіркове збереження унікальних елементів архітектурно-історичного середовища Старого міста. Відповідно до генплану 1948 р. планувалося випрямлення деяких вулиць та прокладання нових, злиття дрібних кварталів у більші. Пошкоджені будівлі мали бути знесені, а звільнені території озеленені [17, арк. 55–56, 65].

15 грудня 1952 р. було підготовлено «Список переданих на відновлення житлових будинків, культурно-просвітних та інших будівель, зруйнованих у період тимчасової німецької окупації в м. Кам'янець-Подільському» [17, арк. 41]. Станом на початок 1950-их рр. було проведено відновлювальні роботи на 36 об'єктах архітектурної спадщини (переважно житлові будинки), 6 з яких були архітектурними ансамблями [15, с. 49]. Особливо цінні об'єкти архітектури після ремонтно-реставраційних робіт почали використовуватися під музейні приміщення. Так, музейним закладом став Будинок польського магістрату. Костьол францисканів пристосували під проектну установу [14, с. 122]. З 1946 р. у Кафедральному костьолі знаходився відділ атеїзму історичного музею [9, с. 165].

Наприкінці 1950-их рр. архітектурне середовище Старого міста було у вигляді забудови з одно- та двоповерховими будинками, а подекуди й триповерховими житловими та адміністративними будівлями. Щільна історична забудова міста була втрачена в роки війни. Тому, враховуючи наявність вільних земельних ділянок, передбачалося збудувати на території Старого міста близько 30 будинків. Орієнтовна житлова площа новобудов мала становити 10 тис. м², враховуючи те, що наявна житлова площа була близько 20 тис. м² (Варто зауважити, що в той час на території Старого міста розквартирувалося близько 4 тис. чол.) [16, арк. 6, 10].

Також тут для населення було запроєктовано кінотеатр на 200 місць, продуктові і промтоварні магазини, їдальню, дитячий садок і ясла, гаражі для машин індивідуального користування. Площу Вірменський ринок (тоді – Радянську) використовували для стоянок автотранспорту [16, арк. 12–15].

1958 р. відповідно до підготовленого проекту червоних ліній, передбачалося облаштування невеликих скверів у різних районах Старого міста. Їх планували розбити на вільних від забудови ділянках, що з'явилися в результаті руйнувань у роки війни. Схили біля р. Смотрич планували облаштувати терасоподібно, у вигляді вільних паркових доріжок зі сходами і пандусами, з видовими майданчиками, що враховували стрімкі перепади рельєфу [16, арк. 12–14]. Так, 1962 р. на місці розібраних на території площі Польського ринку середньовічних будинків, розбили сквер, відкриття якого приурочили 900-річчю з часу заснування міста [17, арк. 41].

Окремі будівлі Старого міста активно використовували під промислові об'єкти. Наприкінці 1950-их рр. більше п'яти гектарів території Старого міста, включаючи історичні будинки, використовували під промислові підприємства. Тут розміщувалися тютюнова, трикотажна та швейна фабрики; пивоварний і обозбудівельний заводи; артіль «Червоний ткач»; міськхарчкомбінат; друкарня тощо [2, с. 7]. До 1958 р. приміщення Нової фортеці використовувалося під склад пального [7, арк. 32]. Відповідно до затвердженого у 1950-х рр. генерального плану міста, вищевказані об'єкти промисловості передбачали залишити на території Старого міста. Незважаючи на те, що існувала необхідність винести їх поза межі архітектурно-історичного середовища для належного збереження об'єктів архітектури, рішення влади було остаточним. Водночас відкриття нових підприємств не передбачалося [16, арк. 6].

Характерним для цього періоду була передача пам'яток в оренду. Так, 1951 р. було укладено 3 договори оренди і 26 охоронних зобов'язань на пам'ятки архітектури, які перебували у користуванні держустанов [6, арк. 1]. Умови охоронно-орендних договорів передбачали сплату орендарем неустойки в розмірі 20 тис. крб. у разі порушення ним правил експлуатації пам'ятки. При повторному порушенні умов, орендар мав звільнити приміщення, а договір розривали [8, арк. 36].

У Старому місті знаходилися адміністративні та культурно-освітні заклади. Зокрема, Кам'янець-Подільський райвиконком, районний суд, бібліотека, педагогічний інститут, середня сільськогосподарська школа, школа десятичників, ветеринарна школа і міська середньо-освітня школа на 920 учнів [16, арк. 6–7]. На вул. Троїцькій, на місці зруйнованих будинків, було споруджено в стилі сталінського класицизму будинок райкому КПУ [15, с. 49]. 1958 р., використавши 5 поруйнованих будинків, побудовано триповерхову кам'яну будівлю у західній частині площі Польського ринку, яка використовувалася під обласну школу управління та гуртожиток [21, арк. 30]. У східній частині площі аналогічним способом було збудовано триповерхову школу.

Новозбудовані споруди громадського і промислового використання були несумісні з навколишнім архітектурно-історичним середовищем. Решту звільненої від руїн території центральної площі не забудовували, оскільки були нарікання на містобудівну концепцію розвитку Старого міста в пресі [17, арк. 66].

Таблиця 1.

Інформація про використання території Старого міста станом на 1958 р. [16, арк. 15]

<i>п.п.</i>	<i>Найменування елементів</i>	<i>Площа (в га)</i>	<i>Відсотки (%)</i>
	Житлові квартали	39,9	62
	Ділянки адміністративних, культурно-побутових установ і пам'яток архітектури	7,9	12
	Зелені насадження загального	5,8	9

	користування		
	Вулиці і площі	10,9	17
	Загалом	64,5	100

У 60-их рр. ситуація в охороні культурної спадщини Кам'янця-Подільського дещо змінилася. Тоді одночасно ремонтно-реставраційними роботами було охоплено ряд пам'яток архітектури. З 1960 р. виконання підрядних реставраційних робіт переходить до Кам'янець-Подільської виробничої дільниці Львівської міжобласної спеціальної науково-реставраційної виробничої майстерні (ЛМСНРВМ). У цей час консерваційна і фрагментарна реставраційна діяльність зорієнтовується на фортифікаційні об'єкти. За відсутності належного фінансування, реставраційні роботи проводилися не систематично або вибірково. Наявні кошти спрямовували на першочергові протиаварійні роботи.

Таким чином, наприкінці 1940-их рр. у Кам'янці-Подільському було започатковано проведення ремонтно-реставраційних та консерваційних робіт на найбільш цінних об'єктах міської культурної спадщини. Місцевою владою були зроблені перші кроки в напрямку реставрації та консервації об'єктів культурної спадщини. Роботи в цей час мали здебільшого протиаварійний та ремонтно-консерваційний характер. Відбувалося становлення наукових досліджень пам'яток, готувалася документація для проведення протиаварійних і ремонтно-реставраційних робіт, утверджувався підхід, спрямований на фрагментарну реставрацію об'єктів культурної спадщини. Водночас з політикою, спрямованою на збереження визначної архітектури, у перші повоєнні роки здійснювалося руйнування так званих «малозначущих» об'єктів архітектури – переважно це були пошкоджені житлові будинки XVIII–XIX ст. Обраний владою шлях упорядкування Строго міста був визнаний хибним лише у пізніші роки, коли було усвідомлене необгрунтоване звільнення міста від руїн військового часу шляхом проведення безпідставного руйнування історичних будинків.

У 1970-их рр. Старе місто було оголошене державним історико-архітектурним заповідником. Пізніше, під час проведення численних досліджень окремих пам'яток та архітектурно-історичного середовища міста, було вирішено відновлювати втрачені житлові будинки. Однак, саме 1950–ті рр. були часом становлення основних підходів у фрагментарній реставрації об'єктів культурної спадщини Кам'янця-Подільського, які дали поштовх подальшим дослідженням і комплексним реставраційним роботам.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрущенко М. Особливості збереження архітектурної спадщини повоєнного десятиріччя (1945–1955 рр.). *Архітектурна спадщина України: національні особливості архітектури народу України* / за ред. В. Тимофієнка. Київ, 1995. Вип. 2. С. 254–261.
2. Будзей О. Дом под драконом. *Подольанин*. 2006. 14 квітня. С. 7.
3. Васильєв А. Заповідник є, статусу... нема. *Прапор Жовтня*. 1990. 13 січня. С. 4.

4. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). Ф.р. 3504. Оп. 1. Спр. 2 Встречи-калькуляции на составление проектов реставрации памятников архитектуры г. Каменец-Подольского (17 сентября 1946 – 14 июля 1947 гг.). 8 арк.
5. ДАХО. Ф.р. 3504. Оп. 1. Спр. 6 Копии актов о проведенных проектах и ремонтно-аварийных работах по памятникам архитектуры (19 февраля 1947 – 26 июня 1948 гг.). 2 арк.
6. ДАХО. Ф.р. 3504. Оп. 1. Спр. 40 Докладные записки и смета на мероприятия по охране памятников архитектуры г. Каменец-Подольского (9 января – 2 июля 1952 г.). 23 арк.
7. ДАХО. Ф.р. 3504. Оп. 2. Спр. 10 Планы, протоколы переписки по восстановлению памятников архитектуры (январь-ноябрь 1958 г.). 50 арк.
8. ДАХО. Ф.р. 3504. Оп. 2. Спр. 39 Обязательство и переписка по ремонту и сохранению памятников архитектуры (1961 г.). 39 арк.
9. Кам'янець-Подільський: Туристичний путівник. Львів-Кам'янець-Подільський: «Центр Європи», 2007. С. 165.
10. Корпорація «Укрреставрація» / кер. проекту М. І. Орленко. Київ, 2006.
11. Національний історико-архітектурний заповідник «Кам'янець»: історія, сьогодення, перспективи. Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко, 2007.
12. Осетрова Г. Колодязі життя. *Радянське Поділля*. 1983. 9 серпня. С. 2.
13. Пагор В. В., Фенцур В. В. Руйнування об'єктів культурної спадщини Кам'янця-Подільського в роки війни (1941–1944 рр.). *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Хмельниччина в роки Другої світової війни», присвяченої 70-річчю визволення Хмельницької області від фашистських загарбників.* / редкол.: Баженов Л. В. (голова), Єсюнін С. М. (співголова, відповідальний редактор) та ін. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2014. С. 43–50.
14. Пламеницька Є., Пламеницька О. Дослідження і реставрація архітектурної спадщини Кам'янця-Подільського. *З історії української реставрації: зб. ст. / за ред. В. Тимофієнка; упоряд. В. Отченашко, А. Антонюк.* Київ: Українознавство, 1996. С. 122–134.
15. Пламеницька Є. М., Хотюн Г. М., Медведовський І. І. Кам'янець-Подільський: історико-архітектурний нарис. Київ: «Будівельник», 1968.
16. План красних ліній району «Старого города» в городе Каменец-Подольском Хмельницкой области. Пояснительная записка и чертежи. Харьков, 1958.
17. Пламеницька О., Мокану Я.-О. Історико-архітектурний опорний план, проект зон охорони та визначення меж і режимів використання історичних ареалів м. Кам'янця-Подільського. *НПІКЦ «Донжон»*. Київ, 2010. Кн. 1. Т. 1 (Фонди НІАЗ «Кам'янець», Науково-технічний архів, інв. № 3852).
18. Говденко Г. І., Захарченко Г. І., Стесель Б. Е. Проект електрооборудовання здания магистрата в гор. Каменец-Подольске, Хмельницкой обл. Киев, 1955. 14 арк. (Фонди НІАЗ «Кам'янець», Науково-технічний архів, інв. № 1911).

19. Михайловский И. Я., Нельговский К проекту реставрации памятника архитектуры XVI в. «Русские ворота» в г. Каменец -Подольске: историческая справка. Киев, 1947. 29 арк. (Фонди НІАЗ «Кам'янець», Науково-технічний архів, інв.№252).

20. Михайловский И. Я., Захарченко П. Е. К проекту реставрации памятника архитектуры XV века Башни армянского костела в городе – Каменец-Подольске. Киев, 1947. 9 арк. (Фонди НІАЗ «Кам'янець», Науково-технічний архів, інв. № 296).

21. Предложения по упорядочению государственного историко-архитектурного заповедника в г. Каменец-Подольском, Хмельницкой области / [КиевНИИПградостроительства, КиевНИИТИ]. Киев, 1985. Т. I. 30 арк. (Фонди НІАЗ «Кам'янець», Науково-технічний архів, інв. № 3878).

22. Перспективна програма консерваційних і реставраційних робіт по комплексу Старого й Нового замків у м. Кам'янці-Подільському (договір 7/99, заключний) / [вик.: О. Пламеницька (наук. кер.), Л. Гнатюк, А. Кургаєва, А. Тюпич, І. Данілов Л. Приходько, С. Ткаченко,], 322 арк. (Фонди НІАЗ «Кам'янець», Науково-технічний архів, інв.№ 3885).

23. Захарченко П. Є. Обмір пам'ятника архітектури XV віку башні Домініканського костелу в м. Кам'янці-Подільському (обміри). Київ, 1947, 6 арк. (Фонди НІАЗ «Кам'янець», Науково-технічний архів, інв. № 927).

24. Михайловский И. Я., Захарченко П. Е. К проекту реставрации памятника архитектуры XV века башни доминиканского костела в гор. Каменц-Подольске. Киев, 1947, 39 арк. (Фонди НІАЗ «Кам'янець», Науково-технічний архів, інв.№928).

25. Нельговский Ю. К проекту реставрации памятника архитектуры XVIII в. Магистрата в Каменец-Подольске: историческая справка и материалы обследования. Киев, 1947. 5 арк. (Фонди НІАЗ «Кам'янець», Науково-технічний архів).

*Valentyn Pahor
(Kamianets-Podilskyi)*

BEGINNING OF THE RESTORATION WORKS OF THE KAMIANETS-PODILSKYI CULTURAL HERITAGE SITES IN THE POST- WAR PERIOD (LATE 1940s – 1950s)

The article deals with the first research, repair, restoration and conservation works on the objects of cultural heritage of the town of Kamianets-Podilskyi in the postwar years. The issues of financing restoration works, the transfer of monuments for rent, the peculiarities of the preservation of historical and cultural monuments are discussed.

Keywords: *Kamianets-Podilskyi, restoration, conservation, monuments, cultural heritage.*

УДК 903.43:904(477.46)

*Михайло Сиволан
(Черкаси)***НЕОБХІДНІСТЬ ТА ПЕРСПЕКТИВИ МУЗЕЄФІКАЦІЇ
ГОРОДИЩА «ШПИЛЬ»**

У статті описано проєкт музеєфікації одного із стародавніх городищ, розташованих у заповідній зоні м. Черкас, яке руйнується через низку антропогенних чинників. Пропонований проєкт покликаний припинити руйнування та передбачає дослідження, консервацію і музеєфікацію пам'ятки, перетворення її на туристичний та музейно-культурологічний об'єкт.

Ключові слова: *городище, вал, рів, антропогенний тиск, консервація, музеєфікація.*

У місті Черкаси, на північно-західній околиці, на мису плато берегової тераси Дніпра, утвореному Зеленим ярмом і одним з його відгалужень та корінним берегом Дніпра, у парку «Сосновий бір» розташоване городище «Шпиль». Воно знаходиться на мисовому останці, витягнуте довгою віссю по лінії північ – південь, частково поросло деревами. Висота крутосхилу з боку ріки близько 30 м. Нинішні розміри підтрикутного верхнього майданчика городища складають близько 30х60 м. З напільного боку городище захищене валом і ровом (рис. 5). Вал розплився, адже складений з піщанистого ґрунту, що сприяє його руйнуванню стихійними пішохідними і велосипедними стежками, які його перетинають. Нині вал має висоту 1,5–1,7 м при ширині близько 10 м, довжина 20 м, рів же, при ширині 7–8 м, має сучасну глибину 1,5–1,7 м. Середня частина валу поруйнована вирвою від авіабомби 1943 р., рів хоч і заплив ґрунтом, але досить помітний, у південно-східній частині він переходить у яр (рис. 6). Внутрішня територія городища, частково зайнята вирвою діаметром до 10 м і завглибшки до 1,5 м від ще однієї авіабомби (за іншими даними, від бліндажа – авт.), нині частково задернована, частково витоптана людьми. Північно-західний схил городища здавна руйнується молодим ярком, одним із відгалужень Зеленого яру – це добре видно на фото городища початку 1970-их рр. (рис. 1) [3]. На краю цього ж схилу знаходилося старе глинище, що також сприяло руйнуванню пам'ятки. Подальші руйнування схилу пов'язані із земляними роботами 1967 р. під час розбудови парку і спорудження бетонних східців по дну ярка. Схил зі сторони Дніпра нині дещо менш загрожений, адже заріс деревами і захищений від розмиву широкою смугою пляжу. Проте ще в XIX ст. річище Дніпра підходило тут впритул до корінного берега, тож, ймовірно, за тисячі років частина городища могла бути зруйнована зсувами підмитого берега. Непрямим свідченням цього може бути різночасовий підйомний матеріал на обох схилах, що й досі випадає з поруйнованого культурного шару. Останній продовжує потроху руйнуватися у результаті дрібних зсувів, розмиву опадами, пішохідними стежками, а останнім часом завдяки стихійному перетворенню велобайкерами території городища на незаконний скейт-парк, траси і трампліни якого активно

руйнують ґрунт на схилах та валу городища (рис. 7; 8). Одним із варіантів виходу з цієї ситуації могла б бути побудова в іншій частині парку спеціально обладнаного скейт-парку для молоді.

Городище «Шпиль» було відкрите і неодноразово обстежувалося архітектором та археологом-аматором С. К. Рецем у 1960–70-ті рр. Влітку 1971 р. пам'ятку було обстежено археологом О.М. Приходнюком за участі краєзнавця М. Ф. Пономаренка та співробітниці Черкаського краєзнавчого музею Л. М. Пономаренко. За результатами усіх попередніх робіт 1974 р. було опубліковано коротку статтю [1, с. 91–93], в якій вперше узагальнювалися дані по археологічних пам'ятках м. Черкас, там же було наведено і перший окомірний план городища «Шпиль» (рис. 2). На схемі розташування пам'яток археології Черкас автори статті позначили присутність на даному городищі матеріалів зарубинецької культури (III ст. до н.е. – середини I ст. н.е.) та XIII–XIV ст. У 1997 р. С. К. Рець, в межах роботи експедиції «Черкаси-1997» і за участі Д. П. Куштана, заклад пошукову траншею, яка перерізала рів і вал городища [2, с. 61–63], при цьому було виявлено матеріали пізньоскіфського (IV–III ст. до н. е.) та пізньосередньовічного часу (XIV ст.?) [2, с. 10–11], зокрема під валом було виявлено розвал посудини (рис. 4), датованої скіфологами IV–III ст. до н. е.

Городище «Шпиль» занесене до державного реєстру пам'яток Черкаської області під № 1 і входить до складу Заповідної території «Черкаські берегові схили», створеної згідно рішення Черкаського облвиконкому № 64 від 29.03.1991р. Парк «Сосновий бір» знаходиться на балансі комунального підприємства «Дирекція парків», відтак територія городища перебуває у власності міської громади м. Черкас. Вказане городище є пам'яткою археології місцевого значення та є одним із чотирьох черкаських городищ віком понад 2 тисячі років. Мати таку кількість подібних стародавніх пам'яток на своїй території та ще й на краю високого корінного берега Дніпра – це велика удача для міста, адже з більшості з них відкриваються чудові краєвиди на широченну долину Дніпра. Проте всі вони перебувають у досить незадовільному стані, піддаючись антропогенного тиску та потроху руйнуючись під впливом урбаністичних чинників. Заходи з консервації та музеєфікації хоча б однієї з цих пам'яток порушило б питання про порятунок усіх 4-х старовинних городищ міста та стало б прикладом того, як перетворити їх на окрасу і гордість міста та відвідувані туристичні об'єкти. Подальше затягування здійснення комплексу цих заходів може негативно відбитися на пам'ятко-охоронному стані об'єктів, ускладнить захист пам'яток від «чорних копачів», зробить неможливим їхнє культурологічне та туристичне використання у майбутньому та негативно відіб'ється на популяризації давньої історії краю. Розпочати ж варто саме з городища «Шпиль», позаяк воно розташоване у популярному серед мешканців міста парку. Окрім того, за 100 м від городища знаходиться законсервоване будівництво готелю «Турист», що, як і подальша експлуатація готелю, може загрожувати збереженню немусеефікованої археологічної пам'ятки.

Вже досить тривалий час автором цієї статті [4, с. 70–73], а в останні роки також колективом Черкаського міського археологічного музею Середньої

Надніпрянщини, неодноразово порушується питання перед громадою міста та міською владою про туристичне використання вказаних об'єктів, а отже їх консервацію та музеєфікацію. Зокрема 2017 р. було підготовлено проєкт на грант Посольського фонду США щодо музеєфікації «Шпилю» (на жаль, безрезультатно – *авт.*), ця ідея пропагується у міських ЗМІ та соцмережах, а навесні 2019 р. на городищі силами колективу музею та волонтерів було проведено розрекламовану археологічну толоку – вивезено сміття та зібрано підйомний матеріал (рис. 9).

Мета пропонованого нами проєкту: 1) покращити стан важливої для міста археологічної пам'ятки, здійснивши її консервацію; 2) музеєфікувавши, забезпечити її подальшу збереженість та збільшити атрактивність; 3) забезпечити експонування важливого археологічного об'єкта, створивши дружні для пам'ятки умови відвідання жителями та гостями міста; 4) перетворити городище в одну з філій міського археологічного музею, що сприятиме професійному нагляду за її станом. У процесі здійснення даного проєкту, вважаємо за необхідне провести також археологічне дослідження культурного шару городища, а за можливості, і частини прилеглої до нього території, де очікується знаходження решток селища, синхронного даному городищу. Якщо у процесі розкопок будуть виявлені якісь значущі об'єкти чи оборонні конструкції, вони також можуть бути музеєфіковані або ж відтворені.

Детальний план реалізації проєкту:

1. Створення ескізного проєкту музеєфікації.
2. Здійснення геодезичної топозйомки городища і безпосередньо прилеглої території з точною локалізацією всіх елементів.
3. Проведення глибинної магнітозйомки підземних об'єктів та конструкцій.
4. Побудова комп'ютерної 3-D моделі пам'ятки для використання її в експозиції музею та різноманітних освітніх і виставкових акціях.
5. Проведення археологічних розкопок на городищі.
6. Створення робочого архітектурно-будівельного проєкту консервації і протидії руйнуванню.
7. У разі потреби, проведення музеєфікації або відтворення в реальності виявлених археологами конструктивних елементів та об'єктів.
8. Проведення консерваційних заходів: укріплення аварійних схилів городища, зокрема шляхом висадки рослин, які б укріплювали ґрунт і декорували об'єкт, засипання вирв від бомб, реконструкція пошкоджених ділянок валу і рову, здійснення гідротехнічних заходів, які перешкоджали б подальшому перетворенню рову городища на яр.
9. Задернування всіх відкритих ділянок поверхні і схилів городища декоративною і стійкою до витоптування трав'яною рослинністю.
10. Обладнання городища видовим майданчиком, дерев'яними сходами і помостами для уникнення руйнування його поверхні і схилів.
11. Проведення освітлення на городище та підсвітки об'єктів (кабелі, ліхтарі, прожектори).
12. Встановлення пам'ятко-охоронного знаку та інформаційних стендів і стрілок-показників.

13. Піар-акція, презентація, початок екскурсійної діяльності.

14. Забезпечення постійного догляду за пам'яткою співробітниками КП «Дирекція парків» та міського археологічного музею, налагодження постійної екскурсійної роботи.

Тривалість виконання проєкту, залежно від умов та можливостей фінансування, може розтягнутися на два і більше років.

Виконання подібного проєкту важливе не лише для міста Черкаси, але й для України в цілому, позаяк це послужило б поштовхом і прикладом для музеєфікації багатьох подібних об'єктів в інших регіонах держави, адже охорона і стан збереженості нерухомих археологічних пам'яток нині викликає значну тривогу.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Приходнюк О. М., Пономаренко Л. М., Рець С. К. Археологічні пам'ятки в Черкасах. *Археологія*. 1974. Вип. 14. С. 91–93.

2. Рець С. К. Звіт про археологічні розвідки в Черкасах. НА ІА НАН України. Ф. 1997/116.

3. Рець С. К. Звіт про археологічні розвідки і спостереження в районі м. Черкаси 1986 р. НА ІА НАН України. Ф. 1986/133.

4. Сиволап Л. Г., Сиволап М. П. Деякі археологічні пам'ятки м. Черкас та його околиць. *Історико-культурна спадщина Середнього Подніпров'я: виявлення і вивчення пам'яток засобами туризму*: тез. доп. Київ-Черкаси, 1994. С. 70–73.

Mykhailo Syvolap
(Cherkasy)

THE NECESSITY AND PROSPECTS OF «SHPYL'» HILLFORT MUSEUMIFICATION

The article deals with the project of museumification of one of the ancient hillforts located in the sanctuary area of Cherkasy city, which is destroyed by anthropogenic factors. The proposed project aims to end the destruction and involves the study, conservation and museumification of the site, its transformation into a tourist and museum-culturological object.

Keywords: hillfort, rampart, moat, anthropogenic pressure, conservation, museumification.

Рис. 1. Фото городища «Шпиль», початок 1970-их рр., вид з північного заходу (за: Рець, 1986/133)

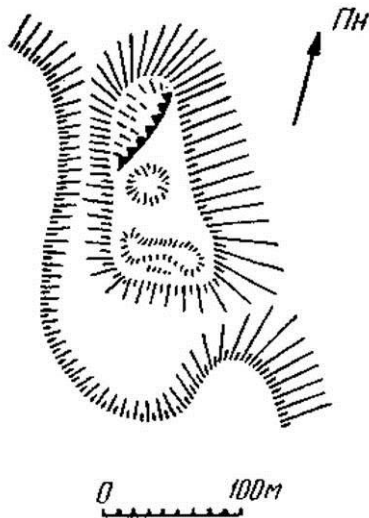

Рис. 2. План-схема городища «Шпиль» 1974 р. (за: Приходнюк, Пономаренко, Рець, 1974)

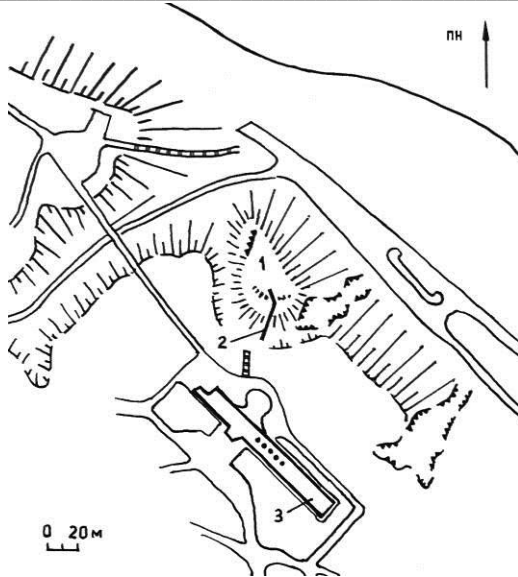

Рис. 3. План-схема городища «Шпиль» 1997 р.:
1 – городище; 2 – пошукова траншея; 3 – готель «Турист»

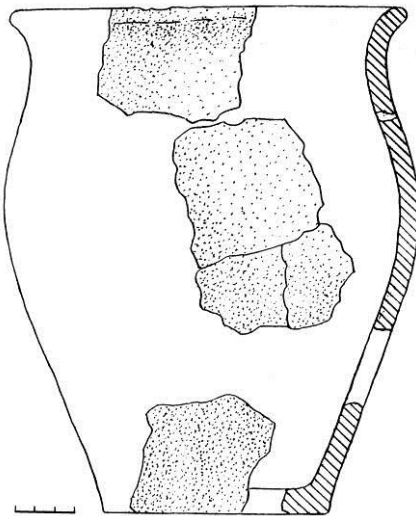

Рис. 4. Розвал горщика IV-III ст. до н.е., знайденого під валом городища «Шпиль», (за: Рець, 1997/116)

Рис. 5. Вал і рів городища «Шпиль», 2019 р., вид з півдня

Рис. 6. Рів городища «Шпиль», 2019 р., вид із заходу

Рис. 7. Велобайкер, ґрунтовий трамплін і велотраса, що перетинає вал і рів городища

Рис. 8. Одна з велотрас, незаконно прокопана на схилі городища

Рис. 9. Учасники археологічної толоки на городищі

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ДЖЕРЕЛ ТА ДОКУМЕНТІВ

УДК 94(477.43)''1727'':72.025.4

Руслан Нагнибіда
(Кам'янець-Подільський)БУДІВЕЛЬНО-РЕМОНТНІ РОБОТИ В
МЕДЖИБІЗЬКОМУ КЛЮЧІ У 1727 Р.

У статті подано текст унікального документу, в якому висвітлено будівельно-ремонтні роботи в Меджибізькому ключі в першій половині XVIII ст. У документі, який зберігається в бібліотеці Чорторийських у м. Кракові висвітлено інформацію про пам'ятки, що існували в навколишніх містечках та селах довкола Меджибожа, серед яких такі населені пункти, як: Нова Сенява, Стара Сенява, Терешківці, Головчинці, Чехи, Ярославка, Копистин, Завойки та ін.

Ключові слова: Меджибіж, стебник, замок, фільварок, передмістя.

Зі встановленням на теренах Пониззя польського права, що офіційно закріплено Єдлинським привілеєм 1434 р., Південна Болохівщина відійшла до складу новоствореного Подільського воєводства з центром у Кам'янці. З того часу територія воєводства поступово викупувалась у польського короля різними польськими родами. Представники роду Сенявських були одними із тих магнатських латифундистів, котрі за свою багатвікову історію зосередили у своїх руках великі земельні наділи в північній частині Подільського воєводства. Для сталого розвитку господарства здійснювались щорічні люстраційні та інвентаризаційні описи міст та містечок, а також земель, що до них примикали. У гіршому стані збережені документи, в яких фіксуються будівельні та ремонтні роботи, зокрема у Меджибізькому замку та села, що входили до Меджибізького ключа. Завдяки цьому документу здійснено спробу деталізувати назви окремих частин Меджибізького замку, а також тих об'єктів нерухомості, на яких були виконані ремонтні роботи у 1727 р. Тому вирішено подати документ мовою оригіналу. Враховуючи нечитабельність тексту, специфіку написання слів укладачем документу та складність їх розшифровки, на місці слів, які не вдалось деталізувати, поставлено розділовий знак – знак запитання «?».

Reparacja w zamku Międzybozkim czyniona w roku 1727

1mo. Magazenu połowa gontami pobita; **2do** stajnia murowana w zamku ze wszystkich gontami pobita, nowe balki i krokwie, laty na niey bo wszystko bylo pogniło; **3.** kuchnia stara reparowana de nowo tylko ieszcze niepokryta komin w niey nowo murowany na latach, przy niey szpizarnia zetnema? izbami, dla Jm Pana kuchmistra y JmPana Marszalka w tey erekcyi i est murow 150 lokci grubych ---? lokiec az fundamentami wysokich na 12 lokci; **4** przy bascie gdzie studnia cekauzik na prochy ---wany? do połowy z fundamentami; **5** wyścieczka z pokoju panskiego w puł zrobiona drzwi okno wybili y wytynkowane (nominykowali) iusz; ganek za murem stawiony i esze nienakryty y dachy i escze niezrobione, sklepy pod timi

Pokoiami Panskimi w puł Zqreparowane; w pokoiach J.O.Jm ci Dobrodzieyki okienice do okien nowo reparowane; **8no** Posadzka (napkem) w koscele Farnym zkonczona; **9no** cegielnia de nowo postawiona to i est nad piecem pod gontami, krowie, platwy, y slupy nowe, bo nic po---? starey było; **10mo** dworek, alias folwarek w miescie nad stawem opustoszyły z gruntu reparowany, gontami pobity, balki, krokwie, laty y stela nowa, drzwi, y okna nowe, ieszcze trzeba stayni iak przed tym bywala, y ogrodzic dokola, bo iedno zgnilo drugie popalono y porozbierano; **11** przed zamkiem z tysiac palow postawiono, awienecy nię bo Ich mcP szlachta niechęc wozic palow, tylko od Jm Pani Zabłocki przywiezeno ze Szpiezniec y ode mnie y Zignatowiec. Te wszystkie fabryki z grosza stawione y materialia kupione iakoto: gonty, gwozdzie, gontowe, ---?, drewo, zelazo, cegla, wapno. Teraz reparacye nizey opisane malo go kosztuią tylko sposobami y Pansezyną zrobione, tylko gonty, zelaza, okna kosztuią; **W Miendzybozu** w miescie domow nowych z grunta pobudowano z kilka y z lusznych, ze dwa postawiono; **na Slobodzie** (один із районів Межибожа) kilka naseic (на рубалу) kramnic mieszczanie y zydzi postawili a przed tym żadney niebyło; **na folwarku Trybuchowieckim** staynia wielka de nowo budowana gdy wicher stary funditus (радикально, до центру, повністю) zruynował; **w Holowszyncach** karczma z sienią restrawrowana de nowo y przyczynina wzduż zwrotami zo bu stron bo przed tym niebyła wiezdna; **w Czechah** karczma nowa ...? wybudowana...?; **w Starey Sieniawie** ratusz na którym od lat dwoch z iedney strony wierz wicher zerwał, teraz wystawiony y naprawiony, kramnice y domow kilka na rynku budnią...; **w Nowey Sieniawie** groblą mieyska ktora była bardzo zła funditus (радикально, повністю, капітально) zebrano y naprawiono; winnicą panską de nowo budnią; koło zameczka palisadą obstawiono do połowy; Stebnik nowy na Psczoły zbudowano ktorego przed tym niebyło y musieli w jesieni, zwozic pasieki do Miendzyboza, a na wiosną, z Miendzyboza, znowu do Siąniawy przez co ludziem była wielka mitrega (впата чачы) y czasem szkoda; **w Redwincach** karczma nowa nad slakiem miendzyboskim zbudowana porzędnie? ktorey tam przed tym nie było. Tamze na folwarku staynia nowa zbudowana; **w Jaroslawie** y w **Tereszowcach** mlyn we wsi nowo wybudowany grobla poprawiona. Drugi mlyn nowy w **Tereszowcach** na grobli puste...?; Tamze **w Tereszowcach** na Zyliczu grobla z fundamentu naprawiona, koło folwarku Jaroslawskiego palisadą obstawiono trecią czasc; w tymze folwarku stadnica, we czytyy?, szopy postawiona de nowa bo stara zła była y zaginiona; **w Tereszowcach** winnica de nowo sie buduie; swiniarnia takze nowa iako y w Jaroslawce; **w Chodkowcach** mlyn na puste grobli wybudowany; staynia dla cugow stawniami teraz obstawiona ze wszystkim nowo sporzandzona; stadnica nalezycie reparowana, stebnik na psczoły wy---?, dobre opatrzone ktorego przed tym nie bywalo ale na zemą wozywali pszoły do Miendzyboza a na wiosną odwozywali ze szkoda y---? muczenem ludskiem; **w Holoskowie** budynek we dwore dobre opatrzone gontami nowo pobity, groble **w Holoskowie** y **w Zawoykach** gruntownie ponaprawiane; **w Kopystynie** karczma na szlaku Ploskirowskim ze wsytkim nowo rozporzandzona; Stebnik u pasiece zbudowany aby nieprzewozic psczol do Miendzyboza iako przed tym czynili zawsze.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz.rękopisów. sygn. 8425. S. 1-4.

Ruslan Nahnybida
(Kamianets-Podilskyi)

**CONSTRUCTION AND REPAIR WORKS IN MEDZHYBIZH
DISTRICT IN 1727**

In the article construction and repair works in Medzhybizh district in the first half of the XVIII century are revealed based on the detected unique document, which is stored in the Czartoryski library in Krakow. This document provides information on landmarks in the surrounding towns and villages around Medzhybizh, including such settlements as: Nova Seniava, Stara Seniava, Tereshkivtsi, Holovchyntsi, Chekhy, Yaroslavka, Kopystyn, Zavoiky, etc.

Keywords: *Medzhybizh, apiary house, castle, folwark, suburb.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Брега Валентина Валентинівна – екскурсовод Національного заповідника «Замки Тернопілля», м. Збараж.

Вельгій Марія Олексіївна – молодший науковий співробітник Національного заповідника «Замки Тернопілля», м. Збараж.

Ветров Олександр Васильович – почесний краєзнавець України, м. Кам'янка.

Вовкодав Вікторія Олександрівна – молодший науковий співробітник науково-методичного відділу охорони культурної спадщини НІЕЗ «Переяслав», м. Переяслав.

Вовкодав Сергій Михайлович – старший науковий співробітник Музею космосу НДФ «Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини» НІЕЗ «Переяслав», м. Переяслав.

Ганусевич Наталія Зигмундівна – науковий співробітник Національного заповідника «Замки Тернопілля», м. Збараж.

Герасимчук Тетяна Анатоліївна – науковий співробітник Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець», м. Кам'янець-Подільський.

Губочкін Микола Петрович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-методичного відділу охорони культурної спадщини НІЕЗ «Переяслав», м. Переяслав.

Дем'яненко Наталія Дмитрівна – старший науковий співробітник Музею історії бджільництва Середньої Наддніпрянщини НДФ «Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини» НІЕЗ «Переяслав», м. Переяслав.

Дідора Лариса Костянтинівна – провідний бібліотекар відділу науково-видавничої діяльності Національного музею історії України, м. Київ.

Думська Тетяна Олександрівна – молодший науковий співробітник Національного заповідника «Замки Тернопілля», м. Збараж.

Жам Олена Михайлівна – старший науковий співробітник Музею хліба НДФ «Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини» НІЕЗ «Переяслав», м. Переяслав.

Іваненко Анатолій Олександрович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач науково-методичного відділу охорони культурної спадщини НІЕЗ «Переяслав», м. Переяслав.

Колибенко Олександр Володимирович – кандидат історичних наук, професор, заступник генерального директора НІЕЗ «Переяслав» з науково-методичної роботи, м. Переяслав.

Колибенко Олена Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, м. Переяслав.

Куцаєва Єлизавета Олександрівна – молодша дослідниця, громадська організація «Культура заради майбутнього», м. Київ.

Куцаєва Тамара Олександрівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України ХХ ст. Національного музею історії України, м. Київ.

Луценко Роман Миколайович – провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви, м. Київ.

Мавдюк Мар'яна Русланівна – молодший науковий співробітник Вишнівецького відділу Національного заповідника «Замки Тернопілля», м. Збараж.

Майба Ірина Богданівна – науковий співробітник фондового відділу Національного заповідника «Замки Тернопілля», м. Збараж.

Мельник Ірина Петрівна – викладач кафедри режисури естради, театралізованих видовищ та цирку і актора театру Київської муніципальної академії естрадного та циркового мистецтва, м. Київ.

Нагайко Тарас Юрійович – кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідного відділу історичного краєзнавства НІЕЗ «Переяслав», м. Переяслав.

Нагнибіда Руслан Васильович – молодший науковий співробітник Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець», м. Кам'янець-Подільський.

Наконечна Ганна Миколаївна – старший науковий співробітник НДВ історичного краєзнавства НІЕЗ «Переяслав», м. Переяслав.

Пагор Валентин Віталійович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець», м. Кам'янець-Подільський.

Пеньова Ольга Вікторівна – заступник генерального директора з наукової роботи Національного історико-археологічного заповідника «Кам'яна Могила», м. Мелітополь.

Пригонюк Світлана Петрівна – молодший науковий співробітник НДВ «Музей «Заповіту» Т.Г. Шевченка» НІЕЗ «Переяслав», м. Переяслав.

Сиволап Михайло Павлович – директор музею Черкаського міського археологічного музею Середньої Наддніпрянщини, м. Черкаси.

Срібна Марія Андріївна – кандидат історичних наук, вчений секретар Національного музею історії України, м. Київ.

Ткаченко Маргарита Анатоліївна – молодший науковий співробітник відділу фондової роботи Національного заповідника «Батьківщина Тараса Шевченка», с. Шевченкове.

Троцинська Олена Іванівна – молодший науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», м. Чигирин.

Чепурна Ірина Володимирівна – старший науковий співробітник відділу охорони пам'яток Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», м. Чигирин.

Чепурний Олександр Іванович – завідувач відділу науково-освітньої роботи Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», м. Чигирин.

Шевченко Дмитро Олександрович – завідувач Історичним музеєм Вишгородського історико-культурного заповідника КЗ «Вишгородський історико-культурний заповідник», м. Вишгород.

Шиян Любов Миколаївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Вишнівецького відділу Національного заповідника «Замки Тернопілля», смт Вишнівець.

Шульженко Тетяна Михайлівна – молодший науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Чигирин», м. Чигирин.

Дослідження, збереження та популяризація пам'яток історико-культурної спадщини України: зб. матеріалів круг. ст. (м. Переяслав, 20 квітня 2020 р.). Переяслав (Київ. обл.), 2020. 211 с.

Враховуючи свободу наукової творчості, редколегія приймає до друку публікації та статті тих авторів, думки яких не в усьому розділяє.

Відповідальність за грамотність, автентичність цитат, правильність фактів і посилань, достовірність матеріалів несуть автори публікацій.

Передрук і відтворення опублікованих матеріалів будь-яким способом дозволяється тільки при посиланні на збірник матеріалів круглого столу «Дослідження, збереження та популяризація пам'яток історико-культурної спадщини України».

Редакційна колегія залишає за собою право редагувати і скорочувати текст.

Адреса оргкомітету:

вул. Шевченка, 8, м. Переяслав,
Київська обл., Україна, 08400.
niezpereaslavbiblio@gmail.com

Матеріали конференції розміщені на сайті:

<http://niez.com.ua/>

Комп'ютерна верстка: В. О. Вовкодав

Дизайн обкладинки: А. М. Вовкодав

Перекладач та редактор англomовних текстів: Ю. В. Мисник

